

Олександр БУРАВСЬКИЙ

**ПОЛЯКИ ВОЛИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

ЖИТОМИР 2004

УДК 94 (477) 1864 / 194
ББК 63.3 (4укр. - 4 Жит) (092)
Б 11

*Друкується за рішенням вченої ради Житомирського державного
університету імені Івана Франка
(від 28 листопада 2003 р. протокол № 3).*

Рецензенти:

- Баженов Л.В.** – доктор історичних наук, професор
(Кам'янець-Подільський державний університет);
Курило В.М. – доктор історичних наук, професор
(Київський національний лінгвістичний університет);
Терещенко Ю.І. – доктор історичних наук, професор
(Київський національний лінгвістичний університет).

Б 11 Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. –
Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; іл.
ISBN 966-8456-16-5

У праці робиться спроба комплексного аналізу соціально-економічного становища та культурного розвитку польського населення Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. Автором встановлено значний внесок польської національної меншини у господарське освоєння, економічний та культурний розвиток регіону а також уведено в науковий обіг новий фактичний матеріал, зокрема низку неопублікованих архівних документів.

Для науковців, краєзнавців, освітян й на всіх тих, хто любить і вивчає минувшину волинського краю.

УДК 94 (477) 1864 / 194
ББК 63.3 (4укр. - 4 Жит) (092)

ISBN 966-8456-16-5

© Буравський О.А., 2004.

**Висловлюємо найщирішу подяку
Генеральному консульству Республіки Польща
у Луцьку в особі
Генерального консула Войцеха Галонзки
та
Польському науковому товариству у Житомирі
за сприяння у виданні цієї праці**

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП	7
<i>Розділ I. Джерельна база та стан наукової розробки проблеми</i>	<i>9</i>
<i>Розділ II. Поляки Волині під гнітом національної політики</i>	
російського царизму	24
§ 1. Розселення, соціальний склад, професійна зайнятість	24
§ 2. Політика царату в польському питанні	37
<i>Розділ III. Особливості соціально-економічного становища</i>	
польської національної меншини	52
§ 1. Землеволодіння і господарське життя	52
§ 2. Роль польського етносу Волині в розвитку	
фабрично-заводського, кустарного виробництва і торгівлі	80
<i>Розділ IV. Громадське і культурне життя</i>	<i>98</i>
§ 1. Боротьба за розвиток національної культури	98
§ 2. Громадська діяльність польської інтелігенції, її внесок	
в українську і європейську науку, літературу та мистецтво	114
ВИСНОВКИ	143
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА	148
РЕЗЮМЕ	166

ПЕРЕДМОВА

Питання розвитку українсько-польських державних взаємин хвилювало не одне покоління істориків та дослідників. Український народ постійно прагнув до рівноправних соціально-економічних і літературно-мистецьких зв'язків із братнім слов'янським народом. В силу історичних обставин на теренах України стала проживати чисельна польська меншина і, зокрема на Житомирщині, що колись входила до складу Волинської губернії.

Проблемам становлення і розвитку волинської польської общини другої половини XIX і початку XX століть присвячена дана монографія молодого вченого, викладача Житомирського державного університету імені Івана Франка. Вона вигідно відрізняється від попередніх наукових робіт тим, що її автор на конкретних і достовірних джерелах ще неопублікованих з Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та із державних архівів Волинської, Житомирської і Рівненської областей подав широку панораму соціально-економічного і культурного життя польського етносу на Волині. Автор особливо наголошує на ролі і впливові польської общини в промисловому і аграрному житті краю, на зміцненні культурних і мистецьких зв'язків з місцевим українським населенням.

Головна позитивна риса даної праці є її об'єктивність та вірогідність тверджень автора з посиланням на енциклопедичні та довідкові видання, на монографії і дисертаційні дослідження, на численні наукові статті в періодичних часописах. Показово, що за часів російського царизму і радянського тоталітаризму багато матеріалів про життя національних меншин на Україні і, зокрема поляків на Волині, були сфальсифіковані або просто замовчувались в історичному обігу. Лише з проголошенням державної незалежності України з'явилися сприятливі умови для об'єктивного висвітлення життя польської національної менши-

ни, а насамперед прагнення зберегти свою мову, культуру, національну неповторність.

Величезний фактичний матеріал про етапи міграційного руху поляків на Волині в різні періоди історії розвитку України автор подає в кожному розділі книги, вказуючи на місця їх розселення, професійну зайнятість та внесок в українську і європейську науку, літературу і мистецтво.

Вихід даної книги «в рік проведення Польщі на Україні» є відрадним явищем в духовному і науковому житті обох народів. А тому сподіваємось, що її читачами стануть не тільки науковці і студентська молодь, а й широкі представники культурної громадськості в обох державах.

Станіслав Пультер

(завідувач кафедри методики викладання мов і літератур,
професор Житомирського державного університету імені І.Франка)

*Світлій пам'яті моїх батьків
Антоня Дмитровича
Ганни Гаврилівни
присвячую*

ВСТУП

Розбудовуючи нову, вільну, незалежну і демократичну державу, Україна вирішує не тільки економічні, соціальні проблеми, а й приділяє значну увагу проблемам національного розвитку. Її історія – це історія не лише українського автохтонного населення, але й представників інших національностей, які з давніх часів проживають на українських землях. При всьому розмаїтті національного складу представники кожного етносу складають невід'ємну частину народу України. Тому вивчення реального стану як корінних народів, так і національних меншин, дослідження їх минулого і сучасного, ролі в усіх сферах життя суспільства сприятимуть розробці дійової, ефективної державної етнополітики, без якої неможливо забезпечити прогресивний розвиток, утвердити правову і цивілізовану державу.

Від рівня вирішення проблеми гармонізації міжнаціональних відносин, всебічного врахування потреб і культурно-духовних запитів усіх національних меншин залежить, в першу чергу, рівень демократизму в суспільстві, а також міжнародний престиж і авторитет держави, процес інтеграції України у світове співтовариство.

З прийняттям “Декларації прав національностей України”, закону “Про національні меншини в Україні” закладено правові основи сучасної етнополітики нашої держави [90;91]¹, визначено оптимальне поєднання інтересів різних етнічних груп з інтересами державного будівництва.

Для кращого розуміння сучасних національних процесів, подальшого їх прогресивного розвитку необхідна об'єктивна й науково достовірна інформація про взаємини національних меншин України у минулому, рівень їх соціально-економічного і культурного розвитку. Це дозволить краще визначити роль і місце українців у сім'ї європейських народів.

Сьогодні польська національна меншина є однією з найбільш численних в Україні. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території країни проживає 144,1 тис. поляків, що складає 0,3% всього населення [327]².

Тісні зв'язки протягом багатьох століть, спільна історія з корінним

¹ [90;91] Звід законів України. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 75–76; Вип. 7. – С. 89–92.

² [327] Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 груд.

населенням історія викликають посилений інтерес до минулого польської меншини. Разом з тим недостатня увага дослідників приділялася проблемі польського етносу в соціально-економічному і культурному розвитку України, зокрема Волинської губернії, у другій половині XIX – на початку XX ст.

Чимало сторінок з історії названої проблеми в роки тоталітаризму було спотворено, фальсифіковано або просто замовчувано. Внесок поляків Волині у розвиток краю вилучався з контексту історичного розвитку, а такі суспільні стани, як магнати й шляхта, подавалися лише як експлуататори, гнобителі українського селянства. З проголошенням державної незалежності України виникли сприятливі умови для наукового, об'єктивного висвітлення усіх аспектів проблеми. Тому важливим завданням істориків є дослідження польського етносу в системі аграрної економіки Волині, об'єктивне вивчення еволюції польського землеволодіння, впливу поляків на розвиток фабрично-заводського та кустарного виробництва, торгівлю, освіту, діяльності польської наукової і творчої інтелігенції з Волині та її внеску в розвиток української та європейської культури.

Актуальність обраної теми обумовлена ще й тим, що, незважаючи на значну кількість публікацій з життєдіяльності польського етносу Волині у досліджуваній період, у них так і не висвітлено всього комплексу необхідних даних про його вплив на соціально-економічний та культурний розвиток краю. Чим ґрунтовнішими і об'єктивнішими будуть наукові дослідження цих проблем, тим менше залишатиметься шансів для реанімації стереотипів минулого, поширення ідеологічних міфів, що породжували ворожнечу між українцями і поляками, перешкоджали утвердженню українсько-польського порозуміння.

Практичний аспект актуальності теми полягає у використанні досвіду минулого в умовах розбудови сучасної Української держави, зокрема її економіки, через створення системи ринкових відносин, що має під собою глибоке історичне коріння. Саме тому корисним буде вивчення позитивного досвіду організації польських господарств підприємницького типу.

Вивчення діяльності наукової і творчої інтелігенції має практичне значення для національно-культурного відродження України, адже саме у другій половині XIX – на початку XX ст. особливо помітним було зростання інтересу до проблем національної культури серед польської інтелігенції; крім того, нею було набуто багатий досвід у формуванні національної самосвідомості власного народу.

Мета даної праці полягає в тому, щоб, спираючись на доробок попередників, розмаїту джерельну базу, проаналізувати наслідки національної політики російського царату щодо поляків, рівень соціально-економічного та культурного розвитку, громадського життя польського населення Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

Джерельна база роботи охоплює значну кількість опублікованих та неопублікованих джерел. Неопубліковані джерела, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАК), Державного архіву Волинської області (далі – ДАВО), Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО) та Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО), можна згрупувати по окремих аспектах досліджуваної проблеми.

Документи, що розкривають причини, етапи міграційних рухів поляків на Волинь, зміст національної політики російського уряду у ставленні до польського населення в цьому регіоні, її шовіністичну, русифікаторську спрямованість у всіх сферах життя губернії, залучені автором у справах фондів: ЦДІАК – фф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора), 1257 (Особлива комісія з ведення слідства про таємне товариство з розповсюдження польських книг); ДАЖО – фф. 1 (Волинська духовна консисторія), 67 (Волинське губернське правління), 70 (Канцелярія волинського губернатора), 107 (Управління державного майна Волинської губернії), 178 (Луцько-Житомирська римо-католицька консисторія); ДАВО – фф. 359 (Володимир-Волинський повітовий суд), 361 (Луцький повітовий суд), 363 (Ковельська повітова землевпорядна комісія); ДАРО – фф. 278 (Костопільське волосне управління), 379 (Рівненський повітовий справник), 383 (Пристав 1-го стану Рівненського повіту).

Дані, що допомагають простежити різні форми життєдіяльності польського населення губернії (землеволодіння, його розміри, діяльність у галузях фабрично-заводського виробництва й торгівлі, особливості господарського життя), знайдені у документах: ЦДІАК – фф. 575 (Окружний фабричний інспектор Київської округи), 3 (Луцька міська управа); ДАЖО – фф. 146 (Волинські дворянські депутатські збори), 183 (Волинська губернська управа зі справ земського господарства), 206 (Статистичне бюро Волинської губернської земської управи м. Житомира); ДАРО – фф. 370 (Дубнівський повітовий суд), 379 (Рівненський повітовий справник) тощо.

У справах фондів ДАЖО – фф. 69 (Житомирська повітова землевпорядна комісія), 115 (Волинське губернське із селянських справ при-

сутстві), 122 (Житомирське повітове з чиншових справ присутстві), 126 (Новоград-Волинське повітове з чиншових справ присутстві), 202 (Житомирсько- Овруцьке повітове з чиншових справ присутстві), 182 (Волинський відділ Селянського Поземельного банку), 248 (Новоград-Волинсько-Рівненське з чиншових справ присутстві), багато з яких введено до наукового обігу вперше, – почерпнута інформація про форми поземельних відносин поляків на Волині (сервітутні права, володіння на правах чиншу, особливості проведення реформи 1886 р. у Волинській губернії); у справах фф. 69, 115, 182 відображено вплив столипінської аграрної реформи на розвиток ринкових відносин на селі, зокрема перехід польських селян-чиншовиків до прогресивної відрубно-хутірської системи господарювання.

З документів, залучених з архівів ЦДІАК – ф. 442, ДАЖО – фф. 70, 329 (Волинське губернське у справах про товариства і союзи присутстві), Р-405 (Виконавчий комітет Житомирської міської Ради об'єднаних громадських організацій), використано фактичний матеріал про вагому роль польської інтелігенції в громадському і культурному житті краю, діяльність польських освітніх закладів, культурних товариств тощо.

З аналізу вищеназваних документів можна зробити висновок, що вони в цілому мають об'єктивний зміст.

Значний інтерес викликають й опубліковані джерела, використані у монографії. Насамперед необхідно назвати матеріали першого Всеросійського перепису 1897 р., огляди Волинської губернії, її пам'ятні книги, матеріали подвірного перепису з даними про етнічну структуру населення губернії, осіб польської національної меншини серед мешканців повітів, міст і сіл, їх представництво у різних сферах виробничої і невиробничої діяльності, соціальний стан, релігійну приналежність, чисельність і густоту розселення поляків у губернських містах, повітах тощо. Однак потрібно зауважити, що у губернських статистичних матеріалах 60 – 90-х рр. ХІХ ст. поверхово висвітлено майнове становище та напрямки діяльності поляків Волині. Навіть у небагатьох ґрунтовних виданнях, що базувалися на даних першого Всеросійського перепису, більше уваги приділялося адміністративним, а не соціальним аспектам.

Аналіз правових джерел, до яких належать “Звід законів Російської імперії” та збірники циркулярів губернських установ, дозволив визначити спрямованість національної політики, форми реалізації прийнятих рішень (на прикладі Волинської губернії), з'ясувати вплив існуючого законодавства на життєдіяльність польського етносу краю.

Окрему групу джерел склали матеріали преси (“Киевлянин”, “Волинские губернские ведомости”, “Волинские епархиальные ведомости”, “Волинь”, “Жизнь Волини”). Необхідно зазначити, що на сторінках видань

60 – 70-х рр. XIX ст. часто розглядалися питання іноземної колонізації Південно-Західного краю, історія появи окремих колоній, діяльність органів місцевої влади у розв'язанні проблем колоністів. Іншу групу публікацій склали статті польської проблематики, де визнавалася необхідність швидкого поселення російського і обмеження польського елементу в краї, що відповідало тодішній державній національній політиці. Неофіційні видання знайомлять дослідників з функціонуванням польських нелегальних товариств, навчальних закладів, оцінками масового переселення поляків на Волинь з Привіслянського краю. На сторінках газети “Волинь” значне місце відводилось історичним та етнографічним матеріалам (наприклад, нариси Я. Яроцького) [224]³. Цінним джерелом є урядова газета “Киевлянин”, статті якої присвячувались проблемам етнічних меншин краю, з відстоюванням політики царату. Таким чином, підхід органів преси до польського питання відповідав офіційній національній політиці.

Названі опубліковані та неопубліковані джерела сприяють більш повному розкриттю теми дослідження, в т. ч. характеристиці урядової національної політики, вивченню особливостей соціально-економічного становища польського населення Волині та його впливу на культурне життя.

Дослідження історії польської етнічної меншини на Волині починається у 50 – 60-і рр. XIX ст. У працях П. Кеппена систематизовано матеріали про етнічний склад населення європейської частини імперії [172;173]⁴; О. Ріттіхом видано атлас народонаселення західних губерній, що ґрунтувався на широкому колі джерел з погубернським розписом етнічного складу населення, в т. ч. Волині [204]⁵.

Відтворенням складної картини національних і тісно пов'язаних з ними соціально-економічних відносин вирізнялося дослідження Р. Еркерта [223]⁶. Етнографічний аналіз західних губерній доповнювався у ньому короткою історією заселення західних регіонів імперії етнічними групами, серед яких виділялась найчисельніша – поляків, поряд з білорусами, литовцями, євреями. Написана з точки зору офіційної історіографії, ця праця містила разом з тим цікавий фактичний матеріал і сприяла вивченню етнічних особливостей багатонаціонального населення Росії.

Значну роль у дослідженні його національного складу відіграли до-

³ [224] Яроцкий Я.В. Из прошлого Волини. Сборник небольших исторических очерков. – Житомир, 1903.

⁴ [172;173] Кеппен П.И. Об этнографической карте Европейской России. – СПб., 1852; його ж. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861.

⁵ [204] Риттих А.Ф. Атлас народонаселения Западно-русского края по исповеданиям. – СПб., 1863.

⁶ [223] Эрkert Р.Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России (с атласом). – СПб., 1864.

слідження Генерального штабу, який проводив офіційну етнографічну роботу. Зокрема ним був укладений загальний військово-статистичний огляд Волинської губернії [87]⁷.

У польських історико-краєзнавчих працях другої половини XIX – початку XX ст. також наводився цікавий статистичний матеріал, присвячений польській людині Волинської губернії. Помітний слід у вивченні історії польського населення губернії залишили такі історики й краєзнавці, як О. Кольберг, О. Яблоновський, Т. Стецький, С. Бушинський та ін. [232;233;235;237;225]⁸. У своїх працях вони використали численні маловідомі й почасти унікальні джерела, насичені цікавим матеріалом: опис традицій, обрядів, свят, фольклору польського й українського населення краю. Проте ці дослідники розглядали Волинь як польську територію, прагнули виправдати панування Польщі на українських землях у XIV – XVIII ст.

Визначною пам'яткою польської краєзнавчої літератури, що й сьогодні слугує дослідникам, є “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”. Wydany pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego. Warszawa. Nakładem F. Sulimierskiego i B. Chlebowskiego. 1880–1902. T. I–XV. Історичній Волині на сторінках цієї багатотомної праці відведено визначне місце. В статті “Волинська губернія” (т. 13), що написана польським істориком Ю. Кшивіцьким, аналізується господарське, культурне та релігійне життя населення краю. Чимало матеріалу присвячено повітам і повітовим містам, зокрема Володимир-Волинському, Луцьку, Овручу, Рівному, Ізяславу, Старокостянтинову, Житомиру, Острогу, Волочеську, Володимирцю, Слауті, Шепетівці, Млинову, Мирополі, Сарнам. Зрозуміло, що історія волинських міст у викладі Ю. Кшивіцького – це насамперед історія польської людини в них [134]⁹.

Важливу роль у вивченні Волині відіграла київська історична школа відомого дослідника краю професора В. Антоновича, який опублікував серію документів і матеріалів в “Архиве Юго-Западной России”, видав

⁷ [87] Военно-статистический сборник. – Вып.IV. Россия. Составлен офицерами Генерального штаба под общей редакцией Н.Н.Обручева. – СПб., 1871.

⁸ [232;233;235;237;225] Kolberg O. Naród, jego zwyczaje ... – Warszawa, 1857 – 1890. – T. I–38; його ж. Wołyń. – Warszawa, 1907; Piśma A. Jabłonowskiego. – T. V. Wołyń, Podole i Ruś Czerwona. – Warszawa, 1911; Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T.1. – Lwów, 1864.; T. 2. – Lwów, 1871; Buszczyński S. Podole, Wołyń, Ukraina. – Lwów, 1862.

⁹ [134] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Wydany pod redakcją B. Chlebowskiego, F. Sulimierskiego. Nakładem W. Walewskiego. – T. XIII. – Warszawa, 1893. – S. 931–935.

“Археологическую карту Волынской губернии” (М., 1901) і “О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России” (К., 1867) [136;137]¹⁰. Дослідник зібрав цінні відомості про національний склад міського населення, їх правове становище, взаємовідносини між різними етнічними групами. При цьому особлива увага приділяється стосункам між поляками й українцями, аналізу господарського життя магнатів та шляхти на Волині у 60–80-х рр. XIX ст.

Національні інтереси України, всупереч полонізації і русифікації, відстоювали у своїх працях діячі українського національного відродження П. Куліш і М. Драгоманов [168;257;164]¹¹.

Основні тенденції міграційних рухів польської людності в Україні, зокрема на Волині, розглядав у своїх роботах М. Грушевський [161;162;163]¹².

Окремо варто відзначити подвижницьку діяльність із вивчення Волині відомого українського етнографа XIX ст. П. Чубинського, під керівництвом якого протягом 1869–1870 рр. було проведено три експедиції (маршрути двох з них пролягли дорогами Волинського краю). Фольклорно-етнографічні і статистичні обстеження охопили майже всі повіти губернії, зібрано цінний фактичний і статистичний матеріал з життя етнічних груп регіону, зокрема поляків; систематизовано матеріали про громадське управління польської людності, її участь в економічному житті краю, розвиток освіти тощо. Зібрані експедицією і проаналізовані П. Чубинським етнографічно-статистичні матеріали зберігають свою цінність і для сучасних дослідників [121]¹³. У “Нарисі ополячення Південно-Західного краю” етнограф указував на провідну роль польської інтелігенції в регіоні, проаналізував творчість представників польської

¹⁰ [136;137] Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии с картой, указателем имён предметным и перечислением источников, послуживших при составлении карты // Труды XI Археологического съезда в Киеве. 1899. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1 – 133; його ж. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Извл. из 1-го тома IV части Архива Юго-Западной России, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1867.

¹¹ [168;257;164] Записки о Южной Руси в 2 т.: Издал П. Кулиш. – К., 1994; Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – С. 9–25; його ж. Историческая Польша и Великорусская демократия. – К., 1917.

¹² [161;162;163] Грушевский М.С. Барское староство: исторические очерки (XV–XVIII вв.). – К., 1894; його ж. Люстрована історія України. – Київ – Львів, 1912; його ж. Економічний і соціальний перелом XV–XVII ст. Господарство польського магната на Задніпров’ї. – К., 1917.

¹³ [121] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные П.П. Чубинским. – Т.7. – СПб., 1872.

літератури, які народились і проживали на Волині у досліджуваний період [1]¹⁴.

Російські історики другої половини XIX ст. П. Батюшков, М. Владимирський-Буданов, Н. Столпянский у своїх працях подавали відомості про розселення та життєдіяльність польського етносу на Волині, захищали русифікаторську політику російського уряду, закликали боронити край від польсько-шляхетської експансії [145;146;154;155;210]¹⁵. Сучасний дослідник історіографії Волині І. Ярмошик виділяє працю П. Батюшкова, звертаючи увагу на висвітлення міжконфесійних проблем у контексті боротьби православ'я проти католицизму та унії [313;314]¹⁶.

Нетрадиційним підходом до вивчення проблем динаміки етнічного складу населення Волині виділялася робота С. Громачевського, в якій проаналізовано вплив обмежувальних законів про землеволодіння на зміну чисельності польського населення губернії у другій половині XIX ст. [160]¹⁷.

Процес еволюції польського землеволодіння на Волині відображено у дослідженнях Т. Войнаровського та І. Рудченка [159;206]¹⁸.

З середини XIX ст. розпочалося активне вивчення Волині місцевими краєзнавцями. У 70-х рр. XIX ст. при губернському статистичному комітеті було організовано краєзнавчий гурток, до складу якого входили відомі краєзнавці Х. Корнаковський, О. Братчиков, П. Косач (батько Лесі

¹⁴ [1] ЦДІАК, Ф, 442, оп. 53, спр. 353.

¹⁵ [145;146;154;155;210] Батюшков П.Н. Атлас народонаселения Западно-русского края по вероисповеданиям. – СПб., 1863; його ж. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888; Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1886; його ж. Население Юго-Западной России от половины XV до Люблинской унии // Там само. – Т. 2. – К., 1890; Столпянский Н.П. Девять губерний Западно-русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношении. – СПб., 1866.

¹⁶ [313;314] Ярмошик І.І. “Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края” – як краєзнавче джерело // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції з нагоди 200-річчя Волинської губернії, 200-річчя Волинської єпархії та 200-річчя найменування міста Звягеля Новоград-Волинським. – Новоград-Волинський, 1995. – С.217 – 219; його ж. Вплив Київської історичної школи В. Антоновича на розвиток волинського краєзнавства в другій половині XIX століття // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – Доповіді та матеріали. – К., 1996. – С. 171–190.

¹⁷ [160] Громачевський С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. – СПб., 1904.

¹⁸ [159;206] Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України–Руси. – Львів, 1910; Рудченко І. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения. – К., 1872.

Українки), В. Переговський, Л. Крушинський, Г. Оссовський та ін. Саме зусиллями названих краєзнавців комітет почав публікувати історичні та природознавчі праці, що виходили за межі його офіційної діяльності.

Не стояло осторонь видавничої діяльності й Церковно-археологічне товариство, засноване у січні 1894 р. при єпархіальному архіві. Одним з важливих завдань товариства було вивчення історичного минулого краю. Розроблялись й укладалися спеціальні програми, що передбачали вивчення історії сіл та приходів, збір відомостей про побут, економічне та соціальне становище мешканців, опис звичаїв, обрядів, вірувань тощо. Під егідою Товариства на початку ХХ ст. побачили світ два випуски “Волынского историко-археологического сборника” за редакцією відомих краєзнавців О. Фотинського і М. Трипольського. Та найвагоміший внесок у дослідження проблеми зробило Товариство дослідників Волині, що було утворене в Житомирі 2 грудня 1900 р. Як зазначалось у його статуті, воно обрало за мету “всебічне вивчення Волині, її минулого і сучасного” [270;305]¹⁹. За свою 20-річну діяльність Товариство залишило помітний слід у видавничій справі не тільки волинського краю, а й далеко за його межами. Дослідники Волині охоплювали широке коло наукових проблем, які висвітлювались у “Трудах общества исследователей Волыни”. В 14 томах наукових праць, виданих Товариством, представлені матеріали переважно з етнографії та історії краю.

Історичні нариси В. Переговського про містечка Волині, написані на архівних джерелах, В. Антонович назвав “історичним матеріалом першої руки” [198;312]²⁰. У 60-х рр. ХІХ ст. цінний етнографічний матеріал опублікував О. Братчиков [150]²¹.

Найбільше місцевого етнографічного та історичного матеріалу було видруковано у газеті “Волынские губернские ведомости” протягом 50–80-х рр. ХІХ ст., коли з нею співпрацювали викладач Острозької гімназії А. Перлштейн, ті ж В. Переговський, О. Братчиков, а також Х. Корнаковсь-

¹⁹ [270;305] Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: Історичний досвід і сучасні завдання // Український географічний журнал. – 1995. – №4. – С. 50–53; Фотинський О.А. Очерк истории учреждения Общества исследователей Волыни // Труды общества исследователей Волыни. – Т. 1. – Житомир, 1902. – С.1–18.

²⁰ [198;312] Переговский В.И. Материалы для истории Волыни. – Житомир, 1879; Ярмошик І.І. Етапи становлення історичного краєзнавства Волині в другій половині ХІХст. // Українська сучасна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. – Житомир, 1997. – С.70–73.

²¹ [150] Братчиков А. Материалы для исследований Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. 1. – Житомир, 1868.

кий [288;289;290;247;248;268]²².

Наприкінці XIX ст. польська проблематика посіла значне місце у дослідженнях викладача Волинської духовної семінарії М. Теодоровича, що видав фундаментальну працю, у написанні якої брало участь духовенство єпархії [212;213;214;215;216]²³. Тут ми знаходимо інформацію про існуючі на той час населені пункти, найважливіші історичні події з історії краю, економічний і соціальний стан його мешканців, у т. ч. поляків, розвиток народної освіти й охорони здоров'я тощо.

На початку XX ст. з'явилися спеціальні праці місцевих дослідників, зокрема Е. Вітте, С. Каретникова, Г. Лукомського [153;170;180]²⁴. В їх дослідженнях ми не знаходимо широких історичних узагальнень, однак вони містять багатий матеріал про побут, соціально-економічне становище населення Волині, опис звичаїв, обрядів, вірувань тощо.

Праці названих дослідників краю та друковані джерела другої половини XIX – початку XX ст. заклали підвалини сучасного історичного краєзнавства, сприяли утвердженню об'єктивних поглядів на історію краю етнічних меншин, зокрема польської людності Волині.

Надзвичайно важливий внесок у всебічне дослідження Волині зробив О. Цинкаловський (1898–1983), праця якого стала неоціненим скарбом для вивчення Волині [220]²⁵. У ній вміщено розмаїті фактичні матеріали з географії, історії, культури, економіки краю, зібрані у наукових бібліотеках і архівах Варшави, Кракова, Львова.

Радянські історики розпочали дослідження цієї проблематики з середини

²² [288;289;290;247;248;268] Перлштейн А. Волынское Полесье // Волынские губернские ведомости. – 1855. – №15; його ж. Фабрики и заводы на Волыни. // Там само. – № 18; Переговский В.И. Исторические воспоминания о Волыни // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 12; Братчиков А. К исследованию о местном народном календаре и его значении в сельском хозяйстве // Волынские губернские ведомости. – 1883. – № 46; його ж. Остатки Волынской старины // Там само. – 1888. – № 68, 69, 71, 72, 76, 80, 90, 95; 1889. – № 4, 28–30, 67, 70, 71, 73, 93; Корнаковский Х. Материалы по истории Волыни // Волынские губернские ведомости. – 1862–1864.

²³ [212;213;214;215;216] Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т.1. Уезды Житомирский, Новоград-Волынский, Овручский. – Почаев, 1888; Т. 2. Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – Почаев, 1889; Т.3. Уезды Кременецкий и Заславский. – Почаев, 1893; Т. 4. Староконстантиновский уезд. – Почаев, 1899; Т. 5. Ковельский уезд. – Почаев, 1903.

²⁴ [153;170;180] Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании (с.Стожок, м. м. Шумск, Сурож и г. Житомир). – Почаев, 1913; Каретников С.М. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк губернии с приложением карты и плана Житомира. – Почаев, 1912; Лукомский Г. Волынская старина. – К., 1913.

²⁵ [220] Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.: у 2 т. – Вінніпег, 1986.

20-х рр. минулого століття. Потрібно зазначити, що у радянській історіографії на етапі її становлення мало уваги приділялося аналізу етнічного складу населення різних регіонів України. Досліджувалися переважно етнографічні питання та популярно викладалася історія краю. У 20–50-х рр. XX ст. публікувалися окремі праці, в яких містилася інформація про історію заселення південної Волині, демографічні особливості людності України [138;244;142;143;144;118]²⁶.

Початок поглибленого вивчення динаміки населення Волині у радянській історичній і статистичній літературі був покладений О. Рашиним, дослідження якого ґрунтувалося на результатах перепису 1897 р. [203]²⁷. З 60-х рр. XX ст. розгортається дослідження етнічного складу населення різних регіонів країни в історичній ретроспективі. Окремі аспекти соціально-економічного і політичного розвитку краю ми знаходимо в працях В. Наулка, Р. Оксенюка, О. Михайлюка, І. Кічія [188;189;190;280;194;186]²⁸; також у 26-томній “Історії міст і сіл Української РСР” (Волинська, Житомирська, Рівненська, Тернопільська області) [122;123;124;125]²⁹.

У монографії С. Макарчука з позицій радянської історіографії простежено особливості економічного розвитку, формування польської земельної власності в західних повітах губернії. В роботі, згідно з даними перепису 1897 р., охарактеризовано також процес розселення, соціальний

²⁶ [138;244;142;143;144;118] Антонович П. Коротенька історія Волині (виклад популярний). – Житомир, 1918; Баранович О.І. З історії залюднення Південної Волині // Записки інституту філософського відділу ВУАН. – К., 1925; його ж. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. – Київ, 1930; його ж. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М., 1955; його ж. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Студії з історії України. – 1926. – Т. 1. – С. 1–90; 1930. – Т. 3. – С. 61–116; Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX – на початку XX віку. Демографічний збірник. – К., 1926.

²⁷ [203] Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). – М., 1956.

²⁸ [188;189;190;280;194;186] Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР (статистично-картографічне дослідження). – К., 1965; його ж. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения. – М., 1964; його ж. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1965; його ж. Хто і відколи живе в Україні // Відродження. – 1993. – № 9. – С. 7–11; Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів, 1970; Михайлюк О.Г., Кічий І.В. та ін. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. – Львів, 1988.

²⁹ [122;123;124;125] Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Волинська область. – К., 1973; Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Житомирська область. – К., 1973; Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Рівненська область. – К., 1973; Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Тернопільська область. – К., 1973.

склад, види зайнятості польського населення в даному регіоні наприкінці XIX ст. [181]³⁰.

У 50–80-х рр. вивченням соціально-економічного розвитку Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. займався ряд радянських істориків: А. Анфімов, Ф. Лось, Л. Мельник, О. Нестеренко [139;141;178;185;191;192;193]³¹. В результаті проведених ґрунтовних досліджень вони визначили, що особливістю соціально-економічного розвитку Правобережної України, в тому числі Волинської губернії, було те, що у господарському житті краю провідна роль належала польським магнатам.

У полі зору українських науковців у цей період знаходилися питання ролі поляків Волині в контексті розвитку в Польщі національно-визвольного руху наприкінці XVIII – на початку XX ст. Так, у працях історика Г. Марахова досліджується польське повстання 1863 р. на Правобережжі та соціально-політична боротьба в Україні у 50–60-і рр. XIX ст. Для них властивим є введення в науковий обіг невідомих архівних документів, прагнення показати солідарність польського й українського народів у боротьбі проти русифікаторської політики російського самодержавства [182;183]³².

Проголошення незалежності України, розбудова демократичного суспільства створили умови для переосмислення історії країни, вивчення самотності її народів. Інтерес науковців до минулого етнічних меншин України, зокрема польської, особливо посилювався в 90-ті рр. XX ст., які характеризуються якісно новим рівнем осмислення нашої минувшини. В нинішній час ми відходимо від старих стереотипів, здавалося б, не спростованих аксіом, котрі всіляко закріплювалися у суспільній свідомості компартійними ідеологами, які утверджували безнаціональне суспільство –

³⁰ [181] Макачук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов, 1983.

³¹ [139;141;178;185;191;192;193] Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904. – М., 1980; його ж. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969; Лось Ф.С. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине. – К., 1955; Мельник Л.Г. Технический переворот на Украине в XIX ст. – К., 1972; Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начала XX вв. – М., 1954; його ж. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX – на начале XX ст. – К., 1952; його ж. Развитие промышленности на Украине. – К., 1959.

³² [182;183] Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967; його ж. Социально -политическая борьба на Украине в 50 – 60-е годы XIX века. – К., 1981.

“радянський народ” – і, за висловом О. Солженіцина, “нищили націю” [300]³³.

В останні роки зростає інтерес учених до національно-етнічної проблематики. Адже без фундаментального знання реального стану як корінної національності, так і етнічних меншин України, в тому числі й польської, дослідження їх минулого і сучасного, ролі в усіх сферах життя суспільства, розробки дійової, ефективної етнополітики української держави забезпечити розвиток демократичної цивілізованої держави неможливо.

У сучасній вітчизняній історіографії найвагомим внеском у вивчення історії польського населення в Наддніпрянській Україні є праці І. Лісевича, в яких документально підтверджено наступність в антипольській політиці самодержавства протягом XIX – XX ст., спрямованій на русифікацію польського населення, що проживало на Правобережній Україні [175;276;176;177]³⁴. Незважаючи на заборони та обмеження поліційно-бюрократичного апарату, польський національний елемент в Україні виявив свою життєздатність, надав позитивного імпульсу багатьом соціально-економічним процесам, організації промислового виробництва у цьому регіоні. Демографічні аспекти проблеми досліджуються автором на підставі архівних джерел, а також у зіставленні результатів досліджень вітчизняних та зарубіжних істориків.

Як досить значний оцінюється внесок польської інтелігенції у розвиток культури України. Автор розкриває взаємопроникнення польських та українських впливів у духовному житті і підкреслює їх позитивний вплив на порозуміння між українською більшістю та польською меншістю населення Наддніпрянщини. Внаслідок взаємозбагачення української та польської культур відбувалося зростання культурно-освітнього і духовного потенціалу України. Необхідно підкреслити, що, зважаючи на складність українсько-польських відносин у минулому, науковий пошук позитивних елементів у взаєминах між українцями і поляками дозволяє творити підґрунтя їх оптимізації й гармонізації у сучасному та майбутньому.

Третьою працею, виданою автором в Інституті історії, присвяченою вищезазначеній проблемі, є монографія “Духовно спраглі (Духовне життя

³³ [300] Солженицын А. Темплотоновская лекция // Новый мир. – №2. – 1992. – С. 181.

³⁴ [175;276;176;177] Лісевич І.Т. Духовно спраглі (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 – 1917рр.). – К., 1997; його ж. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864 – 1917рр.) // Укр. іст. журн. – 1997. – №2. – С. 42 – 61; його ж. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1995; його ж. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). – К., 1993.

польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.)”, в якій на значному фактичному матеріалі, почерпнутому з різних джерел, в тому числі з архівних фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Центрального державного архіву громадських об’єднань України, висвітлюється духовне життя польського населення в умовах жорстокого самодержавного гніту. В статті “Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.)” він визначає рівень дослідження історії польської етнічної меншини дореволюційного періоду в українській історіографії, наводить статистичні дані щодо кількості поляків у період 1864–1917 рр., вказує на етапи розселення польської людності в Наддніпрянській Україні, на специфіку її соціально-економічного розвитку, зайнятості в промисловості та сільському господарстві, акцентує увагу на стані культурного життя у названій період.

Професійні ознаки польського населення у Волинській губернії наприкінці XIX – початку XX ст. досліджено в монографії Г. Касьянова [171]³⁵.

У монографії В. Павлюка розкрито проблему земельної власності магнатських родів на Волині, їх місце в розвитку промислового виробництва, торгівлі, освіти, культури [195]³⁶. Однак особливості поземельних відносин між польськими поміщиками і селянами-чиншовиками, вплив національної політики російського царату на соціально-економічний і культурний розвиток польської національної меншини Волині, її громадське та культурне життя в другій половині XIX – на початку XX ст. ним практично не було досліджено.

У краєзнавчій розвідці О. Іващенко і Ю. Поліщука аналізуються основні аспекти соціально-економічного, політичного і культурного життя мешканців краю, а також епізодично і життя поляків. Цікаву інформацію можна знайти і в окремій статті Ю. Поліщука, в якій науковець наводить статистичні дані про рівень грамотності мешканців краю, зокрема поляків. Зібрані ним матеріали переконливо ілюструють русифікаторську політику російського царату щодо етнічних меншин [169;291]³⁷.

Зі значної кількості журнальних публікацій заслуговують уваги стаття і брошура

³⁵ [171] Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993.

³⁶ [195] Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIXст. – Острог, 2000.

³⁷ [169;291] Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Житомирщина шляхами історії. Краєзнавчі розвідки. – Житомир, 1997; Поліщук Ю.М. Освітній рівень населення Волинської губернії за переписом 1897 р. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996.

В. Палієнка, в яких досліджується історичне проживання польської людності на Правобережній Україні, зокрема у Волинській губернії. Цій же проблемі була присвячена й стаття А. Кондрацького [287;196;267]³⁸.

Цікавий матеріал зібрано у статті Н. Сейко, що розкриває особливості політики російського царату щодо польського шкільництва на Волині після поразки польського повстання 1863 р. У монографії дослідниці залучено ряд архівних джерел, мемуарної літератури та наукових розвідок, які розкривають умови існування польського шкільництва, внесок діячів культури у розвиток освіти волинського краю [297;207]³⁹.

У статтях В. Надольської подана інформація щодо заселення поляками Волині, аналізується соціальний склад польської людності за станами, наводяться статистичні дані, що підтверджують відносно високий рівень освіти польського населення Волині [315;279]⁴⁰.

Цінним історичним джерелом у дослідженні польської етнічної меншини на Волині в дореволюційний період є матеріали збірника “Національні процеси в Україні: історія і сучасність” [93]⁴¹. Ця праця є однією з перших спроб систематизації розмаїтих джерел з етнонаціональних проблем. Особливу увагу привертає перша частина збірника, в якій розміщено документи, фрагменти літописів, наукових досліджень, історичних розвідок, статистичні дані, що засвідчують суперечливі тенденції у розвитку взаємин українців та етнічних меншин.

Окремі питання досліджуваної проблеми стали об’єктом дисертаційних праць. І. Жданова провела аналіз соціальної і національної структури інтелігенції України; вона зазначала, що серед трьох губерній Південно-Західного краю саме у Волинській наприкінці XIX ст. був найвищий відсоток поляків, які займалися наукою, літературою та мистецтвом. Н.

³⁸ [287;196;267] Палієнко В.І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) // Відродження. – 1994. – №12. – С.67–70; його ж. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. (Історичні зошити Інституту історії НАН України). – К., 1998; Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X – XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12. – С. 83–96.

³⁹ [297;207] Сейко Н.А. Становище польського шкільництва на Волині (кінець XIX – початок XX ст.) // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 188 – 190; її ж. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. – Житомир, 2002.

⁴⁰ [315;279] Nadolska W. Osadnictwo polskie w guberni Wolyńskiej (2 połowa XIX – początek XX wieku) // Zamojszczyzna i Wolyń w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka. Konferencja naukowa. – Zamość, 2000. – S.141 – 150; її ж. Поляки на Волині у другій пол. XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції.- Хмельницький, 1994. – С.548 – 550.

⁴¹ [93] Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2 ч. За ред. В.Ф. Панібудьласки. – Ч.1. – К., 1997.

Щербак досліджувала політику царського уряду на Правобережній Україні щодо українців, поляків, євреїв та інших народів, які проживали на цій території. В. Надольська простежила етнічні зміни в структурі населення регіону, встановила вплив етнічних меншин, зокрема польської, на соціально-економічний і культурний розвиток Волинської губернії [165;221;187]⁴².

У сучасній зарубіжній історіографії на особливу увагу заслуговує дослідження французького вченого, директора Центру історії слов'ян Сорбонни у Парижі проф. Данієля Бовуа. В його працях дано узагальнюючий аналіз економічного і політичного розвитку мешканців волинського краю, зокрема, польської шляхти. Польським власникам належав основний земельний фонд Волині, що було головною причиною суперечностей між поляками й українцями. Разом з тим автор на багатому фактичному матеріалі ставить за мету продемонструвати на прикладі Волині шляхи єднання польського й українського народів [148;149;241]⁴³.

На думку Л. Баженова, у працях польських дослідників 90-х рр. ХХ ст. П. Еберхардта, Т. Епштейна, В. Голки, М. Іванова та ін. здійснено перші спроби своєрідного покаяння за непорозуміння між поляками і українцями, що були характерними в їх відносинах у минулі століття. Роботам названих авторів притаманний аналіз багатогранного життя польського етносу на Волині, вміщено цікавий статистичний матеріал про життя польського населення в регіонах України тощо [227;228;230;231;243]⁴⁴. У роботах польського історика Л. Заштовта на багатому архівному матеріалі досліджено становище польського шкільниц-

⁴² [165;221;187] Жданова І.А. Художня інтелігенція Наддніпрянської України в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. – Дис. ... канд. істор. наук. – 07. 00. 05. – К., 1995; Щербак Н.О. Національна політика царату у Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). Дис. ... канд. істор. наук. – 07. 00. 02. – К., 1995; Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина ХІХ – початок ХХ століть). – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – Луцьк, 1996.

⁴³ [148;149;241] Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998; його ж. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1834–1863). – К., 1996; Баженов Л.В. Данієль Бовуа і Волинь // Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 86–88.

⁴⁴ [227;228;230;231;243] Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX w. – Warszawa, 1994; Epstein T. Małżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815 – 1880 // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. – T. IX. – Warszawa, 1991; Golka W. Represje carskie wobec ziemian kresów wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w drugiej połowie XIX na początku XX w. // Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX – XX w. – Kielce, 1994; Iwanow M. Pierwszy naród Ukrainy. – Warszawa, 1991; Баженов Л.В. Польське населення Поділля й Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців ХІХ – ХХ ст. // Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: 36. наук. праць. – Хмельницький, 1999. – С. 36.

тва і населення Правобережної України після Січневого повстання 1863 р. В цьому контексті він аналізує переселення поляків з Волинської губернії вглиб Російської імперії [240;316]⁴⁵.

Підводячи підсумки розглянутих джерел, зробимо такі висновки:

джерельна база книги складається зі значної кількості документів – фондів чотирьох архівів (Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву Волинської області, Державного архіву Житомирської області та Державного архіву Рівненської області), в яких в цілому об'єктивно відображено важливі аспекти даної теми, зокрема причини, етапи міграційних рухів поляків на Волинь, зміст національної політики російського уряду у ставленні до польського населення в цьому регіоні, особливості господарського життя, роль польської інтелігенції в громадському і культурному житті краю; використані опубліковані джерела також сприяють розкриттю проблеми, однак окремі з них поверхово висвітлювали різні напрямки діяльності поляків, мало зверталось уваги на соціальні аспекти, а підхід органів преси відповідав офіційній національній політиці; дореволюційна, радянська та сучасна історіографія проблеми свідчить про певну дослідницьку роботу істориків у розгляді окремих питань, пов'язаних з діяльністю польського населення на Волині другої половини XIX – початку XX століть, проте російські історики захищали русифікаторську політику царизму, а радянські науковці мало уваги приділяли аналізу етнічного складу населення різних регіонів України. У сучасних дослідженнях соціально-економічний та культурний розвиток поляків Волині у зазначений період не знайшов ще належного висвітлення, за винятком монографій Д. Бовуа, І. Лісевича, В. Павлюка, дисертації Н. Щербак, але в них розглядався регіон всієї Правобережної України; у дослідженні В. Надольської охарактеризовано господарське та культурне життя основних національних меншин Волинської губернії. Тому комплексне дослідження соціально-економічного та культурного становища польського населення Волині у другій половині XIX – на початку XX ст., де була велика концентрація польського етносу, залишається важливим завданням істориків. Це зумовило визначення мети та завдань нашого дослідження.

⁴⁵ [240;316] Zasztowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawniej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997; його ж. Zsyłka i przemieszczenia ludności Polskiej z zachodnich w głąb cesarstwa rosyjskiego po powstaniu styczniowym // Kwartalnik Przegląd Wschodni.- Tom V.- Zeszyt 2 (18). – Warszawa, 1998. – S. 237–262.

ПОЛЯКИ ВОЛИНІ ПІД ГНІТОМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ

§1. РОЗСЕЛЕННЯ, СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД, ПРОФЕСІЙНА ЗАЙНЯТІСТЬ

Значний науковий інтерес викликає історична доля і життя однієї з найчисельніших національних меншин України – поляків. Це один з найдавніших етносів України, що вперше з'явився в XI ст. У 1031 р. князь Ярослав Мудрий разом з братом, чернігівським князем Мстиславом, втрутився в усобиці серед поляків. Він пішов, як писав літописець, “у Лядську землю” й, повоювавши її, привів звідти багато полонених, поселив їх по Росі, й живуть вони там “до сего дни” [131;117]⁴⁶.

Початок основних міграційних рухів польського населення в Україну, зокрема на Волинь, припадає на кінець XIV – першу половину XV ст., коли Польща після запеклої боротьби з Великим князівством Литовським відвоювала в останнього західне Поділля і розпочала боротьбу за родючі землі Волині. У цей час з Мазовії на Волинь, рятуючись від феодального гноблення польських магнатів, переселилась велика кількість поляків – біглих селян-кріпаків, ремісників, купців, дрібної шляхти [287]⁴⁷. Так, на території Луцька, у XIV ст. вже проживали польські ремісничі громади, які поселялись на визначеній території і володіли певними привілеями: самоврядуванням, правом на торгівлю, власні будівельні норми, згідно з якими забудовувалися землі громади.

Польське торгове населення мешкало навколо Ринкової площі в кількарусних будинках із характерними середньовічними фасадами [262]⁴⁸.

Масове заселення поляками краю відбувалося після Люблінської унії 1569 р., внаслідок якої Волинь, Брацлавщина, Київщина і Підляшшя, за висловом М. Драгоманова, стали “польською провінцією” [164]⁴⁹.

⁴⁶ [131;117] Універсальний словник-енциклопедія. – К., 1999. – С. 1091; Полное собрание русских летописей. – Т. II. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 137.

⁴⁷ [287]Палієнко В.І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) // Відродження. – 1994. – №12. – С. 67.

⁴⁸ [262] Жук О. Місця поселень національних меншин у середньовічному Луцьку // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 1999. – № 5. – С. 65.

⁴⁹ [164] Драгоманов М.П. Историческая Польша и Велико-русская демократия. – К., 1917. – С. 15.

Король Речі Посполитої дарував польським магнатам і шляхті на Волині великі земельні масиви. Польська колонізація Правобережної України набула здебільшого станового характеру. За поміщиками, які отримали монополію на володіння землею і маєтки яких були розкидані по всьому Правобережжю, йшла безземельна шляхта. На думку В. Надольської, це був основний шлях появи і зростання польської національної групи на Волині [279;315]⁵⁰.

Потрібно зазначити, що грамоти від короля, які підтверджували право на володіння селами, містами та земельними маєтками, отримувала також місцева українська православна шляхта – “нащадки уродженців Руської землі”. Вона переходила в католицизм, запозичувала польську культуру, мову, звичаї, тобто асимілювалася етнічними поляками [168]⁵¹.

Характерним типом поселення поляків на Волині була діаспора – розпорошене розселення у межах українського етнічного масиву їхніх етнорелігійних громад [280]⁵². Польський уряд у такий спосіб формував соціальну опору на східних кресах [187]⁵³. Треба зазначити, що у заселенні правобережних земель, зокрема Волині, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. активну участь брали польські феодалі. Так, магнат Замойський спровадив заможних селян аж з-над Вісли; поміщики Сенявський і Ржевуський - з околиці Перемишля і Санока; Любомирські - з Мазовії і Волохівщини [278]⁵⁴.

Отже, заселення Волині наприкінці XIV – на початку XVIII ст. відбувалось у вигляді “тихої експансії” польських магнатів та безземельної шляхти, місцевого українського панства, які отримували від короля грамоти на право володіння великими земельними масивами. Воно здійснювалось внаслідок стихійних втеч та переселень селянства, яке шукало порятунку від кріпосницького гніту на території етнічної Польщі, а також за участю магнатів та шляхти, що інтенсивно заселяли свої фільварки.

Польське населення активно заселяло Волинь і на початку XIX ст. Це була друга велика хвиля колонізації після XVI ст. Про це свідчать

⁵⁰ [279;315] Надольська В.В. Поляки на Волині у другій пол. XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1994. – С. 548; Nadolska W. Osadnictwo polskie w guberni Wolyńskiej, (2 połowa XIX – początek XX wieku) // Zamojszczyzna i Wolyń w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka. Konferencja naukowa. – Zamość, 2000. – S. 141.

⁵¹ [168] Записки о Южной Руси в 2 т.: Издал П. Кулиш. – К., 1994. – С. 340.

⁵² [280] Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні // Відродження. – 1993. – № 9. – С. 8.

⁵³ [187] Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис.... канд. істор. наук. – 07. 00. 05. – Луцьк, 1996. – С. 42.

⁵⁴ [278] Муляр А.М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кін. XVII – на поч. XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С.97.

царські укази від 12.04.1804 р. і 25.08.1817 р., якими російський уряд заохочував переселення поляків на землі губернії для сприяння розвитку землеробства і промисловості. У 1818 р. міністр внутрішніх справ звернувся до волинського губернатора з проханням сприяти поселенню в межах губернії іноземних колоністів, які були, за його інформацією, доброчесними, працелюбними господарями; це мало б позитивні наслідки для економічного розвитку губернії [30]⁵⁵. У Житомирському повіті, зокрема в селах Лезниках, Торчині, Софіївці, Шадурі, більшість польських колоністів одержували земельні ділянки, як правило, в незручних для ведення господарства місцях: заболочених, піщаних, лісових [245]⁵⁶.

Нові хвилі переселенців почали з'являтися в Україні з середини XIX ст. Цей міграційний потік був спричинений реформами, проведеними в Росії у 1860–1870-х рр. Перехід до капіталізму призвів до бурхливого розвитку промисловості, що обумовило потребу в робочій силі. За даними, опрацьованими Російським імператорським географічним товариством, у 1864–1865 рр. у дев'яти українських губерніях проживало близько 470 тис. поляків, зокрема у Волинській губернії – 134 тис. осіб [177]⁵⁷.

Необхідно зазначити, що дослідники подають різні дані щодо кількості поляків на Правобережжі на початку 60-х рр. XIX ст. Так, історик Г. Марахов, посилаючись на різні джерела, наводить таку статистику за 1858–1861рр.: за даними “Военно-статистического сборника” (вип. IV, 1871), кількість поляків становила 477961 особу; ЦДІАК – 485000 осіб; журналу “Будущность” – 355903 особи [182]⁵⁸. Врешті, на основі порівняння різних опублікованих і архівних матеріалів, дослідник польської національної меншини Наддніпрянської України І. Лісевич стверджує, що на початку 60-х рр. XIX ст. польське населення становило 480–485 тис. осіб, тобто близько 9% всього населення Правобережної України [276]⁵⁹. Переважно воно поселялось у Волинській губернії на правах

⁵⁵[30] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 4, арк. 2–10.

⁵⁶ [245] Білобровець О. Історія польських поселень Володарсько-Волинського району // Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2001. – № 7. – С.63.

⁵⁷ [177] Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. - на початку XXст.). – К., 1993. – С. 9.

⁵⁸ [182] Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967. – С. 30.

⁵⁹ [276] Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917) // Укр. іст. журн. – 1997. – №2. – С. 44.; його ж. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. на початку XX ст.). – К., 1993. – С. 10.

чиншовиків – слободами, які мали своє самоврядування (старшин, суддів тощо) [84]⁶⁰. Наприклад, у слободі Зеленецькій-Гуті Житомирського повіту, що входила до маєтку графа Тишкевича, з 1870 р. поселились польські сім'ї. Зокрема, родина Бачинських отримала на вічочиншових правах 12 дес. землі, за яку сплачувала чинш у розмірі 1,5 крб. за дес. Земля була зовсім не оброблена – суцільний ліс, за розкорчування якого Бачинські звільнялись від сплати чиншу протягом перших трьох років [59]⁶¹.

Активне переселення поляків на Правобережжя, особливо на Волинь, проходило у 80–90-х рр. XIX ст. Уродженці Привіслянського краю становили 89943 особи, або 44,7% тих, хто народився поза межами губернії [115]⁶². Їх запрошували місцеві поміщики, тому що після реформи 1861 р. тут відчувався брак робочих рук.

Масовий міграційний рух поляків викликав занепокоєння у самодержавства, тому царські чиновники перешкоджали цьому процесу. Так, 9 липня 1893 р. волинський губернатор С. Суходольський надіслав циркуляр за № 4058 мировим посередникам Волинської губернії, в якому давалось розпорядження заборонити іноземним вихідцям (переважно полякам) проживати поза міськими поселеннями, а також на майбутнє набувати нерухоме майно на праві власності або оренди, за винятком переселенців, які сповідували православну віру. Іншим циркуляром волинського губернатора за № 4780 давалась вказівка місцевим чиновникам зібрати інформацію про вихідців польського походження з Привіслянського краю, які проживали в містах, містечках і селищах [79]⁶³. Подібні обмеження були відображені і в інших документах. Так, у законі від 19 березня 1895 р. надавалось право місцевій адміністрації виселяти колоністів, в тому числі привіслянців, за межі губернії [10]⁶⁴.

Уродженці Царства Польського здебільшого переселялись у сільську місцевість цілими сім'ями, про що свідчить майже однакова кількість польського населення обох статей, яке проживало наприкінці XIX ст. у волинському краї. Згідно з даними Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., у губернії мешкало 184161 особа, з них 90701 чоловік і 93460 жінок, що становило майже половину польської людності України; щодо всього населення губернії поляки складали лише

⁶⁰ [84] ДАРО, ф. 383, оп. 1, спр. 6, арк. 3.

⁶¹[59] ДАЖО, ф. 202, оп. 1, спр. 46, арк. 22.

⁶² [115] Первая всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волинская губерния. – С. XVII.

⁶³ [79] ДАРО, ф. 278, оп. 1, спр. 3, арк. 35, 27.

⁶⁴ [10] ЦДІАК, ф. 442, оп. 846, спр. 463, арк. 18.

6,16% (середній відсоток по губернії). Потрібно зауважити, що ці цифри були занижені. Справа в тому, що національність за переписом визначалась за рідною мовою [115]⁶⁵. Політика русифікації, здійснювана царатом в Україні протягом десятиліть, призвела до того, що багато поляків заявляли російську мову як рідну. Для підтвердження цього доречно навести спогади В. Короленка, який зазначав, що батько його був українцем і займав посаду повітового судді у Житомирі, а мати була полькою. Якось у 1860 р. він повернувся зі служби стурбований. Порозмовлявши з матір'ю, зібрав дітей і промовив: “Послухайте, діти, ви – росіяни і з цього дня повинні розмовляти по-російськи. Після цього вперше у нашій ополяченій сім'ї зазвучала російська мова. Ми зустріли цю реформу досить безтурботно і навіть із задоволенням” [174]⁶⁶.

За даними перепису 1897 р., у дванадцяти повітах губернії мешкало 166327 поляків, з них – 82470 чоловіків і 83857 жінок, що становило 6,03% населення губернії [115]⁶⁷. Можна виділити декілька регіонів їх компактного проживання. Залюднювало польське населення переважно західну смугу Волині: Рівненський повіт – 25126 поляків (9,2% від усього населення), Луцький – 24504 (9,7%), Володимир-Волинський – 23225 (8,38%). Відсоток польської людності тут за відношенням до середнього в губернії перевищував останній в 1,5 разів [196]⁶⁸. Значна концентрація поляків (15,5%) була в селах Грибовиці, Заболотні, Літовіжі, Яновичах Володимир-Волинського повіту, колоніях Бистриці і Попівці Луцького повіту та ін. [187]⁶⁹.

У Новоград-Волинському повіті, що був центральним у губернії, відсоток поляків був меншим від середнього – 18231 особа (5,22% повітового населення). На сході, в Житомирському повіті, мешкало 24678 поляків, що складало 5,68% населення. У південно-західній частині губернії, межиріччі Стиру – Горині – Случі, багато поляків населяли Заславський – 14608 осіб (7% усього населення), Острозький – 11198 (6,61%), Старокостянтинівський – 10756 (5,55%), Кременецький – 6630 (3,01%) повіти. У містах Волині мешкало 17837 поляків, з них 8231 чоловік і 9603 жінки (7,63% від усього населення краю). Найбільше поляків проживало у губернському центрі

⁶⁵ [115] Первая всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волинская губерния. – С. IV, 3.

⁶⁶ [174] Короленко В.Г. История моего современника // Собрание сочинений в 10 т. – Т.V. – М., 1954. – С. 15, 23, 102.

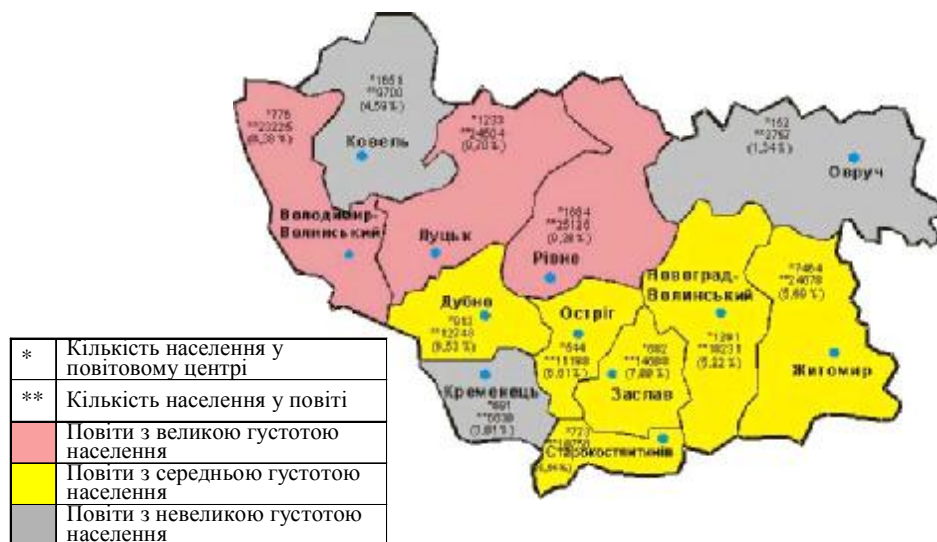
⁶⁷ [115] Первая всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волинская губерния. – С. 3, IX.

⁶⁸ [196] Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XXст. (Історичні зошити Інституту історії НАН України). – К., 1998. – С. 8.

⁶⁹ [187] Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – Луцьк, 1996. – С. 79.

Житомирі – 7464 особи (11,33% від усього населення міста). За ним ішли: Ковель – 1651(9,33%), Володимир-Волинський – 776 (7,75%), Новоград-Волинський – 1291 (7,63%), Луцьк – 1233 (7,17%) та ін. Повітовим центром, у якому проживала найменша кількість поляків, був Овруч – всього 152 особи (2,06%) [196]⁷⁰. Отже, наведена статистика дає підстави стверджувати, що міграція польського населення, головний напрямок якої проходив по лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Житомир, здійснювалась у губернії із заходу на схід.

*** Карта-схема чисельності польського населення Волинської губернії за даними перепису 1897 р.**



З початку XX ст. простежується динаміка зростання польського населення на Волині, особливо за рахунок прибуття в губернію громадян іноземного підданства, що становили 7,1 % [115]⁷¹. Наприклад, у 1903 р. поляки згадуються на першому місці серед 5211 сімей іноземних поселенців російського, австрійського та пруського підданства в Луцькому повіті; 269 таких сімей

⁷⁰ [196] Палієнко В.І. Назв. праця. – С. 8, 9.

⁷¹Складено автором за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – Т. VIII. – Волинская губерния. – С. IX, С. 2, 3.

⁷¹ [115] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – Т. VIII. – Волинская губерния – С. XII.

проживали у Володимир-Волинському повіті. Про таких поселенців збереглися відомості у всіх західних повітах губернії. Більшість із них належала до недавно прибулих, про що свідчили записи: "...селяни, прописані в Царстві Польському, паспортів не мають" або "у Вербівській волості 17 жителів Царства Польського живуть по паспортах" [181;187]⁷². Сучасні дослідники вважають, що до початку Першої світової війни в Україні проживало близько 600 тис. осіб польської національності, що становило менше 2,5 % всіх її жителів [276;302]⁷³. На Волині у цей час осіло 343284 особи, тобто більше 50% польського населення України. Після українців (2658432) і євреїв (548176) поляки були третьою чисельною етнічною групою губернії. На 1912 р. найбільш компактно поляки проживали в Житомирському (23810 чоловіків і 24101 жінка) повіті. За ним йшли Новоград-Волинський (23189 чоловіків і 22966 жінок), Володимир-Волинський (20600 чоловіків і 20850 жінок), Заславський (14882 чоловіки і 14237 жінок), Рівненський (12324 чоловіки і 12351 жінка), Луцький (10954 чоловіки і 10545 жінок), Дубнівський (9887 чоловіків і 10000 жінок). Незначна кількість польської людності проживала в Ковельському (4041 чоловік і 3975 жінок), Острозькому (6614 чоловіків і 6372 жінки), Овруцькому (7240 чоловіків і 7211 жінок) повітах.

Щодо міст Волині, то чисельність польського населення напередодні Першої світової війни розподілялась так: поляків мешкало в Житомирі – 6784 чоловіки і 8306 жінок, Дубні – 1645 чоловіків і 1760 жінок, Ковелі – 1643 чоловіки і 1699 жінок, Новограді-Волинському – 1126 чоловіків і 1506 жінок, Рівному – 1333 чоловіки і 1417 жінок, Кременці – 1393 чоловіки і 1041 жінка. Незначна концентрація поляків була в Заславі (673 чоловіки і 545 жінок), Старокостянтинові (599 чоловіків і 562 жінки) та Овручі (99 чоловіків і 100 жінок) [114]⁷⁴ (див. табл. 2. 1).

Як видно з таблиці, у 1897–1912 рр. серед повітових центрів губернії найбільше поляків проживало в Житомирі, Дубні, Ковелі, Рівному та Новограді-Волинському, а найменше – в Овручі, Старокостянтинові, Заславі.

У повітах значна концентрація польської людності була в Житомирському, Новоград-Волинському, Володимир-Волинському, а найменша –

⁷² [181;187] Макачук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 27; Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис... канд. істор. наук. – 07. 00. 05. – Луцьк, 1996. – С. 47.

⁷³ [276;302] Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917рр.) // Укр. іст. журн. – 1997. – №2. – С. 45; Стронський Г., Стронський М. Час найбільших втрат і поразок. Поляки в Україні у XX столітті // Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. 15–16 квітня 1999 р. – Тернопіль, 1999. – С. 14.

⁷⁴ [114] Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С.66–71.

Таблиця 2. 1*

**Динаміка чисельності польського населення
Волинської губернії у 1897–1912 рр.**

Повітові центри. Повіти	1897	1911	1912
Житомир	7464	14892	15090
Житомирський повіт	24678	45870	47911
Володимир-Волинський	776	1900	1910
Володимир-Волинський повіт	23225	40940	41450
Дубно	913	3403	3405
Дубнівський повіт	12748	19791	19887
Заслав	682	1201	1218
Заславський повіт	14608	28418	29119
Ковель	1651	3284	3342
Ковельський повіт	9700	9178	8016
Кременець	691	2389	2434
Кременецький повіт	6630	15165	15467
Луцьк	1233	1579	1614
Луцький повіт	24504	14427	21499
Новоград-Волинський	1291	2668	2632
Новоград-Волинський повіт	18231	45744	46155
Овруч	152	195	199
Овруцький повіт	2757	14221	14451
Острог	544	1727	1759
Острозький повіт	11198	12731	12986
Рівне	1664	2707	2750
Рівненський повіт	25126	26136	24675
Старокостянтинів	773	1175	1161
Старокостянтинівський повіт	10756	21382	22213
Всього у містах	17834	39033	39455
Всього у повітах	166327	292059	303829
Всього у губернії	184161	331092	343284

в Ковельському, Острозькому і Овруцькому повітах. Відчутне зростання чисельності польського населення в даний період простежується у

*Підраховано автором за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волынская губерния. – С. 2,3, IX; Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. – Житомир, 1912. – С. 66–71; Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1913. – С. 66–71.

Житомирському (на 23233 особи), Новоград-Волинському (на 27924 особи), Кременецькому (на 15467 осіб) повітах.

Підсумовуючи викладене, необхідно відзначити, що міграційний рух поляків у Волинську губернію був довготривалим процесом. Він зумовлювався як політичними, так і соціально-економічними чинниками. За період від стихійного проникнення поляків у Литовську добу до цілеспрямованого їх заселення в часи Речі Посполитої на Волині сформувалася діаспора – численні етнорелігійні громади. Активну участь у міграційному процесі тоді брали польські магнати та полонізована українська шляхта, які отримували від польського короля право володіння великими земельними масивами у краї. Вони енергійно заселяли свої фільварки польськими селянами.

У досліджуваний період у міграційному процесі домінував соціально-економічний фактор, що був обумовлений реформаційною епохою 60–70-х рр. XIX ст., яка потребувала значної кількості робочих рук. З аналізу досліджень міграційного руху польського населення на Волинь С. Макарчука, В. Надольської, В. Палієнка видно, що регіонами компактного проживання поляків на Волині були: західний (особливо Рівненський, Луцький і Володимир-Волинський повіти); східний (Житомирський); південно-західний (Заславський, Острозький і Старокостянтинівський), а міграція польського населення у губернії здійснювалася із заходу на схід.

Щодо соціального складу польського населення Волині, то у досліджуваний період він був на Правобережжі досить розмаїтим: з одного боку – це родовиті магнати, аристократи, з другого – середня і дрібна шляхта, з третього – селяни, міщани, духовенство [182]⁷⁵. Так, відповідно до даних перепису 1897 р., у Волинській губернії дворяни складали 10,8%, міщани – 26,47%, селяни – 54,68%, духовенство – 0,09% [115]⁷⁶.

Статистичні дані щодо віросповідання і соціального складу польського населення наведено в табл. 2. 2.

Таким чином, за віросповіданням, поляки були римо-католиками, незначний відсоток серед них становили протестанти і православні. Щодо соціального складу, то найчисельнішими групами польського населення на Волині були селяни, міщани, дворяни, значний відсоток становили іноземні піддані.

Яким же був соціальний склад поляків-переселенців? Відповідь на це дає історична довідка польської секції Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук (1925 р.), в якій узагальнено результати досліджень найбільш характерних польських поселень на Правобережжі, в тому

⁷⁵[182] Марахов Г.И. Указ. соч. – С. 30, 31.

⁷⁶ [115] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – Т. VIII. – Вольнская губерния. – С. XII.

Таблиця 2. 2*

**Поділ польського населення Волинської губернії
за віросповіданням і станами на 1897 р.**

За віросповіданням (у %)					За станами (у %)						
Православні	Старообрядці	Римо-католики	Протестанти	Гудеї	Дворяни	Духовенство	Купці, почес. громадяни	Міщани	Селяни	Іноземні піддані	Інші стани
00,79	00,0	997,72	11,48	00,01	110,8	00,09	00,17	226,47	554,68	77,1	00,41

числі й на Волині. За даними наукової розвідки, українська полонія поділялася на три групи:

1. Найчисельніша – нащадки шляхти і селян, що переселилися з Польщі у XV – XVII ст. та осіли тут до 1772 р.

2. Селяни і робітники, що були вивезені або запрошені землевласниками наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Більшість з них працювала у майстернях, на заводах, за що отримувала дрібні земельні наділи.

3. Група селян-переселенців, що прибувала на Волинь з різних місцевостей Польщі, зокрема з Привіслянського краю [293]⁷⁷.

Інформацію про соціальний склад поляків у семи західних повітах губернії знаходимо у монографії С. Макарчука, який зазначає, що серед польського населення був відносно високим відсоток міщан порівняно з українським населенням (21,52% проти 2,61%) [181]⁷⁸. Згідно з даними Всеросійського перепису 1897 р., на Волині римо-католики складали 9,97% усього населення, у містах – відповідно 9,07%, повітах (без міст) – 10,05%. Найбільша кількість населених пунктів, де вони проживали, була у Рівненському (183), Житомирському (140) і Новоград-Волинському (128) повітах [115]⁷⁹. Соціальний склад польського населення Волинської губернії наприкінці XIX ст. наведено в табл. 2. 3.

*Підраховано автором за: Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С. 66–71.

⁷⁷ [293] Рафальський О. Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці XIX – на поч. XX ст. і його відображення в історичній літературі // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне: Наук. зб. – Київ–Житомир, 1998. – С. 58.

⁷⁸ [181] Макарчук С.А. Указ. соч. – С. 28.

⁷⁹ [115;187] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волынская губерния. – С. X; Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис.... канд. істор. наук. – 07. 00. 05. – Луцьк, 1996. – С. 241.

Таблиця 2. 3*

**Соціальний склад польського населення Волинської губернії
за переписом 1897 р.**

	Дворяни спадкові	Дворяни особисті	Духовенство	Почесні громадяни	Купці	Міщани	Селяни	Іноземні піддані	Всього
У губернії	17174 9,33%	3226 1,75%	163 0,09%	264 0,14%	57 0,03%	48752 26,47%	100701 54,68%	13079 7,10%	184161 100%
У повітах	12650 7,61%	1958 1,18%	70 0,04%	119 0,07%	22 0,01%	41419 24,90%	97225 58,45%	12538 7,54%	166327 100%
У містах	4524 25,37%	1268 7,11%	93 0,52%	145 0,81%	35 0,20%	7333 41,12%	3776 21,17%	541 3,03%	17834 100%
Житомирський повіт	2040 11,84%	273 1,58%	7 0,04%	14 0,08%	4 0,02%	7793 45,22%	6131 35,58%	919 5,33%	17234 100%
м. Житомир	2688 36,01%	518 6,94%	69 0,92%	85 1,14%	31 0,42%	3163 42,38%	704 9,43%	160 2,14%	7464 100%
Володимир- Волинський повіт	806 3,59%	1940. 86%	7 0,03%	14 0,06%	4 0,02%	1458 6,49%	15248 67,92%	4699 20,93%	22449 100%
м.Володимир- Волинський	91 11,73%	19 2,45%	2 0,26%	1 0,13%	-	356 45,88%	278 35,82%	28 3,61%	776 100%
Дубнівський повіт	812 6,86%	73 0,62%	13 0,11%	7 0,06%	3 0,03%	1649 13,93%	7547 63,77%	1676 14,16%	11835 100%
м. Дубно	168 18,40%	66 7,23%	2 0,22%	3 0,33%	-	308 33,73%	293 32,09%	73 8,00%	913 100%
Заславський повіт	1373 9,86%	176 1,26%	3 0,02%	8 0,06%	3 0,02%	2561 18,39%	9177 65,90%	596 4,28%	13926 100%
м. Заслав	117 17,16%	54 7,92%	10 1,47%	4 0,59%	-	189 27,71%	288 42,23%	16 2,35%	682 100%
Ковельський повіт	569 7,07%	118 1,47%	5 0,06%	12 0,15%	-	834 10,36%	6241 77,54%	256 3,18%	8049 100%
м. Ковель	257 15,57%	108 6,54%	1 0,06%	22 1,33%	-	634 38,40%	606 36,71%	15 0,91%	1651 100%
Кременецький повіт	661 11,13%	162 2,73%	2 0,03%	7 0,12%	1 0,02%	991 16,69%	3883 65,38%	225 3,79%	5939 100%
м. Кременець	163 23,59%	36 5,21%	2 0,29%	9 1,30%	1 0,14%	375 54,27%	99 14,33%	11 1,59%	691 100%
Луцький повіт	1054 4,53%	294 1,26%	5 0,02%	4 0,02%	-	4691 20,16%	16100 69,18%	841 3,61%	23271 100%
м. Луцьк	241 19,55%	226 18,3%	3 0,24%	10 0,81%	1 0,08%	360 29,20%	315 25,55%	53 4,30%	1233 100%
Новоград- Волинський повіт	1371 8,09%	133 0,79%	6 0,04%	5 0,03%	-	7254 42,83%	7755 45,78%	379 2,24%	16938 100%
м. Новоград- Волинський	150 11,62%	50 3,87%	-	1 0,08%	-	983 76,14%	104 8,06%	2 0,15%	1291 100%
Овруцький повіт	275 10,56%	158 6,07%	2 0,08%	8 0,31%	-	941 36,12%	1186 45,53%	29 1,11%	2605 100%
м. Овруч	43 28,29%	46 30,3%	-	-	-	49 32,24%	6 3,95%	3 1,97%	152 100%
Острозький повіт	878 8,24%	110 1,03%	3 0,03%	4 0,04%	-	2150 20,18%	6763 63,48%	696 6,53%	10654 100%
м. Острог	145 26,65%	56 10,3%	1 0,18%	5 0,92%	1 0,18%	164 30,15%	167 30,70%	4 0,74%	544 100%
Рівненський повіт	1386 5,91%	245 1,04%	11 0,05%	16 0,07%	7 0,03%	9799 41,77%	10049 42,83%	1860 7,93%	23462 100%
м. Рівне	341 18,29%	61 3,27%	2 0,11%	5 0,27%	1 0,05%	458 24,57%	654 35,09%	137 7,35%	1864 100%
Старокостян- тинівський повіт	1425 14,15%	22 0,22%	6 0,06%	20 0,20%	-	1298 12,89%	6845 67,95%	362 3,59%	10073 100%
м.Старокостян- тинів	120 15,52%	28 3,62%	1 0,13%	-	-	311 40,23%	262 33,89%	39 5,05%	773 100%

Як видно з таблиці, такі соціальні стани, як міщани, селяни та іноземні піддані, проживали наприкінці XIX ст. в основному в повітах губернії. Висока концентрація їх простежується у Володимир-Волинському, Житомирському, Новоград-Волинському, Рівненському, Старокостянтинівському, Дубнівському, Ковельському, Луцькому, Острозькому повітах. Чимало міщан належало до т. зв. польської шляхти, яка вимушена була приписуватись до якогось стану, якщо не підтверджувала свого дворянського походження. Тому ці міщани становили значний відсоток тих, що проживали у повітах. Іноземні піддані переселялись переважно у сільську місцевість, їх чисельність тут була вдвічі вища, ніж у містах. Натомість польські дворяни мешкали здебільшого в містах – 25,37%, у повітах – лише 7,61%. Найбільше їх проживало у губерньському центрі Житомирі (36,01%), а також в Овручі (28,29%), Острозі (26,65%), Кременці (23,59%).

Наприкінці XIX ст. частка польської людності щодо всього населення губернії була незначною, однак у соціально-економічному житті польське населення відігравало значну роль. Так, серед правлячого державно-адміністративного апарату (чиновники, судді, поліцейські) поляків налічувалось 346 (869)* осіб, які займали третє місце після росіян і українців; у медицині – 385 (550) – друге місце після росіян, а у приватній юридичній діяльності – навіть перше місце – 92 (152) особи; 54,68% поляків були селянами, зайнятими землеробством (21549 осіб) і тваринництвом (629 осіб). За зайнятістю в цих галузях виробництва вони посідали друге місце після багаточисельного українського населення [115]⁸⁰.

Поряд з аналізом соціального складу розглянемо види зайнятості поляків за даними перепису 1897 р. (див. табл. 2. 4).

Дані таблиці дають можливість визначити, що польське населення було зайняте головним чином у землеробстві та тваринництві. Значний відсоток його працювало також і на ринок, про що свідчать такі види занять, як доходи з капіталів і нерухомого майна (28%), торгівля зерновими та іншою сільгосппродукцією (27,3%), обробка металів (22,4%), винокуріння (21,7%), бджільництво (20,8%). Поширеними видами занять були також переробка рослинної і тваринної продукції та будівельні роботи.

*(Табл.3) Підраховано автором за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т.VIII. – Волынская губерния. – С. 248–269.

*Перша цифра – кількість самостійно працюючих осіб; у дужках – кількість осіб, які були на їх утриманні.

⁸⁰[115] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – Т. VIII. – Волынская губерния. – С. 164, 165, XII.

Таблиця 2. 4*

**Види зайнятості польського населення Волинської губернії
за переписом 1897 р.**

Рід занять	Всього зайнятих у губернії	Поляки				
		Самостійні		Члени сімей		У % від загальної кількості зайнятих
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	
Адміністративна, громадська та становая служба	5032	485	2	373	850	9,6%
Навчальна та виховна діяльність	6157	155	207	45	108	6,9%
Землеробство	406950	19031	2518	34569	51441	5,4%
Бджільництво і шовківництво	265	54	1	61	107	20,8%
Тваринництво	5548	530	100	256	432	11,4%
Лісництво і лісові промисли	2884	533	7	398	676	18,7%
Рибальство і мисливство	342	19	-	17	35	5,5%
Обробка дерев	8899	1229	20	970	1726	14%
Обробка металів	7488	1674	5	953	2103	22,4%
Винокуріння, пиво- і медоваріння	1050	220	8	95	216	21,7%
Переробка рослинної і тваринної продукції	7218	863	54	716	1424	12,7%
Поліграфічне виробництво	818	40	4	11	29	5,4%
Виготовлення одягу	24410	741	570	630	965	5,4%
Будівельні роботи	10624	1264	4	1014	1988	12%
Транспорт (залізн.)	3806	440	44	411	937	12,7%
Візництво	4316	207	1	127	308	4,8%
Пошта, телеграф, телефон	723	33	2	22	80	4,8%
Торгівля зерновими та ін. с/г продукцією	18620	110	37	91	234	27,3%
Торгівля взагалі	8606	71	12	64	108	0,96%
Доходи з капіталів і нерухомого майна	11009	1680	1407	1483	3001	28%

*Складено автором за: Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис.... канд. істор. наук. – 07. 00. 05. – Луцьк, 1996. – С. 242; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – Т. VIII. – Волинская губерния. – С. 164, 165.

Чимало поляків займалися інтелектуальною працею. Так, серед основних етнічних груп Новоград-Волинського повіту, що були зайняті в сфері медицини, науки, літератури та мистецтва, поляки посідали друге місце після євреїв (див. табл. 2. 5).

Таблиця 2. 5*

**Професійна зайнятість основних етнічних груп
Новоград-Волинського повіту за даними перепису 1897 р.**

Види занять	Українці	Росіяни	Поляки	Німці	Євреї
Приватна юридична діяльність	23	17	8	-	14
Наука, література, мистецтво	5	1	5	-	19
Навчально-виховна діяльність	190	110	42	307	1416
Лікарсько-санітарна діяльність	73	63	74	3	164

Таким чином, соціальний склад поляків-переселенців був досить розмаїтим; серед них були нащадки шляхти і селян, що переселилися з Польщі у XV – XVII ст., селяни і робітники, що були вивезені або запрошені землевласниками наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., групи селян, що прибули на Волинь з Привіслянського краю у другій половині XIX ст. Чимало поляків-переселенців були російськими, австрійськими і пруськими підданими. Щодо зайнятості у різних сферах виробничої та невиробничої діяльності, то статистика свідчить, що наприкінці XIX ст. серед правлячого державного адміністративного апарату поляки посідали третє місце у губернії, у медицині – друге, у приватній юридичній діяльності – перше. Значна частина їх була тісно пов’язана з ринком, про що говорять такі види занять, як доходи з капіталів і нерухомого майна, торгівля зерновими та іншою сільгосппродукцією, винокуріння тощо.

§ 2. ПОЛІТИКА ЦАРАТУ В ПОЛЬСЬКОМУ ПИТАННІ

Однією з вразливих ланок у складному переплетінні національних проблем у самодержавній Росії, поряд з українською, була польська. Остання набула особливої гостроти після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. і здійснюваної

*Підраховано автором за: Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волынского уезда. – Житомир, 1912. – С. 42.

царизмом політики насильницької асиміляції у другій половині XIX ст., що передбачала, за висловом волинського губернатора С. Суходольського, “остаточне зникнення поляків як нації” [3]⁸¹. Ця політика поширювалася на весь т. зв. Південно-Західний край, що підпорядковувався київському, волинському і подільському генерал-губернаторові – головному наміснику царської адміністрації. До 1863 р. здійснювався наступ на культурно-національні традиції польського народу. Так, в описах таємних справ канцелярії волинського губернатора за 1860–1865 рр. знаходимо документи, які підтверджують прагнення російської адміністрації викоринити польський вплив в Україні, зокрема на Волині, шляхом русифікації краю. Римо-католицькому духовенству було заборонено відкривати школи, викладати, вчити дітей початкової освіти польською мовою. Встановлювався нагляд за тими поляками, які намагалися навчати дітей грамоти польською мовою. Заборонялося користуватися польськими книгами, газетами, їх друкування і продаж на території краю. Велася боротьба проти проникнення в Україну творів польського друку, спілкування з польськими емігрантами за кордоном [32]⁸². У 1860 р., у Житомирі, наприклад, за видавництво польських книг розпорядженням міністра внутрішніх справ була закрита друкарня, яку заснували польські шляхтичі О. Гроза, К. Качковський та Л. Липковський [16;187]⁸³.

Були випадки, коли за спробу співати польських пісень поляків віддавали військовому суду. В жовтні 1862 р. така доля спіткала студентів Криловського, Домбровського, Славушевського, Цвікліча, шляхтичів Бнінського, Чеховича, Врочинського. Більше того, як свідчать архівні матеріали, навіть за носіння національного одягу за поляками встановлювався нагляд, у 1863 р. за появу в забороненому національному одязі шляхтичі Станіслав Кремпович і Генріх Словацький зазнавали судового переслідування. Безумовно, такі репресивні акції не могли не викликати обурення представників польського шляхетства: у листопаді – грудні 1861 р. пройшли демонстрації і маніфестації протесту в Житомирському повіті [32;81]⁸⁴. У цьому ж році відбулася демонстрація в костьолі м. Рівного, організатором якої був лікар Г. Богуцький, який поширював “шкідливі

⁸¹ [3] ЦДІАК, ф. 442, оп. 625, спр. 416, арк. 4.

⁸² [32] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 89, арк. 10 зв., 13, 36, 39 зв., 47, 167.

⁸³ [16;187] ЦДІАК, ф. 1257, оп. 1, спр. 1, арк. 18, 19, 262, 263; Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис.... канд. істор. наук. – 07. 00. 05. – Луцьк, 1996. – С. 155.

⁸⁴ [32;81] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 89, арк. 33 зв., 37, 41, 46, 48, 60; ДАРО, ф. 379, оп. 1, спр. 10, арк.. 2, 6, 7.

ідеї” серед учнів Рівненської гімназії [82]⁸⁵. Царат прагнув асимілювати поляків, викоринити їх національні традиції, звичаї тощо. Так, у газеті “Киевлянин” зазначалось, що серед польських магнатів на Волині зберігся небажаний звичай – одягати свою прислугу у форму польських козаків: у шаровари з червоними широкими лампасами та козацький високий ківер. Тому волинський губернатор розпорядився зобов’язати всіх любителів польських звичаїв замінити прислугу форму польських козаків на загальноприйнятну [322]⁸⁶.

Кульмінацією протесту стало Січневе Польське повстання 1863 р., спрямоване проти російського поневолення, а з іншого боку воно стало приводом і для нового розмаху репресій, зокрема обмеження польського великого і середнього землеволодіння – основи польського впливу на Правобережній Україні.

Царський указ від 5 березня 1863 р. встановлював нові правила для накладання секвестру на маєтки тих осіб, що були причетні до польського повстання. Вони передбачали, що вилучене майно для збереження в цілості має передаватися в містах у розпорядження міських управлінь, а в повітах – тодішнім палатам державного майна. Власник і його родина відсторонювалися від секвестрованого маєтку.

На виконання цього указу, 25 квітня 1863 р. міністерство державного майна видало циркуляр про накладання секвестру на маєтки осіб, що були причетними до заворушень, які мали місце в прикордонних із Царством Польським губерніях. Генерал-губернаторам надавалося право одноосібно вирішувати питання, пов’язані з секвестром земельних угідь і майна. Так, 10 серпня 1863 р. волинський генерал-губернатор надіслав розпорядження Луцькому повітовому суду про підтвердження секвестру маєтків шляхтичів Волинської губернії І. Блажовського, О. Вележинського і Ф. Скуржинського, які взяли участь у повстанні [263;23]⁸⁷.

У лютому 1864 р. Волинське губернське управління надіслало циркуляр Луцькому повітовому суду про те, що губернатор розпорядився відшукати маєтки і капітали для конфіскації їх у скарбницю, що належали шляхтичу С. Оржешку, у зв’язку з участю його в політичних заворушеннях [23]⁸⁸.

⁸⁵ [82] Там само, ф. 379, оп. 1, спр. 11, арк., 3, 6, 8..

⁸⁶ [322] Киевлянин. – 1889. – № 119.

⁸⁷ [263;23] Козій О.І. Репресії російського уряду проти польської шляхти Правобережної України після повстання 1863 року // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. – Житомир, 1998. – С.127; ДАВО, ф.361, оп. 1, спр. 1935, арк. 159.

⁸⁸ [23] Там само, арк. 152.

Царським указом від 23 липня 1863 р. передбачався обов'язковий викуп українськими селянами наділів, що були в їх користуванні, але належали польським землевласникам. Після 1863 р. в результаті конфіскації землі у польських поміщиків, згідно з вищезазначеним указом, наділи у правобережних селян зросли. Так, якщо за Положенням 19 лютого 1861р. на Київщині та на Поділлі на одного селянина припадало 1,9 дес. і викупного платежу 2 крб. 50 коп. з дес., а на Волині – 2,3 дес. й платежу 2 крб. 20 коп., то після 1863 р. у Волинській губернії на душу стало припадати 3,9 дес. при найменшому викупному платежі 0,78 коп. (у Київській – 2,54 дес. і викупному платежі 1 крб. 56 коп., у Подільській – 2,39 дес. і викупному платежі – 1 крб. 60 коп.) [209]⁸⁹. Із наведених даних видно, що, додавши селянам землі та знизивши за неї викупний платіж, уряд прагнув таким способом значно обмежити польське поміщицьке землеволодіння.

Така політика тривала і в наступні роки. 10 грудня 1865 р. був виданий і опублікований указ про заборону купувати нові землі особам польської національності, який аж до 1 травня 1905 р. служив основним бар'єром до збільшення земельних володінь поляків [5]⁹⁰.

Головна спрямованість цього указу полягала у встановленні фінансового тиску на шляхетське землеволодіння. В січні 1864 р. спеціальним рішенням запроваджувався податок на польських землевласників у розмірі 10% від річного прибутку під приводом покриття витрат на матеріальне забезпечення полонених поляків, їх депортацію, заробітну платню судових військових комісій, збільшення кількості православних церков тощо. Встановлений “податок на національність” у розмірі до 5% річних зберігався до кінця XIX ст.

Київський, подільський і волинський генерал-губернатор О. Безак 25 серпня 1866 р. повідомив міністра фінансів про суми 10% збору по губерніях. За цим показником Волинь займала перше місце – 418757 крб. 24 коп. (Київська – 412640 крб. 12 коп., Подільська – 371257 крб. 18 коп.) [148]⁹¹.

Потрібно зауважити, що серед царських урядовців, зокрема у міністра внутрішніх справ П. Валуєва, загальне прагнення економічно послабити поляків-землевласників не отримало схвалення, більше того, виразно виявився намір перетворити їх в опору російського трону. Так, у записці імператорові Олександрові II від 8 серпня 1864 р. П. Валуєв констатував,

⁸⁹ [209] Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 2. – К., 1927. – С. 33.

⁹⁰ [5] ЦДІАК, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 13 зв.–14.

⁹¹ [148] Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998 – С. 26, 33.

що “у нашого ультрапатріотизму є прикра риса: він схильний розмовляти мовою ненависті, тоді як ненависть не є ані урядовим, ані державним почуттям” [281;148]⁹². Дискримінаційні заходи, які поширювались на польську шляхту з боку царських властей, часто обминали представників найбільш знатної земельної аристократії. Вона користувалася відвертим покровительством з боку царського двору. Так, вдова таємного радника княгиня Ольга Огінська просила імператора, щоб він, враховуючи вірну службу її чоловіка, дозволив не поширювати на неї і її неповнолітніх синів тих обмежень, які були встановлені для осіб польського походження в західному краї. Тому волинський губернатор 11 березня 1866 р. надіслав розпорядження повітовим судам Волинської губернії про те, що за “...вєлінням Государя Імператора на княгиню Ольгу Огінську і її синів нові правила, встановлені щодо осіб польського походження для західного краю, не поширювати”.

Подібні обмеження прав поляків не поширювались також і на князя і княгиню Любомирських. Так, 13 квітня 1866 р. волинський губернатор надіслав Луцькому повітовому суду циркуляр за № 6019, в якому зазначалось, що імператор велів надати князю і княгині Любомирським полегшення щодо сплати процентних зборів і що на них нові правила, встановлені для осіб польського походження, не поширюються [24]⁹³.

Поряд з конфіскацією земель та майна щодо учасників повстання здійснювалися арешти, засудження і виселення за межі Південно-Західного краю.

З метою пограбування маєтків сибірських засланих київський генерал-губернатор 15 січня 1865 р. дав вказівку трьом підлеглим йому губернаторам – київському, подільському та волинському – скласти повний перелік поляків, депортованих у Сибір, на Далекий Схід та у внутрішні області Росії “як політично підозрілих без слідства і суду”. Надіслана губернаторами інформація мала таку статистику: з Київської губернії – 28 чол., Волинської – 80 чол., Подільської – 86 чол.

Міністру внутрішніх справ П. Валусєву вдалося вберегти їх маєтки від пограбування: 10 червня 1866 р. він пояснив київському генерал-губернаторові, що каторга та Сибір означали смерть, а тому дорослі спадкоємці могли перейняти спадок звичайним порядком (за указом від 10 грудня 1865 р. на всій приєднаній території полякам заборонялося придбання землі інакше, ніж шляхом прямої передачі у спадок), але він не зміг перешкодити продажу маєтків тих, кого засудили до висилки в Росію.

⁹² [281;148] Олешко П. Аграрна політика царського уряду на Волині у II пол. XIX – на початку XX століття // Питання історії нового та новітнього часу: 36. наук. статей. Вип. 6. – Чернівці, 1999. – С.241; Бовуа Д. Назв. праця. – С.26.

⁹³ [24] ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 1986, арк. 58, 67.

На кожного покупця, який бажав придбати землю, заводили окрему справу, де вказувалася приналежність до дворянства і православ'я, бо лише це давало право брати участь у публічному аукціоні по купівлі польських маєтків. Клопотання покупців формувалися майже однаково: "Маючи щастя за своєю вірою і походженням належати до російської нації, хотів би взяти участь в аукціоні..." Так втілювався в практику закон про заборону полякам купувати землю в Україні, а продавати її могли лише росіянам [149;148]⁹⁴.

Чимало маєтків тих поміщиків, що були причетними до повстання, майже за безцінь продавалися або дарувалися російським високопоставленим чиновникам, земельним аристократам. Київський генерал-губернатор, О. Безак, наприклад, придбав 3 тис. дес. землі маєтку Юзефівка поблизу Бердичева у повстанця Юстина Абрамовича, а міський голова Києва, колишній купець Толлі, купив у поляка В. Блятера чудовий замок у Вишневці біля Кременця. Графиня Блудова одержала маєток Бриків Острозького повіту, відібраний у засланця Данієля Менжинського [281]⁹⁵.

5 березня 1864 р. був виданий закон про пільгове придбання особами російського походження казенних земель і приватних маєтків у Південно-Західному краї. Згідно з ним на пільгових умовах і за низькими цінами уряд продавав державні землі російським поміщикам, переважно чиновникам Південно-Західного краю (на 1880 р. їм було продано 143,8 тис. дес. земель). Крім того, до рук переважно російських поміщиків, перейшла частина конфіскованих і секвестрованих земель тих польських поміщиків, які були причетні до повстання 1863 р.[217]⁹⁶.

Царська адміністрація робила все, щоб змусити поляків залишити свої маєтки. Це можна проілюструвати на прикладі родини князів Сангушків. 19 січня 1866 р. волинський губернатор генерал М. Чертков надіслав київському генерал-губернаторові О. Безаку повідомлення за № 8733, в якому зазначалося: "Звертаю увагу на велике враження, яке справить на весь Південно-Західний край перехід усього цього багатства в руки російських поміщиків. З гнізда для революції, яким воно є зараз, маєток перетвориться на непорушну твердиню російської сторони. За моїм глибоким переконанням, уряд має незаперечне право позбавити князя Сангушка і його спадкоємців

⁹⁴ [149;148] Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 363; його ж. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 36.

⁹⁵ [281] Олешко П. Назв. праця. – С. 242, 244.

⁹⁶ [217] Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90 рр. XIXст.). – К., 1959. – С. 160–161.

нагоди володіти землями на російській території, зобов'язавши його продати їх в установленний строк" [6]⁹⁷.

Як зазначає французький історик Д. Бовуа, в 1863–1873 рр. в Україні було конфісковано й по суті продано 144 маєтки площею близько 150 тис. дес., причому найбільше на Волині – 78 маєтків [148]⁹⁸. І лише на основі царського указу від 11 травня 1873 р. було накладено "мораторій" на процес розпродажу маєтків, які належали особам польської національності [308]⁹⁹.

Крім економічної розправи та репресій, самодержавство здійснювало наступ на адміністративні, політичні, релігійні й культурні позиції польського населення в Південно-Західному краї, зокрема у Волинській губернії. Царат усіма можливими способами прагнув витіснити звідси поляків і збільшити чисельність росіян, власне кажучи, одних колонізаторів замінити іншими.

Царським указом від 27 травня 1864 р. в західних губерніях,* включаючи Правобережну Україну, полякам і навіть особам, одруженим з польками, було заборонено займати адміністративні посади. Цей указ залишався в силі аж до революції 1917р. [177]¹⁰⁰.

В документах канцелярії волинського губернатора за 1875–1890 рр. вказувалось на необхідність нагляду за особами римо-католицького віросповідання, що займали посади почесних мирових суддів[34]¹⁰¹. Діяли численні обмеження: так, особа, у якої дружина була полькою, не мала права займати посаду навіть волосного писаря [177]¹⁰². Поряд зі скороченням польського землеволодіння першочерговим завданням російської влади стало викорінення в Україні польської мови. Цей намір знайшов відображення в циркулярі Волинського губернського управління від 11 травня 1863 р., адресованому Ковельському та іншим повітовим судам. У ньому зазначалося, що до київського генерал-губерна-

⁹⁷ [6] ЦДІАК, ф. 442, оп. 814, спр. 475, арк. 30-30 зв.

⁹⁸ [148] Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 38.

⁹⁹[308] Шандра В. Київський генерал-губернатор О.П.Безак та інтеграція Правобережної України у складі Російської імперії // Київська старовина. – 1997. – №6. – С.105.

*За тогочасним адміністративно-територіальним поділом Росії до західних губерній (Західний край) належали: Віленська, Ковенська, Гродненська, Мінська, Могилівська, Вітебська, Подільська, Волинська і Київська. В свою чергу, перші шість називалися Північно-Західним краєм, три останні – Південно-Західним. Див.: Шандра В. Київський генерал-губернатор О.П. Безак та інтеграція Правобережної України у складі Російської імперії // Київська Старовина. – 1997. – № 6. – С. 104.

¹⁰⁰ [177] Лісевич І.Т. У загінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). – К., 1993. – С.4.

¹⁰¹ [34] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 280, арк. 91 зв.

¹⁰² [177] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С. 4.

тора надходять відомості про те, що у “Волинській губернії чиновники розмовляють не тільки між собою, але і з прохачами польською, і що таке вживання польської мови в останній час стало посилюватися, можливо, з метою підтримання відомих польських претензій на край”. Як бачимо, російська влада надавала мовній проблемі такого ж великого значення, як і земельному питанню. “Тому, визнаючи зовсім недоречним, – як наголошувалось у тому ж циркулярі, – використання в службових місцях і в офіційних стосунках посадових осіб іншої мови, крім російської, просити зробити формальні розпорядження про заборону використання польської мови в службових місцях чиновниками при виконанні ними службових обов’язків...”[25]¹⁰³.

Русифікаторську політику світської влади сумлінно доповнювала також і православна церква. Так, у 1867 р. волинський архієпископ Агафангел (Соловйов) суворо наказав священикам м. Дубна, щоб вони заборонили своїм родичам розмовляти польською мовою, бо, мовляв, “непристойно вживати польську мову в чисто російському краї” [166]¹⁰⁴.

Після польського “бунту” 1863 р. обмеження національних і культурних прав польського населення досягло критичної межі. Усі заходи царської адміністрації були спрямовані на те, щоб з часом і самого слова “поляк” не було чути в Україні [177]¹⁰⁵. Прикладом може бути встановлений 27 березня 1863 р. нагляд за колишнім волосним писарем Роменської волості Ейсмонтом у зв’язку з навчанням польської мови селянського хлопчика. Заборонялось розповсюдження польської книги серед селянства: за розпорядженням волинського губернатора від 30 квітня 1864 р. була заборонена книжечка під заголовком “Маленький збірник повістей для грамотного сільського люду польським... шрифтом” [32]¹⁰⁶. Заборонялося не лише видавати, а й розповсюджувати будь-які польські книги, включаючи календарі, букварі та інші посібники для навчання дітей польської мови, навіть у домашніх умовах [176]¹⁰⁷.

15 червня 1864 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв надіслав київському генерал-губернаторові М. Анненкову таємний циркуляр за № 278, у якому зазначалося: “Государ Император... звелів припинити продаж польських

¹⁰³ [25] ДАВО, ф. 363, оп. 1, спр. 1929, арк. 251.

¹⁰⁴ [166] Жилук С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир, 1996. – С. 150.

¹⁰⁵ [177] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С.3.

¹⁰⁶[32] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 89, арк. 64, 139.

букварів і взагалі посібників для навчання польською мовою, що видавалися у Варшаві та інших містах з революційною метою, тому що в них навмисно всюди розповсюджуються думки про відокремлення Північно-Західного** краю від Росії і самі дитячі забавки, що продаються повсюдно, спрямовані на те, щоби вивчати географію та історію Польщі у кордонах 1772 р. Такі букварі та забавки передрукуюються, крім Варшави, у всіх західних губерніях... Не приступаючи до будь-яких офіційних у цьому ж відношенні розпоряджень, встановити... таємний нагляд з метою попередження появи будь-де для продажу вищезгаданих букварів та посібників” [7]¹⁰⁸.

Таємна інструкція царського уряду сумлінно виконувалася волинським губернатором, який у серпні 1864 р. дав вказівку заборонити продавати польські букварі й календарі, та і взагалі викладання польської мови [32]¹⁰⁹. Жертвою такого розпорядження, наприклад, стала шляхтянка Серафима Свідерська, яка в 1865 р. була притягнута до судової відповідальності за те, що у маєтку князя Любомирського в с. Волиці навчала селянських хлопчиків польської грамоти і при обшуку у неї було знайдено два букварі й журнал польською мовою [22]¹¹⁰.

Пізніше були певні відступи від цієї заборони, однак категорично підтверджувалася впроваджена ще до повстання 1863 р. заборона вживати в усіх установах польську мову, вести нею будь-яку документацію. Навіть у приватних маєтках не дозволялося вживати її в розмовах із селянами і в розрахунках з ними. Так, 1870 р. мешканець м. Шумська, що на Волині, поляк А. Заржицький був покараний за те, що не хотів говорити російською мовою [177]¹¹¹.

Заборонялося також випускати і будь-які періодичні видання. Так, у 1868

¹⁰⁷[176] Лісевич І.Т. Родом з України...(Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XXст.). – К., 1995. – С.5.

**Йдеться про польські землі у складі Росії. Однак циркуляр був також адресований і київському генерал-губернатору Південно-Західного краю.

¹⁰⁸ [7] ЦДІАК, ф. 442, оп. 814, спр. 491, арк. 1, 2.

¹⁰⁹[32] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 89, арк. 154 зв.

¹¹⁰[22] ДАВО, ф. 359, оп. 1, спр. 880, арк. 454.

¹¹¹ [177] Лісевич І.Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIXст. – на початку XXст.). – К., 1993. – С. 4, 5.

р. у царській Росії виходило 318 періодичних видань, з них 264 російською мовою, 29 – німецькою, 6 – французькою, а польською – жодного [176]¹¹².

З метою послаблення польського впливу на Волині царат відкривав російські бібліотеки. В Житомирі, згідно з указом Олександра II від 28 серпня 1865 р., була відкрита в 1866 р. російська публічна бібліотека. З цього приводу генерал-губернатор Південно-Західного краю М. Анненков у листі до волинського губернатора М. Черткова зазначав, що створення російської публічної бібліотеки в Житомирі мало б політичне значення в підтримці й розвитку серед населення освіти на засадах російської народності та перешкоджало б ополяченню мешканців краю, яке часто відбувається шляхом читання польських книг через нестачу російських. Саме на ці політичні мотиви звертав увагу відомий учений-літератор В. Боцяновський у своїй краєзнавчій праці “Публічна бібліотека в Житомирі (з нагоди її 25-річчя)”. Він писав, що “поляки, завдяки своїй високій освіченості, зуміли поставити себе на чолі суспільства так, що чиновники, які приїздили сюди (на Волинь – прим. автора) на службу з великоруських губерній, незабаром засвоювали польську мову, яка вважалася тоді “панською”, і прагнули спілкуватися з польською інтелігенцією” [271]¹¹³. У своєму звіті за 1891р. волинський губернатор зазначав, що “не можна не визнати за бібліотекою того значного впливу, здійсненого за 25-річний період її існування на обрусіння міста, в якому до її відкриття панувала єдина польська література” [28]¹¹⁴.

Губернська влада вживала заходи, щоб перешкодити проникненню із-за кордону польських газет. Місцева поліція в травні 1864 р. здійснила обшук іноземця Засадського і вилучила знайдений номер польської газети “Час” за 14 листопада 1863 р.; 22 липня 1864 р. за наказом губернатора поліція встановила нагляд за однодвіркою Мишковською і дочкою поміщика П. Рішер, що проживали у Володимирському повіті Волинської губернії і таємно переносили із-за кордону польську народну газету [32]¹¹⁵.

Царські жандарми грутально втручалися і в приватне життя поляків. Так, у липні 1868 р. на поміщиків Житомирського повіту, сім’ю Пшиборовських і Б. Совінську, було накладено штраф за зберігання

¹¹²[176] Його ж. Родом з України...(Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XXст.). – К., 1995 – С. 5.

¹¹³[271] Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: видатні постаті Житомирщини. – Житомир, 1995. – С.163.

¹¹⁴[28] ДАЖО, ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 313, арк. 26.

¹¹⁵[32] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 89, арк. 148 зв., 294 зв., 295 зв.

збірок польських пісень, альбому з фотографіями осіб, одягнутих у “заборонений”, як зазначалось у судовій справі, національний одяг [8]¹¹⁶. Такі кроки царського репресивного апарату були непоодинокими. Волосний писар у Луцькому повіті Ю. Малишевський був звільнений з роботи лише за те, що зробив напис на хресті польською мовою [177]¹¹⁷.

Царат прагнув обмежити діяльність римо-католицької церкви, яка була основою духовності поляків. Так, на Волині в 60-х рр. ліквідовані костьоли в Крупці Дубнівського повіту, Олексинці Старому Кременецького повіту, Опаліні Володимир-Волинського повіту, у 70-х рр. – Гулевичах, Мельниці і Маційові Ковельського повіту, Катеринбурзі Кременецького повіту та ін.

У другій половині XIX ст. особливо на Волині було закрито чимало римо-католицьких монастирів. Наприклад, у 1866 р. була припинена діяльність чоловічого монастиря францисканців у Межиріччі Острозького повіту, у 1887р. – чоловічого монастиря капуцинів у Старокостянтинові, 1891 р. – ченців-реформаторів у Великих Дедеркалах Кременецького повіту. Після 1869 р. був ліквідований монастир тринітаріїв у Луцьку. Припинили існування жіночі монастирі у Луцьку: в 1863 р. – сестер-шариток (сестер милосердя) і в 1878 р. – сестер-бригідок [175]¹¹⁸; у 1884 р. – монастир кармеліток у м. Дубні, приміщення якого згодом було передано Хрестововоздвиженській православній церкві [34]¹¹⁹. На початок XX ст. на Волині залишився лише один Бернардинський монастир у м. Заславі [175]¹²⁰.

Натомість для утвердження панування російського православ'я як державної релігії у другій половині XIX ст. було засновано на Правобережній Україні багато православних братств. Серед них – у Волинській губернії –Острозьке Кирило-Мефодіївське, засноване графинею Блудовою. За її ж сприяння в Острозі було відкрите “Жіноче вище імені графа Д. Блудова училище”, яке мало виховувати православно-релігійні та “патріотичні” почуття у майбутніх матерів. Засновані були також Яполотське братство в Рівненському повіті, Олександро-Невське в м. Радзивілові Кременецького повіту, Преображенське в м. Дубні,

¹¹⁶ [8] ЦДІАК, ф. 442, оп. 818, спр. 104, арк. 1–88.

¹¹⁷ [177] Лісевич І.Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1993. – С. 6.

¹¹⁸ [175] Його ж. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). – К., 1997. – С.171–173.

¹¹⁹ [34] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 280, арк. 144 зв.

¹²⁰[175] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С.173.

Хрестововоздвиженські братства в містах Луцьку і Старокостянтинові, Почаївське просвітницьке братство та ін. [221]¹²¹.

Пожвавлення національно-визвольного руху в Польщі на початку 60-х рр. XIX ст. призвело до посилення репресивних заходів царату проти католицизму. Чимало римо-католицьких священників на Волині, що підтримували ідею відновлення незалежності Польщі, були репресовані. Так, за патріотичні проповіді у Горохівському костьолі Володимир-Волинського повіту 25 березня 1861 р. за розпорядженням волинського губернатора був заарештований і відправлений до Києва ксьондз В. Громадський. На вимогу єпископа Луцько-Житомирської римо-католицької консисторії священники повинні були суворо дотримуватись визначених правил щодо цензурування написаних проповідей [56]¹²². За керівництво політичною демонстрацією у м. Рівному 22 листопада 1861 р. був заарештований і засланий до м. Петрозаводська Оленецької губернії законовчитель місцевої гімназії, ксьондз К. Твардовський. Туди ж був засланий ксьондз В. Чешковський лише за те, що під час проповіді у Старокостянтинівському костьолі відмовився засудити дії А. Березовського, який 6 червня 1867 р. здійснив замах на життя імператора Олександра II в Парижі. Римо-католицькі священники брали участь у повстанні 1863 р., допомагали його учасникам, за що жорстоко карались. Так, за підтримку повсталих поблизу с. Маньковець Заславського повіту був заарештований ксьондз Л. Малевич і засуджений до 12 років каторжних робіт на копальнях; за зберігання зброї та заклики до боротьби з самодержавством серед мешканців с. Киселівки Житомирського повіту був засуджений у лютому 1864 р. до 10 років каторги на Акатуєвських копальнях Нерчинської губернії ксьондз П. Храчевич [147]¹²³.

Динаміку асиміляційних процесів серед поляків, здійснених російським царатом після повстання 1863 р. на Правобережжі, наведено в табл. 2. 6.

Як видно з наведеної таблиці, відчутно зменшилось польське населення саме у Волинській губернії. У 1862–1864 рр. чисельність католиків тут залишалась сталою, однак у 1864–1868 рр. їх загальна кількість скоротилась на 19634 особи.

За дослідженням польського історика Л. Заштовта, найбільше ско-

¹²¹ [221] Щербак Н.О. Національна політика царату у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). – Дис. ... канд. істор. наук. – 07. 00. 02. – К., 1995. – С.95 – 96.

¹²² [56] ДАЖО, ф. 178, оп. 50, спр. 26, арк. 10, 11.

¹²³ [147] Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис. – Житомир, 2000. – С. 92.

Таблиця 2. 6*

**Чисельність населення католицького віросповідання трьох губерній
Правобережної України у 1862–1872 рр.**

Роки	Губернії		
	Волинська	Київська	Подільська
1862	174994	76888	214398
1863	-	-	228795
1864	175106	79434	214599
1865	170858	81283	206849
1866	170906	79232	-
1867	170614	79206	218580
1868	155472	80043	217919
1869	165472	83793	215185
1870	-	-	-
1871	180002	80863	221131
1872	184339	82251	219197

рочення польської людності простежується у таких повітах губернії: Житомирському (13308 осіб), Новоград-Волинському (2354 особи), Заславському (3632 особи в 1864–1865 рр.), Дубнівському (685 осіб), Рівненському (2460 осіб), Луцькому (1920 осіб у 1864–1865 рр.) і Володимир-Волинському (4729 осіб) [316]¹²⁴.

Документи архівів ілюструють репресивні заходи влади щодо римо-католиків на Волині. Так, в описі таємних справ канцелярії волинського губернатора за 1875–1890 рр. зазначалась необхідність установа нагляду за мирянкою Ганною Шпаковською тому, що вона відійшла від православ'я і попросила ксьондза В. Леснобродського хрестити її немовля. За римо-католицькими священиками нерідко встановлювався поліцейний нагляд [34]¹²⁵. Чинилися перепони виїзду ксьондзів у Росію [32]¹²⁶. Священикам не дозволяли здійснювати обряди поховання померлих католиків на православних місцевих кладовищах, часто заборонялося хрещення дітей за латинським обрядом, а також шлюби православних з католиками [34]¹²⁷.

*Складено автором за: Leszek Zasztowt Zsyłka i przessedlenia ludności Polskiej z zachodnich w głąb cesarstwa rosyjskiego po powstaniu styczniowym // Kwartalnik Przegląd Wschodni. – Tom V. – Zeszyt 2 (18). – Warszawa, 1998. – S. 244, 245.

¹²⁴ [316] Zasztowt L. Назв. праця. – S. 244.

¹²⁵ [34] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 280, арк. 137, 13 зв.

¹²⁶ [32] Там само, спр. 89, арк. 6.

¹²⁷ [34] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 280, арк. 144.

У 1894 р. помер російський імператор Олександр III. Усю сутність його державної політики щодо польського населення імперії висловив губернатор Волинської губернії С. Суходольський у своєму річному звіті Миколі II за 1894 р. Він не без гордості писав, що всі заходи покійного царя “були з незмінною сталістю і твердістю спрямовані на зміцнення в населенні свідомості, що споконвіку російська і православна Волинь назавжди повинна залишитись такою і що не тільки відновлення тут традицій Польщі, але й підтримання національної єдності з поляками – не більш як нездійсненна мрія. Служачи російській справі, всі заходи останнього царювання в цьому відношенні були спрямовані на те, щоб позбавити поляків будь-якої можливості діяти на користь відродження в межах Російської держави своєї національно-польської державності” [3]¹²⁸.

Отже, на основі аналізу архівних і опублікованих джерел, наукових розвідок, можна зробити такі висновки:

Міграція польської людності здійснювалась на Волинь протягом тривалого історичного періоду. Розселення поляків почалося наприкінці XIV – у першій половині XV ст., а масове – після Люблінської унії. Цьому сприяв ряд факторів, серед яких головними були – політичні та економічні. Характерним типом поселення поляків була діаспора – розпорошене розселення у межах українського етнічного масиву польських етнорелігійних громад. Наприкінці XIV – на початку XVIII ст. переселенський рух мав стихійний, а з початку XIX ст. – цілеспрямований характер. Причину масового міграційного руху автор вбачає в економічній політиці Російської імперії. Нова міграційна хвиля була спричинена реформами, проведеними в Російській імперії у 1860–1870-х рр.

Соціальний склад польського населення Волині був досить розмаїтим: з одного боку – це родовиті магнати, аристократи, з другого – середня і дрібна шляхта, з третього – селяни, міщани, духовенство.

Щодо професійної зайнятості у виробничій та невиробничій сферах, то у період, що розглядається, значний відсоток поляків займалися юридичною та медичною діяльністю. Значна частина їх була тісно пов’язана з ринком, на що вказують такі види занять, як доходи з капіталів і нерухомого майна, торгівля зерновими та іншою сільгосп-продукцією, винокуріння тощо.

Законодавча діяльність царського уряду була спрямована на обмеження прав поляків. Вона ретельно реалізовувалась місцевою адміністрацією Волинської губернії.

¹²⁸ [3] ЦДІАК, ф. 442, оп. 625, спр. 416, арк. 2, 2 зв.

Політика царату щодо польського населення Волині незмінно залишалася жорстокою і дискримінаційною, була спрямована на знищення польської культури, витіснення польського елементу з усіх сфер суспільного життя. Це виявилось у забороні для польського населення відкривати національні школи, розмовляти, співати пісні рідною мовою, сповідувати римо-католицьку віру, носити національний одяг, послуговуватися польською літературою та періодикою тощо. Проти політики насильницької асиміляції поляки вдавалися до мирних акцій протесту, зокрема демонстрацій та маніфестацій.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ

§1. ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ

Основою економічної могутності поляків Волині в досліджуваний період була земля, яка належала переважно їм. Польське землеволодіння у краї пройшло тривалий шлях розвитку. Його зародження припадає на час литовської доби в історії України [197]¹²⁹. Після входження 1569 р. волинської землі до складу Речі Посполитої відбулися зміни у структурі землеволодіння. З полонізацією української шляхти воно набуло виключно польського забарвлення. Поряд з магнатським швидко розвивалося і шляхетське землеволодіння.

З 1793 р. Волинь стала однією з провінцій Російської імперії, що призвело до поступового обмеження польського землеволодіння. Особливо ці процеси активно проводилися після польського повстання 1831 р. Насамперед обмежується чисельність польського дворянства: у стан міщан і однодвірців було переведено 81 тис. шляхтичів. Казенний державний фонд поповнювався і за рахунок конфіскації маєтків учасників повстання та римо-католицького духовенства [264]¹³⁰. Однак суттєвих змін у системі великого землеволодіння на 1860-і рр. тут не сталося. За статистикою, у 1860 р. 90% поміщицьких земель краю належали польським дворянам [194]¹³¹.

Самодержавство проводило також політику, спрямовану на послаблення польського елемента в регіоні шляхом здійснення поділу і розколу опозиційно настроєного правлячому режиму польсько-шляхетського табору на дві групи: з одного боку – магнатів і панів, за якими зберігались дворянські привілеї, з іншого – дрібну шляхту, яка еволюціонувала в стан однодвірців та селян-чиншовиків. Урядова політика загострила конфлікт між цими групами,

¹²⁹ [197] Панишко Г.Т. Велике землеволодіння на Волині: 20–30-і роки ХХ ст. – Дис.... канд. істор. наук. – 07. 00. 01. – Львів, 1999. – С. 24.

¹³⁰ [264] Кондратюк Р.Ю. Створення системи російського землеволодіння на Волині (кінець ХVІІІ – друга половина ХІХ ст.) // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 58.

¹³¹ [194] Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів, 1970. – С. 15.

названий відомим французьким істориком Д. Бовуа “битвою за землю” [148]¹³².

У зв’язку з проведенням реформи 1861 р. площа поміщицьких земель у Волинській губернії зменшилась з 4,8 млн. дес. до 3,8 млн. дес., тобто в поміщиків залишилось 65,8% землі, якою вони володіли до реформи [197]¹³³. Проте реформа не підірвала їх економічної могутності.

Після придушення польського повстання 1863 р. царський уряд продовжував здійснення ряду заходів, спрямованих на обмеження польського землеволодіння і створення сприятливих умов для переходу землі в руки російського дворянства та чиновництва. Так, за розпорядженням губернського управління на Волині було конфісковано 17 маєтків (19921 дес. землі) [315]¹³⁴, серед них маєток поміщика І. Іллінського; в травні 1865 р. – 28 дес. з лісом і садибою К. Богданського у Заславському повіті [42;43]¹³⁵. Царським урядом застосовувались і більш суворі міри покарання: учасників повстання висилали на каторжні роботи до Сибіру. В серпні 1863 р. така доля спіткала землевласників Глембовського та Моржицького [282]¹³⁶.

Конфіскація маєтків польських дворян, а також їх висилка за межі губернії погіршили економічний стан регіону: державні маєтки, які раніше орендували польські землевласники, тепер не давали прибутків, тому було вирішено розпродати частину казенної землі. З цією метою 23 липня 1865 р. царський уряд затвердив інструкцію про порядок продажу казенних земель у західних губерніях особам російського походження, які працювали або бажали тут поселитися. Згідно з урядовим розпорядженням, з цих земель формувалися ділянки двох типів: 1) 300–600 дес.; 2) 600–1000 дес. Право на купівлю їх надавалося службовцям, у першу чергу тим, що були викликані на Волинь у період придушення повстання. Покупці виплачували вартість земельного наділу протягом 20 років без завдатку та відсотків [160]¹³⁷.

¹³² [148] Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.

¹³³ [197] Панишко Г.Т. Назв. праця. – С. 25.

¹³⁴ [315] Nadolska W. Osadnictwo polskie w guberni Wolyńskiej, (2 połowa XIX – początek XX wieku) // Zamojszczyzna i Wolyń w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka. Konferencja naukowa. – Zamość, 2000. – S. 141.

¹³⁵ [42;43] ДАЖО, ф. 107, оп. 1, спр. 494, арк. 236; там само, спр. 500, арк. 1–2.

¹³⁶ [282] Олешко П. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після польського повстання 1863 р. // Науковий вісник ВДУ. – 1999. – № 5. – С. 73.

¹³⁷ [160] Громачевський С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. Изд. второе. – СПб., 1904. – С.24.

Законом від 10 грудня 1865 р. особам польського походження заборонялося купувати поміщицькі маєтки у дев'яти західних губерніях, зокрема на Волині [119]¹³⁸. Для отримання свідоцтв на право купівлі землі у Південно-Західному краї, що видавалися місцевими губернаторами, покупець повинен був зазначити, що він не є підставною особою від поляків і євреїв [35]¹³⁹. Відповідно до царського указу від 27 серпня 1885 р., полякам, які були приписані до селянського стану, дозволялося орендувати землю у західних губерніях. Більшість дрібної польської шляхти в силу дії вищезазначеного указу була записана у довічні чиншовики і наділялась земельними ділянками з фонду конфіскованих маєтків польських поміщиків на умовах викупу за допомогою державної казни протягом 49 років. За законом “Про обмеження приналежного селянам католицького віросповідання права придбання земельної власності у дев'яти західних губерніях” (1901 р.), розмір їх земельних володінь не міг перевищувати 60 дес. [201]¹⁴⁰. Згодом газета “Волинь” роз'яснювала, що встановлена заборона набувати землю особам польського походження в західному краї поширюється виключно на поміщиків, а не на місцевих селян-католиків [187]¹⁴¹. 1905 р. російський уряд скасував закон 1865 р. про заборону полякам продавати земельну власність особам своєї національності в Південно-Західному краї; царським указом 1905 р. дозволялося полякам купувати землю з польських рук до 60 дес. Як констатувала газета “Жизнь Волини”, поляки нерідко обходили вищезазначений закон: група селян-католиків скуповувала російські маєтки по 60 дес., а потім продавала їх одній особі польського походження [320]¹⁴².

Як бачимо, російське законодавство у даний період обмежувало перехід землі у руки польської буржуазії від польських поміщиків і створювало всі умови для переходу її у руки російського дворянства, чиновництва, буржуазії. Тільки у деяких випадках власниками земельних наділів ставали українці, чехи [41;36]¹⁴³.

Потрібно зазначити, що офіційна преса не тільки підтримувала урядову політику, а навіть давала поради чиновникам у її здійсненні. Наприклад,

¹³⁸ [119] Свод законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. – СПб., 1913. – Кн. 3. – Т. X. – С. 31–43.

¹³⁹ [35] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 341, арк. 1.

¹⁴⁰ [201] Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 67.

¹⁴¹ [187] Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – Луцьк, 1996. – С. 46.

¹⁴² [320] Жизнь Волини. – 1914. – № 147.

¹⁴³ [41;36] ДАЖО, ф. 70, оп. 2, спр. 301, арк. 47, 48; там само, оп. 1, спр. 442, арк. 5.

у газеті “Киевлянин” зазначалось, що у Південно-Західному краї землевласниками були виключно поляки, тому необхідно створити стан російських землевласників, достатньо сильний, щоб переважав над польським [322]¹⁴⁴.

Законодавчі акти, видані російським урядом у другій половині XIX ст., значно обмежили права польських поміщиків на Волині, однак витіснити їх з краю так і не вдалося. Це підтверджує статистика: в 1885 р. у губернії нараховувалось 7596 землевласників, яким належало 2,7 млн. дес. землі, з них 1479 російських, що становило 19,5%, а польських – 5727 (75%). Російські поміщики володіли 663 тис. дес. землі, або 24% від усієї кількості приватновласницьких земель губернії, а польським належало 1,9 млн. дес. (69%) [89]¹⁴⁵.

Про розміри великого польського землеволодіння можна дізнатися з таблиці 3. 1.

*Таблиця 3. 1**

Польське землеволодіння у Волинській губернії (1885 р.)

Розмір наділу (дес.)	Кількість поляків	Кількість землі, що їм належала (дес.)	Середня кількість землі, що припадала на одного власника
Менше 50	4025	56759	14
50–100	247	18427	75
100–200	288	41982	146
200–500	446	147115	330
500–1000	325	230480	709
1000–2000	205	282004	1375
2000–5000	131	366382	2783
5000–10000	31	207359	6690
Понад 10000	29	539326	18598
Всього	5727	1889834	30720

Дані таблиці показують, що польське землеволодіння розподілялося між групами господарів також нерівномірно. Так, якщо кількість господарів, що володіли

¹⁴⁴ [322] Киевлянин. – 1865. – № 56.

¹⁴⁵ [89] Забелин Д. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. 1. – К., 1887. – Приложение № 8.

*Забелин Д. Указ. соч. – С. 211.

менше 50 дес. землі, складала 70,2 % і у їх власності було 3,8 % наявної землі, то господарства, які мали у своєму розпорядженні понад 1 тис. дес., складала 7 %, а володіли 74 % наявної землі. Середня кількість землі, що припадала на одного власника, також указує на те, що господарем польського землеволодіння була польська магнатерія.

Великі польські землевласники були пов'язані тісними родинними зв'язками. Так, група родичів польського походження дев'яти сімей (Потоцькі, Браницькі, Сангушки та ін.) володіли 800 тис. дес. землі. Наприклад, граф В. Браницький володів чотирма маєтками у трьох повітах загальною площею 75,5 тис. дес.; М. Браницька – п'ятьма маєтками у трьох повітах – 97,9 тис. дес. [141]¹⁴⁶; князі Любомирські у Рівненському та Володимир-Волинському повіті – 15380 дес., Радзивілли у Луцькому повіті – 60380 дес.[283]¹⁴⁷. Треба зазначити, що найбільші маєтки (не менше 10 тис. дес.) на Правобережній Україні були у Волинській губернії (всього 32 на 1905 р.), відповідно у Київській – 15, Подільській – 2 [178]¹⁴⁸.

Серед найбільших землевласників Волині на початку ХХ ст. був останній нащадок графів Потоцьких – Й. Потоцький. Йому належали два маєтки в Заславському повіті: Шепетівсько-Антонінський, де налічувалося 43 фільварки, що включали 24,5 тис. дес. землі вартістю 1,3 млн. крб., і Красовський – 4,6 тис. дес. вартістю 303 тис. крб. Крім того, один маєток у Новоград-Волинському повіті – Піщенівський, до якого входило 17 сіл і м. Ярунь, площею 19,2 тис. дес. вартістю 703 тис. крб. У всіх трьох маєтках нараховувалось 44,3 тис. дес. землі загальною вартістю 2,4 млн. крб. [53;120]¹⁴⁹.

Розкішне життя графа Й. Потоцького привернуло увагу польського мемуариста З. Мейштовича, який писав, що комфорт його маєтків відповідав останнім англійським чи американським стандартам [148]¹⁵⁰. Ще один з представників цієї династії, Є. Потоцький, володів у Волинській губернії трьома маєтками: у с. Чепелівці Старокостянтинівського повіту (налічував 1346 дес. орної землі і 250 дес. лісу); у с. Загойці Кременецького повіту (відповідно 1307 дес. і 871 дес.); у с. Перекольї Дубнівського

¹⁴⁶ [141] Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969. – С. 31, 382.

¹⁴⁷ [283] Олешко П., Панишко Г. Польське та українське велике землеволодіння на Волині в II-й пол. XIX-поч. XX ст. // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – Том 2. – С. 178.

¹⁴⁸ [178] Лось Ф.Є. Революція 1905–1907 років на Україні. – К., 1955. – С. 37.

¹⁴⁹ [53;120] ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 54, 40–42; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – С. 80.

¹⁵⁰ [148] Бовуа Д. Назв. праця. – С. 259.

повіту (511 дес. і 417 дес.). Графині Г. Потоцькій у Луцькому повіті належав фільварок Глибоке розміром 804 дес. орної землі і 2 тис. дес. лісу [195]¹⁵¹.

У Заславському повіті великим магнатом був також князь Р. Сангушко, який володів маєтками в Заславі, Белгородці, Славуті площею 65,2 тис. дес. У Рівненському повіті два маєтки – Олександрівський і Рівненський (3,5 тис. дес.) – перебували в руках князя С. Любомирського, 5 тис. дес. в Моквині належали графу Б. Понінському-Валевському, Шпанівський маєток (3,3 тис. дес.) – князю Я. Радзивілле. Великими земельними масивами володіли у Житомирському повіті графи Й. і О. Тишкевичі – 15,4 тис. дес., у Порицьку Володимир-Волинського повіту – граф С. Чацький (4,9 тис. дес.), у Острожці Дубнівського повіту – граф А. Ледоховський (7 тис. дес.), у Млинові – граф М. Ходкевич (5,1 тис. дес.) тощо [120;51]¹⁵².

Як ми вже підкреслювали, політика російського царизму на Волині була спрямована на обмеження, а потім витіснення польського елементу у великому землекористуванні. У зв'язку з цим розглянемо кількісне співвідношення російських та польських землевласників у всіх повітах Волині (див. табл. 3. 2).

Таблиця 3. 2*

**Кількість російських і польських землевласників у повітах
Волинської губернії в 1885 р.**

Як засвідчують наведені статистичні дані, проведена політика царського

Назва повіту	Всього землевласників	У тому числі (у %)	
		Росіян	Поляків
Володимир-Волинський	318	24	66
Дубнівський	361	44	50
Житомирський	836	36,5	45
Заславський	260	30	52
Ковельський	207	20	79
Кременецький	261	30	69
Луцький	302	21,5	74
Новоград-Волинський	239	24	64
Овруцький	3803	8	90
Острозький	366	38	56
Рівненський	265	41	55
Старокостянтинівський	348	21	78,7
Всього в губернії	7569	19,5	75,6

¹⁵¹ [195] Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000. – С. 71.

¹⁵² [120;51] Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – С. 81, 223, 224, 28, 54, 65, 72; ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 3567, арк. 13.

*Забелин Д. Указ. соч. – С. 213.

самодержавства не вплинула на політику витіснення польського елементу з краю. Як і раніше, поляки переважали серед землевласників. Значна їх кількість проживала в Овруцькому, Ковельському, Старокостянтинівському, Луцькому, Володимир-Волинському, Новоград-Волинському та Кременецькому повітах, тоді як кількість російських землевласників коливалась в окремих повітах від 8 до 44%. Всього 75,6 % землевласників губернії були поляками.

Розглянемо середні показники співвідношення земельної власності та маєтків у повітах губернії (див. табл. 3. 3).

Таблиця 3. 3*

**Кількість маєтків і розміри земельної власності поляків в
повітах Волинської губернії у 1890 р.**

Повіти	Маєтки	Земельна власність (дес.)
Житомирський	148	168877
Володимир-Волинський	148	146122
Старокостянтинівський	147	72067
Луцький	145	51377
Кременецький	116	44329
Острозький	102	69200
Дубнівський	100	91813
Новоград-Волинський	100	133686
Рівненський	82	265632
Ковельський	79	109425
Овруцький	65	106210
Заславський	60	32094
Всього:	1292	1280832

Таблиця показує, що розміри польського землеволодіння були великими, проведені заходи не вплинули на його зменшення. Найбільшими вони були у Рівненському, Житомирському, Володимир-Волинському та Новоград-Волинському повітах, тобто у місцях компактного проживання польської людності на Волині. За підрахунками А. Анфімова, наприкінці XIX ст. у Південно-Західному краї у великих землевласників було зосереджено 76,2% землі [140]¹⁵³. Проте велике землеволодіння зосереджувалося не лише в руках землевласників польської національності. Розглянемо дані про співвідношення великого землеволодіння у росіян, українців і

*Павлюк В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000. – С. 71.

¹⁵³ [140] Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – Автореф. дис. ... докт. истор. наук. – М., 1966. – С. 11.

поляків на Правобережній Україні у 1896 р. (див. табл. 3. 4).

Таблиця 3. 4*

**Співвідношення великого землеволодіння на Правобережжі
(1896 р.)**

Губернії	У росіян та українців, (%)	У поляків, (%)
Київська	55,52	44,48
Подільська	48,05	51,95
Волинська	50,35	49,65

Таким чином, наприкінці XIX ст. на Правобережній Україні поляки володіли майже половиною всіх земель, які були сконцентровані у великих магнатів.

Реформа 1861 р. сприяла проникненню товарно-грошових відносин у велике землеволодіння. Земля ставала товаром, об'єктом купівлі та продажу. Ці тенденції проникають і в польське землеволодіння. Про їх характер і темпи можна судити з даних про розміри дворянського землеволодіння за ряд років (див. табл. 3. 5).

Таблиця 3. 5**

**Зміни розмірів дворянського землеволодіння у губерніях
Південно-Західного краю (у тис. дес.).**

	Волинська	Київська	Подільська
1906	2099	1473	1299
1907	2071	1452	1260
1908	2025	1427	1245
1909	2018	1390	1229
1914	1857	1341	1137

Дані таблиці дають можливість констатувати, що тенденція зменшення великого землеволодіння простежується у трьох губерніях Південно-Західного краю. Однак, не дивлячись на це, 1913 р. в руках поляків все-таки перебувало

*Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 1997. – С. 46; Щербак Н.О. До політики царату щодо “польського елементу” у Правобережній Україні в другій половині XIXст. // Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: 36. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999р.), Хмельницький, 1999. – С. 182.

**Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914 рр.). – Дис.... канд. істор. наук. – 07.00.01. – К., 2000. – С. 59.

53 % земельного фонду Волинської губернії, тобто з 1223949 дес. землі польська власність становила 647357 дес. [239]¹⁵⁴, що, безумовно, не відповідало меті російського царату – посиленню російського елементу в краї [320]¹⁵⁵.

Одночасно зростало селянське землеволодіння. Йшов процес купівлі як поміщицької, так і селянської надільної земель. У пореформений період на Правобережній Україні багато селян прикупляли землю, яка ставала їх приватною власністю (див. табл. 3. 6).

Таблиця 3. 6*

**Форми селянського землеволодіння на Правобережжі
у 1877–1887 рр. (у%)**

Губернії	1877		1887	
	Приватна	Надільна	Приватна	Надільна
Волинська	47,5	42,4	49,2	39,2
Київська	44,2	46,2	45,7	45,6
Подільська	44,5	47,3	44,3	47,5

Із наведених статистичних даних видно, що саме у Волинській губернії процес придбання значних земельних наділів у приватну власність проходив найбільш інтенсивно.

Цей процес був нерівномірним і між повітами губернії, на що вказують такі дані (див. табл. 3. 7).

Отже, найбільш інтенсивними купівельні процеси були у Житомирському, Володимир-Волинському, Новоград-Волинському, Дубнівському, Острозькому повітах. Визначну роль у цьому відіграла підтримка Селянського банку, який на купівлю землі видав у 1883–1912 рр. 52109 селянським господарствам кредитів на суму 2,1 млн. карбованців.

Значний вплив на господарський розвиток краю мала столипінська аграрна реформа, яка сприяла переходу землі до підприємливих господарів. Хоча царат проводив політику витіснення польських землевласників із західних губерній, однак змушений визнати їх найбільш культурним господарським елементом у краї [320]¹⁵⁶. Для підтвердження цього доречно навести приклад зразкового господарства польського поміщика Т. Сумовського в с. Замличах Луцького повіту. На початку ХХ ст. його маєток займав площу 1600 га і був найбільш прибутковим у губернії.

¹⁵⁴ [239] Większa i średnia własność na Wołyniu . – Łuck, 1937. – S. 5.

¹⁵⁵ [320] Жизнь Волыни. – 1913. – № 293.

*Волынь. – 1899. – № 68.

¹⁵⁶ [320] Жизнь Волыни. – 1911. – № 28.

Таблиця 3.7*

**Кількість землі, купленої селянами Волинської губернії
за підтримки Селянського банку за 1883–1912 рр. і в 1912 р.**

Повіти	Куплено у 1883–1912 рр.		Куплено у 1912 р.		Видано позики за 1883–1912 рр.
	Десятин	Кількість домогос- подарів	Десятин	Кількість домогос- подарів	Карбованців
Житомирський	46879,1	11213	5451	1295	4579918
Володимир- Волинський	25032,7	6733	578,8	241	2547854
Дубнівський	20587, 5	5864	1349	517	1745151
Заславський	9337,5	2644	177,9	29	956760
Ковельський	7579,7	973	1836,4	123	618329
Кременецький	10499,2	3535	348	122	1234561
Луцький	10825	1611	1101,5	112	731855
Новоград-Волинський	27451,1	6447	3629	948	2600088
Овруцький	19257,7	2342	949	180	461827
Острозький	19298,8	5278	860,1	172	1947692
Рівненський	15949	2628	1337,1	268	1226860
Старокостянтинівський	9067,2	2841	536,4	230	1534574
Всього	221764,5	52109	18154,2	4237	20185469

Тут вирощували кращі сорти цукрових буряків, доглядали стадо породистої худоби, табун коней, один з якого навіть отримав королівську нагороду на конкурсі в Лондоні [197]¹⁵⁷.

Потрібно зазначити, що вже наприкінці XIX ст. заможні орендарі викупували землю у великих землевласників і переходили до хутірської системи господарювання. Так, польські сім'ї Толочки і Заброцькі у 1898 р. викупили у графа Тишкевича 34 дес. землі за 260 крб. і поселилися на хуторі Давидівці Житомирського повіту [29]¹⁵⁸.

Ці процеси посилювалися після впровадження економічної політики уряду

*Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1913. – С. 84.

¹⁵⁷ [197] Панишко Г.Т. Велике землеволодіння на Волині: 20–30-і роки XX ст. – Дис.... канд. істор. наук. – 07. 00. 01. – Львів, 1999. – С. 33.

¹⁵⁸ [29] ДАЖО, ф. 69, оп. 1(дод.), спр. 225, арк. 12.

П. Столипіна.

Польські селяни енергійно включались у прогресивні процеси, що були започатковані вищезазначеною реформою. Для прикладу проаналізуємо поземельні відносини у Новоград-Волинському повіті, де поляки на початку ХХ ст. проживали переважно у його східній частині, зокрема у волостях: Рогачівській (33% всього дворів), Романівській, Курненській, Романовецькій, Ємільчинській (15–22%), Баранівській, Полонській, Сербівській (10–15%) [100]¹⁵⁹. Такою прогресивною формою господарства була відрубно-хутірська система. Розглянемо її впровадження на прикладі Новоград-Волинського повіту (див. табл. 3. 8).

Таблиця 3.8*

**Кількість виходів на відруби і хутори у волостях
Новоград-Волинського повіту в 1910 р.**

Як видно з таблиці, вихід селян на відруби і хутори переважав у тих

Волость	Кількість дворів	
	Відрубів	Хуторів
Остропольська	7	7
Деревицька	26	26
Н.-Чарторийська	1076	14
Полонська	359	-
Жолобенська	348	20
Смолдиревська	124	124
Рогачівська	297	55
Курненська	565	332
Романовецька	415	106
Пищівська	413	-
Корецька	370	-
Сербівська	1424	110
Ємільчинська	73	73

волостях, де проживала більшість поляків, – Сербівській, Курненській, Романовецькій, Рогачівській. Отже, перехід польських господарств до відрубно-хутірської системи відбувався внаслідок необхідності переходу до інтенсивного шляху розвитку та завдяки їх економічній силі; вони були

¹⁵⁹ [100] Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волинського уезда. – Житомир, 1912. – С. 46, 47, 65, 66.

*Складено автором на основі: Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волинського уезда. – Житомир, 1912. – С. 111.

прикладом для інших господарств.

Складовою столипінської аграрної реформи була переселенська політика. Малоземелля і безземелля змушувало незаможних селян шукати кращого життя на Сході. Необхідно зазначити, що у спробі переселення селян з Волині до Сибіру місцевою владою здійснювалися перешкоди. Наприклад, у Кременецькому повіті 200 сімей галичан – австрійських підданих, що поселились тут наприкінці XIX ст., прагнули переселитись до Іркутська. Однак місцеве управління в березні 1909 р. повідомило волинського губернатора, що відповідно до діючих узаконень, тобто без попереднього посилення ходаків, допустити їх до переселення не зможе [211]¹⁶⁰. За кількістю переселень з Правобережної України до Сибіру наприкінці XIX – на початку XX ст. Волинська губернія мала найменші показники (див. табл. 3. 9).

Таблиця 3. 9*

**Переселення селян з Правобережної України до Сибіру
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Одним із джерел одержання прибутків польських магнатів стала переда-

Вибуло переселенців до Сибіру (чол.)					
Губернії	1885–1896	1896–1907	1908–1914	Всього	У %
Волинська	428	19159	36620	56207	1,5
Київська	2326	66590	118337	187253	5,2
Подільська	201	21656	51394	73251	2
Разом	2555	107405	206351	316711	8,7

ча землі та маєтків у оренду міщанам, селянам, державним чиновникам, дворянам. Так, 1859 р. після сплати чиншу князю С. Любомирському земельні ділянки отримали купець А. Терла, селянин К. Корженіювський, губернський секретар Венцель; 1860 р. купець І. Шмунь уклав контракт з С. Любомирським про оренду саду в містечку Олександрія. Треба зазначити, що міщани, які не змогли сплатити чинш, змушені були продавати своє майно та будинки, щоб погасити заборгованість. У 1863 р. було порушено справи щодо продажу нерухомого майна боржників князя – восьми міщан м. Рівного[311]¹⁶¹. Власники латифундій часто не вели господарства самостійно, а, поділивши маєток на окремі фільварки, віддавали в оренду іншим

¹⁶⁰ [211] Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – С. 177.

¹⁶¹ Див. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – С. 174.

поміщикам. Обставини, що спонукали їх переходити на такі поземельні відносини, були різними. Наприклад, шляхтичі Вишневецький і Білецький домовилися при посередництві друзів, що Вишневецький зобов'язувався повернути Білецькому борг 9500 злотих. П'ятсот злотих він заплатив готівкою, а на погашення 9000 злотих віддав Білецькому в оренду на три роки с. Старий Вишнівець і три найближчі села, причому гарантував орендару прибуток [283]¹⁶².

У 1879 р. газета "Киевлянин" констатувала, що за останні 10 років поляки взяли в оренду 7 тис. дес. у маєтках Потоцьких та Сеньківської [322]¹⁶³. У 1890 р. на Волині проживало 7206 поляків, що переселились з Привіслянського краю, з них 5459 орендували земельні ділянки і лише 165 були їх власниками [187]¹⁶⁴. Архівні дані стверджують, що оренда землі на початку ХХ ст. широко використовувалась у Дубнівському, Кременецькому, Новоград-Волинському, Овруцькому, Рівненському, Луцькому, Старокостянтинівському та інших повітах губернії [61]¹⁶⁵.

Розглянемо джерела і співвідношення оренди по повітах губернії (див. табл. 3. 10).

Отже, селяни Волині у 1910 р. орендували у великих землевласників 38,4 тис. дес. орної землі. Проте ця оренда в межах губернії здійснювалась нерівномірно. Так, якщо у Ковельському, Луцькому, Рівненському, Овруцькому, Володимир-Волинському повітах орендована селянами у поміщиків орна земля складала 4 % до площі польового посіву, то в Житомирському, Новоград-Волинському, Острозькому, Дубнівському, Кременецькому, Заславському, Старокостянтинівському – лише 1,1 %. Крім оренди землі у великих землевласників, селяни брали в оренду земельні ділянки з селянських господарств. У Житомирському, Новоград-Волинському, Острозькому, Дубнівському, Кременецькому, Заславському, Старокостянтинівському повітах переважала оренда землі у селян, що становила 2 % до власного посіву. Всього в губернії орендувалося біля 71 тис. дес., що складало 4,3 % до всього посіву. Про характер оренди землі в повітах компактного проживання польського населення Волині у 1910 р. можна дізнатися з даних

¹⁶¹ [311] Якимчук О. Діяльність Станіслава Любомирського щодо захисту майнових інтересів своєї родини в Рівненському повітовому суді в II пол. XIX – на поч. ХХст. // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип. 2. – С. 93–94.

¹⁶² [283] Олешко П., Панишко Г. Назв. праця. – С. 178, 179.

¹⁶³ [322] Киевлянин. – 1873. – № 53.

¹⁶⁴ [187] Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок ХХ століть). – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – Луцьк, 1996. – С. 97.

¹⁶⁵ [61] ДАЖО, ф. 206, оп. 1, спр. 39, арк. 100.

Таблиця 3. 10*

**Співвідношення оренди селянами орної землі у повітах
Волинської губернії у 1910 р.**

Повіти	Площа власного польового посіву (в дес.)	Площа орендованої землі					
		У десятинах			У % до власного посіву		
		У великих землевлас- ників	У селян	Всього	У великих землевлас- ників	У селян	Всього
Ковельський, Луцький, Рівненський, Овруцький, Володимир-Волинський	675522,7	2725,3	12778,1	40030,4	4,0	1,9	5,9
Житомирський, Новоград- Волинський, Острозький, Дубнівський, Кременецький, Заславський, Старокостянтинівський	989648,9	11137,2	19809,8	30947,0	1,1	2,0	3,1
У губернії	1665171,6	38389,5	32587,9	70977,4	2,3	2,0	4,3

табл. 3. 11.

Таблиця 3. 11**

**Оренда землі в повітах компактного проживання
польського населення Волині у 1910 р.**

Аналіз оренди землі в повітах компактного проживання польського

Повіт	Кількість господарств, що орендували землю		Десятин орендованої землі		Кількість господарств, що здавали землю в оренду		Десятин зданої в оренду землі	
	Всіх	У тому числі безземельних, що не мали господарств	Всіх	У тому числі безземельних, що не мали господарств	Із числа оброблених земель	Із числа необроблених земель	Із числа оброблених земель	Із числа необроблених земель
Володимир-Волинський	4564	2019	15078	10951	424	389	776,5	1253,3
Селянських	3109	669	7060	3208	423	386	775	1245
Колоністів	1455	1350	8018	7742	1	3	1,5	7,6
Луцький	4665	2937	25420	20094	442	197	1147	858
Селянських	2597	962	11256	6535	440	194	1114	848
Колоністів	2068	1975	14163	13559	2	3	33	10
Рівненський	3172	966	10453	5427	302	435	788	1645
Селянських	2393	220	5540	629	284	413	719	1518
Колоністів	779	746	4912	4807	18	22	69	127
Житомирський	3580	1011	12141	6466	1768	634	3509	2059
Селянських	3344	790	10154	4590	1757	634	3285	2059
Колоністів	236	221	1987	1875	11	-	223	-

* ДАЖО, ф. 206, оп. 1, спр. 39, арк. 100.

** Материали подворной переписи Волынской губернии 1910 года. – Житомир, 1914. – С. 34, 35, 48, 49, 76, 77, 104, 105.

населення Волині вказує на те, що вона частково була трудовою, тобто розрахованою для власних потреб. Так, кількість селянських господарств, що орендували землю в чотирьох повітах губернії, становила 11443, з них безземельних – 2651 і орендували 29020 дес., або по 2,5 дес. в середньому. Послугами оренди займалися і 4538 польських колоністів, серед яких 4292 таких, що не мали власних господарств. Всі вони разом орендували 29080 дес., або 6,5 дес. в середньому, що перевищувало у 2,5 рази оренду селянських господарств. Кількість селянських господарств, що здавали землю в оренду, була незначною і становила 4531 господарство, яке здавало 5893 дес. оброблених земель і 5670 дес. з числа необроблених.

Для викупу землі частина заможних селян засновувала товариства. У 1908 р. в с. Копелянці Житомирського повіту, наприклад, було утворено товариство з 4 домогосподарів (братів Вислоцьких римо-католицького віросповідання) для купівлі за допомогою Селянського Поземельного банку 20 дес. землі у власника Турчанського маєтку М. Муравйова; до придбання цієї землі вони володіли надільною землею (12 дес.) на чиншовому праві. Вищеназвані домогосподарі отримали позику в банку в сумі 1000 крб. [57]¹⁶⁶.

Потрібно зазначити, що Селянський Поземельний банк надавав позики лише заможним господарям, які проживали в сільській місцевості та постійно займалися землеробством. Якщо на кошти цього банку в 1902 р. було куплено 11027 дес., то у 1907 р. 12608 дес. [111;112]¹⁶⁷.

Поширеними формами поземельних відносин між польською земельною аристократією та селянством на Волині у досліджуваний період були сервітутні й чиншові права – пережитки кріпосництва. Сервітуті, тобто право селян користуватися землею, що належала поміщикам для випасу худоби на полях, луках, лісах тощо, зберігались переважно саме у цій губернії.

Кількість маєтків польських і російських землевласників на Правобережжі у 1869 р., що мали або не мали сервітутів, наведена у табл. 3. 12.

Як видно зі статистичних даних, найбільш поширеними сервітуті були у Волинській губернії, особливо у нерозмежованих маєтках. У 70-х рр. XIX ст. 71 % селян у ній користувалися саме цими правами. Необхідно зазначити, що їх відсоток майже не змінився наприкінці XIX ст. Так, у 1896–1899 рр. тут селянських дворів нараховувалось 126351, де сервітутні права мали 89432, або 70,8 % [139]¹⁶⁸. Про характер сервітутів ми

¹⁶⁶ [57] ДАЖО, ф. 182, оп. 1, спр. 2701, арк. 5–13.

¹⁶⁷ [111;112] Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. – Житомир, 1904. – С. 98; Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. – Житомир, 1909. – С. 36.

Таблиця 3. 12*

**Право сервітутів у маєтках польських і російських
землевласників Правобережжя (1869 р.)**

Губернії	Загальна кількість приватних володінь (польських і російських)	Маєтки без права сервітутів	Маєтки з розділеними сервітутами	Нерозмежовані маєтки
Київська	2057	200	321	1536
Подільська	2176	168	341	1667
Волинська	3544	154	339	3051
Всього	7777	522	1001	6254

дізнаємося з табл. 3. 13.

Таблиця 3. 13**

Види сервітутів на Волині в другій половині XIX ст.

Таким чином, в основному сервітути були пов'язані з випасом ху-

Види сервітутів	Кількість	
	Маєтків	Селянських дворів
Спільний випас на полях (толока)	1477	50200
Спільний випас на луках	252	7800
Однорічний випас на поміщицьких полях	30	1500
Однорічний випас на поміщицьких луках	1	40
Випас у поміщицьких лісах	479	16000
Збирання грибів і ягід у лісах поміщиків	9	5060
Користування поміщицьким лісом	3	10
Право бджільництва у лісі поміщика	11	400
Рибальство у поміщицьких водоймищах	3	50

доби на поміщицьких землях. В цілому ж вони не вирішували проблеми кормів. Через нестачу придатних пасовиськ селяни тримали дрібну худобу. Однак сервітути були й певною підтримкою для них. Тому вони вели постійну боротьбу за розширення цих прав. Поміщики, які переходили до капіталістичних методів ведення господарства, вважали збереження сервітутів причиною затримки прогресу в їх економіях і намагалися обмежити такі поземельні відносини або взагалі ліквідувати [211]¹⁶⁹. На це була спрямована й урядова політика. Як

*Бовуа Д. Назв. праця. – С. 98.

¹⁶⁸ [139] Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904. – М., 1980. – С. 80.

**Кудь В. Сервітути на Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С.129, 130.

зазначалося у звіті волинського губернатора С. Суходольського за 1894 р., вирішення проблеми ліквідації сервітутів було одним з найзаплутаніших питань: навіть скасування деяких їх видів не вирішували непорозуміння у поземельних відносинах, а, навпаки, негативно позначалися на становищі сільського господарства [3]¹⁷⁰.

Постановою Волинського губерньського з селянських справ присутствія від 16 грудня 1900 р. у маєтку поміщика Б. Понінського-Валевського в слободі Заволоччі Рівненського повіту, наприклад, було ліквідовано сервітут на користування поміщицьким пасовиськом і лісом селянським сім'ям Киркусам і Сахневичам. У таких же правах було відмовлено сім'ям Пржеволоцьким у маєтку графа Тишкевича в с. Білках Новоград-Волинського повіту та Філінським у маєтку графа Й. Потоцького в с. Кам'янці Суховольській цього ж повіту [64;63;62]¹⁷¹. На обмеження сервітутних прав скаржились мешканці Луцького повіту в селах Городищі, Карпилівці, Клобучині, Грем'ячому, Ромейках; Володимир-Волинського повіту в селах Маркоставі, Бортнові, Лудині, Чернігові, Амбукові, Вигаданці, Михлі, Лижниці, Раковичах [179]¹⁷².

На ґрунті ліквідації сервітутів у губернії постійно виникали конфлікти й заворушення. Наприклад, у 1904 р. граф Й. Потоцький, щоб обмежити сервітутне право селян с. Смолдирева Новоград-Волинського повіту, розпорядився розкорчувати 976 дес. лісу. Внаслідок цього обурені селяни побили і прогнали тих, хто займався відповідними роботами [139]¹⁷³. Важливо підкреслити, що боротьба за збереження сервітутних прав відбувалася головним чином у Волинській губернії. У 1907–1914 рр. в Україні було зареєстровано 278 випадків випасів і потрав поміщицьких угідь, а на Волині – 124, на Київщині – 37 [179]¹⁷⁴. Тому в губернії ліквідація сервітутів відбувалася повільно. В 1911 р. налічувалося 3585 поміщицьких маєтків, з них із сервітутами – 2065, або 57,8% [139]¹⁷⁵.

У 1910 р. в Державній думі розглядався законопроект про скасування сервітутів. Проте подальша робота над ним затягнулася, і закон так і не був прийнятий [274]¹⁷⁶.

Чиншове володіння на Волині виникло у період середньовіччя і набуло

¹⁶⁹ [211] Теличук П.П. Назв. праця. – С. 79.

¹⁷⁰ [3] ЦДІАК, ф. 442, оп. 625, спр. 416, арк. 9.

¹⁷¹ [64;63;62] ДАЖО, ф. 248, оп. 1, спр. 7, арк. 75; спр. 6, арк. 161; спр. 5, арк. 192–196.

¹⁷² [179] Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі 1907–1914. – К., 1976. – С. 155.

¹⁷³ [139] Анфимов А.М. Указ. соч. – С. 81.

¹⁷⁴ [179] Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Назв. праця. – С. 155.

¹⁷⁵ [139] Анфимов А.М. Указ. соч. – С. 82.

¹⁷⁶ [274] Кудь В. Сервітут на Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С.131.

поширення у часи польської експансії у XV – XVI ст., коли польські магнати з метою освоєння нових земельних масивів надавали земельні ділянки за невисоку платню вихідцям з різних станів – селянам, міщанам, шляхті – у довічну або в довгострокову оренду. Серед чиншовиків було чимало декласованої безземельної польської шляхти. У приватних сільських маєтках Волинської губернії у 1877–1878 рр. кількість дворів чиншовиків складала 13640 з площею володінь 113372 дес. Після скасування кріпацтва, протягом 1860–1895 рр., сільське населення імперії зросло на 58%, що призвело до зростання попиту на землю, поширення вигідного орендування за більшу ціну. Тому поміщики намагалися збільшити орендну плату з чиншовиків або взагалі відібрати землю, передавши її тим, хто більше заплатить. Отже, чиншові володіння з орендними спадковими угодами на довготривалий або довічний строк стали перешкодою для капіталістичної мобілізації землі. “Голод на землю” диктував високі ціни. Так, з 1854 по 1914 р. ціни на землю зросли на 615 %. Тому польські землевласники, як і російські, прагнули ліквідувати середньовічне чиншове землеволодіння, яке стало на перешкоді в одержанні високого прибутку від своєї землі [148]¹⁷⁷. Наприклад, у 1908 р. граф Чапський з цієї причини позбавив чиншових прав на садибну і польову землю у своєму маєтку в с. Булдичеві Новоград-Волинського повіту селянські сім’ї Мазуркевичів і Симоновських [48]¹⁷⁸.

На це була спрямована і чиншова реформа, що була започаткована урядовим “Положенням про земельний устрій сільських чиншовиків у губерніях західних і білоруських” від 9 червня 1886 р. Відповідно до цього положення, чиншовикам, які документально підтвердили свої чиншові права, надавалася можливість викупити у власність за допомогою державної позики свої ділянки [275]¹⁷⁹. За виконанням цього закону пильно стежили урядові чиновники. Так, у 1891 р. до м. Кодні Житомирського повіту, що належало до маєтку А. Ледоховського, прибув з метою такої перевірки повітовий мировий посередник. Волинське губернське з повітових справ присутствіє в 1907 р. відмовило селянину І. Белінському у праві викупу 3 дес. у власність у с. Синявці Житомирського повіту, що належало поміщику Г. Стецькому, який не зміг документально підтвердити свої чиншові права. З цієї ж причини були позбавлені таких прав мешканці слободи Нової Гути (15 чол.) Рівненського повіту в маєтку графині А. Понінської-Валевської; чиншовик Ф. Сичевський на хуторі Половинному

¹⁷⁷ [148] Бовуа Д. Назв. праця – С. 166, 154, 180, 165.

¹⁷⁸ [48] ДАЖО, ф. 126, оп. 1, спр. 45, арк. 122.

¹⁷⁹ [275] Кудь В. Чиншова реформа на Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 262.

Овруцького повіту [60;45;46;44]¹⁸⁰.

З 1887 до 1 липня 1895 р. комісії з чиншових справ підтвердили за чиншовиками у Волинській губернії лише 54751 дес. землі проти 113372 дес., якими вони володіли в 1877–1878 рр. [148]¹⁸¹. Як видно зі статистичних даних, за цей період їх земельні володіння зменшились більш ніж на 50%. Треба зазначити, що уряд сприяв викупу чиншовиками землі, згідно з реформою 1886 р. Так, Сенат відстояв право чиншовика М. Паковського на вічночиншові права в маєтку поміщика Г. Стецького (с. Врублівка Новоград-Волинського повіту); також чиншовиків Цибульських та ін. (8 чол.) с. Холодової-Греблі цього ж повіту в маєтку поміщика М. Свешникова [65;47]¹⁸².

Соціальний склад чиншовиків, що мали володіння, можна простежити на прикладі с. Кам'янка Суховольська: з 30 осіб селян було 3 (з кількістю землі від 2 до 5 дес.), міщан – 26 (від 5 до 15 дес.), дворян – 1 (5 дес.). На 1896 р. чиншовики у цьому селі володіли 184 дес. землі, за яку сплачували графу Й. Потоцькому щорічно чинш у розмірі 310 крб. [62]¹⁸³.

Проблема чиншового землеволодіння простежується у звіті волинського губернатора за 1894 р., в якому зазначалось, що влаштування побуту чиншовиків є одним з найбільш складних завдань на селі. Впровадженням чиншової реформи на Волині займалися повітові та губернські у селянських справах присутствія. На 1897 р. ними було відмовлено в чиншових правах 24330 особам, а визнано лише за 8824 особами. У цей же час чиншовики отримали урядову позику в сумі 80 тис. крб., уклали 1958 викупних актів на 2857 дес. землі [3]¹⁸⁴.

Розгляд справ про визнання чиншових прав розтягувався на багато років і супроводжувався бюрократичною тяганиною. Наприклад, справи чиншовиків у маєтку князя Р. Сангушка в Заславському повіті були заведені ще у 1869 р. і до 1908 р. не були вирішені. У маєтку графа Й. Потоцького чиншовики відстоювали своє право на сінокіс та орні землі з 1895 р. до 1909 р., але за рішенням урядового Сенату повітове присутствіє відмовило їм у цьому праві [62]¹⁸⁵. Позбавивши чиншових прав, поміщики виселяли їх із земель, що викликало супротив. Так, у квітні 1904 р. чиншовики сіл Броніславки, Березняків і Янівки Рівнен-

¹⁸⁰ [60;45;46;44] ДАЖО, ф. 202, оп. 1, спр. 55, арк.298; ф.122, оп. 1, спр. 5, арк. 85; спр. 6, арк. 27, 28; ф. 115, оп. 1, спр. 4040, арк. 78.

¹⁸¹ [148] Бовуа Д. Назв. праця. – С. 180, 208.

¹⁸² [65;47] ДАЖО, ф. 248, оп. 1, спр. 11, арк. 212; ф. 126, оп. 1, спр. 33, арк. 128.

¹⁸³ [62] Там само, ф. 248, оп. 1, спр. 5, арк. 8–10; 99–107.

¹⁸⁴ [3] ЦДІАК, ф. 442, оп. 625, спр. 416, арк. 9.

¹⁸⁵ [62] ДАЖО, ф. 248, оп. 1, спр. 5.

ського повіту прийшли на допомогу 20 родинам, яких пани хотіли виселити. Така солідарність сусідів була надто небезпечною, тому поміщики (М. Яцковський, Б. Понінський-Валевський та Є. Бланшманш) звернулися за допомогою до військових [148]¹⁸⁶.

Селянські скарги у різні установи відбивали процес масового обезземелювання чиншовиків. Лише по сьомому діловодству земського відділу Міністерства внутрішніх справ у 1907–1917 рр. пройшло 288 скарг чиншовиків Волинської губернії на позбавлення чиншових прав. У 1910 р. чиншовики двох слобід Рівненського повіту надіслали телеграму голові Державної думи, де зазначалося, що їх прашури поселилися ще у XVIII ст. у маєтку князя С. Любомирського, а тепер, напередодні зими, їх 700 душ, виселяють на цілковиту загибель; вони благали зупинити виселення хоча б до весни. Ті чиншовики, за якими були визнані права на землю, одержували переважно дрібні ділянки: наприклад, у 1910 р. в Новоград-Волинському повіті у 144 дворах середній розмір земельних ділянок становив 2,8 дес., що не могло забезпечити прожиткового мінімуму. До того ж, за маніфестом 3 листопада 1905 р., скасування викупних платежів на чиншовиків не поширювалось; за 1906–1912 рр. чиншовики Волині сплатили їх разом з недоїмками 681869 крб., що лягло додатковим тягарем на цю категорію селянства (серед них було чимало поляків) [275]¹⁸⁷.

У жовтні 1908 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор видав циркуляр, вимагаючи прискорити завершення чиншових справ, але, наприклад, на 1 січня 1913 р. по Волинському губернському в селянських справах присутствію нараховувалося незавершеними 238 справ. Значній частині чиншовиків взагалі було відмовлено у визнанні чиншових прав, що означало для них втрату землі. Напередодні реформи 1886 р. у губернії було 28458 сімей чиншовиків, які користувалися 115464 дес. землі. На початку XX ст. кількість невизнаних чиншовиків складала 43 тис. душ. На 1908 р. кількість чиншової землі визначалася цифрою 56111 дес., тобто менше половини того, що було до реформи [275]¹⁸⁸.

Необхідно зазначити, що для польських селян Волинської губернії

¹⁸⁶ [148] Бовуа Д. Назв. праця. – С. 214.

¹⁸⁷ [275] Кудь В. Чиншова реформа на Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 262.

¹⁸⁸ [275] Кудь В. Чиншова реформа на Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 262.

була характерною подвірна форма землеволодіння, що переважала в цілому на Правобережжі (общинна форма існувала в основному в Київській губернії) [156]¹⁸⁹.

Реформа 1861 р. внесла суттєві зміни в економічне життя не лише великих землевласників, а й селянства. Розвиток товарно-грошових відносин і підприємництва призвів до посилення процесу розшарування селянства на бідних та заможних, зменшення величини середнього наділу на селянський двір. У Волинській губернії ці процеси йшли повільніше, ніж у сусідніх, на що вказують дані табл. 3. 14.

Таблиця 3. 14*

Розшарування селянства Правобережної України за кількістю землі на двір (1906–1910 рр.)

Так, якщо у Подільській губернії в 1906–1910 рр. бідні селянські двори

Губернії	Всього дворів	Біднота		Середнє селянство		Заможне селянство	
		Дворів	%	дворів	%	дворів	%
Волинська	439811	282803	64,3	84557	19,2	72451	16,5
Київська	539141	372724	69,1	115310	21,4	51107	9,5
Подільська	524669	399187	76,1	88746	16,9	36736	7

складали 76,1 %, Київській – 69,1 %, то у Волинській – 64,3 %; двори середнього селянства у Київській – 21,4 %, Подільській – 16,9 %, то у Волинській – 19,2 %; двори заможного селянства у Подільській – 7 %, Київській – 9,5%, то у Волинській – 16,5 %. Таким чином, ступінь розшарування селянства найбільш яскраво виступає у Волинській губернії.

На наявність процесу розшарування селян вказує також групування господарств за кількістю коней у них (див. табл. 3. 15).

Вищенаведені дані підтверджують думку, що процес розшарування селянства у Волинській губернії проходив повільніше, ніж у сусідніх – Київській і Подільській. Порівняно з 1888 р. в 1912 р. у Волинській губернії кількість безкінних господарств збільшилася з 34,7% до 37,0%. Спостерігалось збільшення господарств, що мали у своєму розпорядженні одного коня (з 4,9% до 7,4 %), двох коней (з 20,8 % до 39,4 %). Як і в Київській та Подільській губерніях, у Волинській зменшується кіль-

¹⁸⁹ [156] Власюк І.М. Назв. праця. – С. 49.

*Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – С. 138.

Таблиця 3. 15*

**Зміни у селянських господарствах
Правобережної України за кількістю коней (у %)**

Губернії	Роки	Безкінні	Кількість коней					
			1	2	3	4	5	6
Волинська	1888	34,7	4,9	20,8	15,6	10,6	6,6	6,7
	1900	37,0	5,2	26,4	15,3	8,5	4,0	3,0
	1912	37,0	7,4	39,4	10,9	3,6	1,0	0,6
Київська	1888	61,8	8,8	20,1	4,9	2,6	0,9	0,8
	1900	60,0	8,3	23,9	4,5	2,3	0,7	0,5
	1912	59,5	8,4	28,4	2,3	1,0	0,2	0,1
Подільська	1888	51,0	1,5	32,6	7,8	3,2	1,3	1,1
	1900	54,0	2,2	32,3	6,9	3,1	0,9	0,6
	1912	61,6	1,6	32,4	3,1	1	0,2	0,1

кість дворів, що у своєму господарстві мали від 3 до 6 коней.

Господарське життя польських землеробів (колишньої польської шляхти) не відрізнялося від українських. Основою його було рільництво, про що свідчать архівні дані [37;38]¹⁹⁰. Більшість землі польськими селянами використовувалась для вирощування зернових (жита, пшениці, гречки), цукрових та кормових буряків, картоплі, бобових. У господарствах застосовувались багатопільні системи травосіяння [92]¹⁹¹.

У системі землеробства посилювалась товаризація і спеціалізація. Однією з головних сільськогосподарських культур у цій галузі в другій половині XIX ст. залишались зернові. Тому для отримання великих прибутків у губернії не лише розширювалися посівні площі, а й вживалися заходи до інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. В поміщицьких маєтках, наприклад, застосовувалися парові плуги, культиватори, дискові борони, сівалки, парові молотарки тощо. Про рівень технічної оснащеності цих господарств можна судити з таких даних статистики: у 1879 р. загальна кількість сівалок складала 639, жаток – 319, парових молотарок – 134, бурякокопалок – 174 тощо. Становище з інтенсифікацією виробництва в польських селянських господарствах через нестачу коштів було гіршим. Так, 1910 р. на 1 удосконалене знаряддя для

*Геличук П.П. Назв. праця. – С. 136.

¹⁹⁰ [37;38] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 856, арк. 8; спр. 857, арк. 4.

¹⁹¹ [92] Материалы подворной переписи Волынской губернии 1910 года. – Житомир, 1914. – С. 133–135, 138.

оранки припадало 4,3 господарств; на 1 сівалку – 398; 1 жниварку – 271; 1 молотарку – 37 [156]¹⁹².

Польські магнати розширювали посівні площі. У 1879 р. в латифундіях князя Р. Сангушка і графа Й. Потоцького у Заславському повіті було засіяно і відповідно зібрано: озимої пшениці – 3780 дес. – 10400 четвертей; ярової пшениці – 443 дес. – 776 четвертей; озимого жита – 2980 дес. – 8706 четвертей; ячменю – 1780 дес. – 4832 четвертей; гречки – 1135 дес. – 4530 четвертей [195]¹⁹³. Наприкінці ХІХ ст. завдяки застосуванню мінеральних добрив (суперфосфатів), нових методів обробки землі та впровадження селекції зростала продуктивність землеробства. Так, у маєтку графині М. Потоцької в Заславському повіті були виведені високоякісні сорти вівса та озимої пшениці [141]¹⁹⁴.

У польських маєтках відбувався процес інтенсифікації виробництва шляхом підвищення рівня його технічної оснащеності. Поряд з цим досить широко використовувалась вільнонаймана праця, що дозволяло магнатам отримувати більші прибутки, ніж вони мали від кріпосницької системи. Наприклад, прибутки князя Р. Сангушка протягом 1872–1882 рр. складали 722753 крб. (середній прибуток за рік – 72276 крб.) [195]¹⁹⁵.

Великі польські землевласники, особливо в пореформену епоху, виявили чималу ініціативу і підприємливість у розвитку сільськогосподарського виробництва. Їх маєтки стали працювати виключно на ринок і потреби цукрового виробництва. Набуває поширення вирощування цукрових буряків. Відомими ініціаторами цього були родини Радзивіллів, Чарторийських, Браницьких та ін. Ці промислово-сільськогосподарські підрозділи сприяли значному економічному піднесенню регіону [283]¹⁹⁶.

З розвитком цукрового виробництва у польських поміщицьких і селянських господарствах Волині на початку ХХ ст. значне місце займало бурякосіяння. Це обумовлювалося тим, що від посівів буряків одержували високі врожаї і грошовий прибуток. Такі посіви на Правобережній Україні займали 336 тис. дес. (1910 р.), або 56 % загальної площі посівів їх по імперії (600 тис.). Одержувані врожаї давали населенню прибуток

¹⁹² [156] Власюк І.М. Назв. праця. – С. 77.

¹⁹³ [195] Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. – Острог, 2000. – С. 75.

¹⁹⁴ [141] Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец ХІХ – начало ХХ века). – М., 1966. – С. 213.

¹⁹⁵ [195] Павлюк В. Назв. праця. – С. 78.

¹⁹⁶ [283] Олешко П., Панишко Г. Назв. праця. – С. 179.

близько 45 млн. крб. Особлива зацікавленість у їх вирощуванні простежувалася з боку селян-хуторян, які купували поміщицьку землю і були обтяжені платежами та боргами. Важливо зазначити, що у справі постачання цукрових заводів буряками на Правобережжі помітно зростала роль селян-плантаторів. Наприклад, якщо у 1904–1905 рр. заводські плантації становили в Київській губернії 28%, поміщицькі – 51% і селянські – 21% загальних посівів, у Волинській – відповідно 41%, 45%, 12%, у Подільській губернії – 23 %, 64 %, 13 %, то вже протягом 1909–1911рр. у Київській губернії заводські становили 28%, поміщицькі – 45%, селянські – 27%, у Волинській – відповідно 32 %, 53%, 15 %, у Подільській губернії – 20%, 60 %, 20 % [254]¹⁹⁷.

Зростання посівів цукрових буряків благотворно впливало на розвиток у губернії тваринництва (врожаї буряків давали господарствам калорійні корми – гичку, жом, патоку). Про його стан можна судити з таких даних (див. табл. 3. 16).

*Таблиця 3. 16**

Розвиток тваринництва у селян Правобережної України в 1912 р.

Таким чином, серед Південно-Західних губерній України Волинська

Губернії	На 100 сільських жителів припадало			
	Коні	Рогата худоба	Вівці та кози	Свині
Волинська	18	31	18	17
Київська	14	18	15	11
Подільська	15	19	16	11

губернія займала лідируюче місце в розвитку тваринництва. Тут на 100 сільських жителів припадало 18 коней, 31 голова рогатої худоби, 18 овець і кіз та 17 голів свиней, що значно більше, ніж у сусідніх Київській та Подільській губерніях.

Динаміку розвитку тваринництва в повітах компактного проживання польського населення губернії можна простежити з нижченаведеної таблиці.

*Таблиця 3. 17**

¹⁹⁷ [254] Гайдай Л.І. Трансформація селянських господарств Правобережної України у процесі спеціалізації сільськогосподарського виробництва на початку ХХ ст. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 10. – С. 8, 9.

*Власюк І.М. Назв. праця. – С. 70, 71.

Динаміка розвитку тваринництва у повітах компактного проживання польського населення Волинської губернії в 1891–1912 рр.

Отже, в 1891–1912 рр. у Житомирському, Новоград–Волинському повітах

Рік	Житомирський повіт					
	Коні	ВРХ	Вівці	Свині	Кози	Всього
1891	84321	74654	78958	65722	1213	304869
1893	86129	76343	78190	81126	1431	323234
1894	79436	74522	74144	64995	1151	294562
1895	79470	74182	74691	63712	951	293060
1896	74763	94796	68625	60481	849	299514
1899	72167	100117	88107	96421	851	357675
1900	75274	102561	87740	105089	656	371324
1912	82238	109362	53816	92441	38	337911
Новоград-Волинський повіт						
1891	102900	95159	103441	91538	79800	401026
1893	98080	93899	80312	86081	1248	359634
1894	101233	92660	90832	89524	790	365039
1895	100180	95522	94367	87037	7731	384866
1896	91767	93972	77552	82119	7187	352646
1899	85529	110297	84338	90734	62	370966
1900	88589	105336	85337	90317	321	369946
1912	83653	111274	63470	97793	47	356237
Володимир-Волинський повіт						
1891	64427	92517	121277	63834	243	342310
1893	64995	82967	108104	55330	182	311587
1894	65316	83675	107675	55994	213	313003
1895	67716	87623	98349	46554	316	300571
1896	67775	89426	101978	47369	386	306947
1899	98020	114827	103334	55314	300	341799
1900	68136	117360	103472	60120	378	349466
1912	70470	124600	129828	79480	120	404510

*Складено автором на основі: Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год. – Житомир, 1893. – С. 32, 33; Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир, 1895. – С. 32, 33; Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. – Житомир, 1896. – С. 32, 33; Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. – Житомир, 1897. – С. 34, 35; Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. – Житомир, 1898. – С. 32, 33; Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир, 1900. – С. 32–34; Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. – Житомир, 1902. – С. 32–34; Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1913. – С. 82.

простежується зменшення поголів'я коней. Збільшення виробництва кормів на цукрових заводах сприяло значному зростанню поголів'я великої рогатої худоби. Ліквідація сервітутів призвела до зменшення випасних угідь, що спричинилося до зменшення поголів'я овець і кіз у Житомирському та Новоград-Волинському повітах. Значно зросло поголів'я свиней.

Велика увага приділялася в краї такій галузі тваринництва, як конярство. У 1912 р. лише в трьох повітах губернії (Житомирському, Новоград-Волинському, Володимир-Волинському) нараховувалось 236,3 тис. коней. Відтворенню поголів'я стада сприяла велика селекційна робота. Так, якщо в 1884 р. в краї існувало 12 кінних заводів, то у 1914 р. – 56, переважна більшість з них належала польським власникам. Найбільші з них – Славуто-Христовський у Заславському повіті (належав князю Р. Сангушку) і Антонінський (володіла графиня М. Потоцька). На цих підприємствах вирощували скакунів арабської та англійської порід [89;98]¹⁹⁸.

З метою підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, його рентабельності 80 польських і 40 російських землевласників на чолі з князем Р. Сангушком заснували 1906 р. у Житомирі союз землевласників та землеробів, що мав на меті об'єднати всіх землевласників і землеробів губернії для всебічного розвитку й удосконалення економічних та культурно-просвітницьких потреб сільськогосподарського виробництва, поліпшення побуту селян і дрібних землеробів. У статуті союзу визначались форми його діяльності: впровадження технічних новацій, винаходів у сільське господарство, сприяння відкриттю сільськогосподарських шкіл і показових господарств, організація лекцій, кооперативів, сільськогосподарських виставок. У червні 1907 р. союз нараховував уже 4420 членів. Його було закрито циркуляром міністра внутрішніх справ 29 жовтня 1909 р. [67;75;148]¹⁹⁹. Проте згодом подібні товариства виникали і продовжували свою просвітницьку діяльність. Вони організовували сільськогосподарські виставки, на яких демонструвались технічні новації, що впроваджувались у польських господарствах [277]²⁰⁰. Такі товариства на початку XX ст. діяли у Луцьку, Рівному та інших містах. Так, засновниками Володимир-Волинського сільськогосподарського товариства (12 липня 1907 р.) були колишній голова губернської земської управи Дверницький, поміщики Павло і Віктор Гутовські, Заремба,

¹⁹⁸ [89;98] Забелин А. Указ. соч. – С. 269; Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915. – С. 18.

¹⁹⁹ [67;75;148] ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 3, арк. 5–6; ф. Р-405, оп. 1, спр. 2, арк. 58; Бовуа Д. Назв. праця. – С. 285.

²⁰⁰ [277] Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – С. 102.

Мосцинський та Люценський [66]²⁰¹.

Поляки внесли значний вклад і в діяльність земських установ Волині, що були запроваджені царським указом від 14 березня 1911 р. [208]²⁰². У звіті волинського губернатора М. Мельникова за 1911 р. київському, подільському і волинському генерал-губернаторові Ф. Трепову зазначалось, що на виборах до земств поляки отримали перевагу. Це пояснювалось тим, що на Волині було мало російських землевласників [5]²⁰³. Інформацію губернатора підтверджував житомирський предводитель дворянства Б. Мезенцев, який заявив кореспонденту “Жизнь Волыни”, що поляки рано чи пізно оволоділи б земством [320]²⁰⁴. У Луцькому повіті, наприклад, у списку дворян, що обирались до земства відповідно до вищезазначеного указу, осіб польського походження, що володіли не менше 150 дес. землі, нараховувалось 61 чол., а не польського – 121 чол. Як бачимо, статистика засвідчує, що понад 50 % великої земельної власності у повіті перебувало у польських руках. Таке ж становище спостерігалось і в середньому землеволодінні (30 дес.); відповідно осіб польського походження налічувалось 120 чол., а не польського – 221 чол. [18]²⁰⁵.

Земства розробляли заходи для піднесення сільськогосподарського виробництва. Житомирська земська управа, наприклад, визначила заходи з організації показових полів у маєтку Антоновичі Овруцького повіту [320]²⁰⁶. У червні 1910 р. земська управа скликала в Житомирі нараду, на якій було визначено, що метою агрономічних заходів є піднесення продуктивних сил губернії та детальне вивчення становища сільського господарства, що допоможе поліпшити технічне забезпечення цієї галузі, ознайомитися з місцевим сільськогосподарським досвідом для його систематизації і поширення. Земська агрономічна організація сприяла наданню селянам дешевих кредитів, щоб звільнити їх від експлуатації лихварів. У січні 1911 р. губерньська земська управа надала довгострокові кредити сільськогосподарським товариствам: у Житомирському повіті – Янушпільському – 2000 крб., у Кременецькому – Якимовецькому – 1000 крб. [320]²⁰⁷.

Земства сприяли розвитку тваринництва, зокрема, організовували курси

²⁰¹ [66] ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 1, арк. 362.

²⁰²[208] Сесак И.В. Земские учреждения на Правобережной Украине (1904–1917 гг.). – Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – 07. 00. 02. – Львов, 1987. – С. 12.

²⁰³ [5] ЦДІАК, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 9.

²⁰⁴[320] Жизнь Волыни. – 1911. – № 207.

²⁰⁵ [18] ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 865, арк. 60.

²⁰⁶ [320] Жизнь Волыни. – 1910. – № 143.

з зоотехнії, надавали населенню допомогу в придбанні дешевих кормів для худоби [320]²⁰⁸.

Архівні документи підтверджують й іншу активність та велику популярність земств у губернії. Земські управи організовували читання лекцій, у т. ч. на господарську тематику. У с. Бабушках Житомирського повіту була прочитана лекція з бджільництва, після якої чимало господарів прибули до Житомира для купівлі рекомендованих інструктором вуликів та інструментів [61]²⁰⁹. Мешканці с. Пишчі Дубнівського повіту дякували земству за надання агрономічної допомоги, завдяки якій вони досягли значних успіхів у господарюванні. Земські установи відкривали на Волині прокатні станції, що давало змогу селянам користуватися плугами, культиваторами та іншою агротехнікою для обробки землі; відкривали склади, де зберігали насіння для продажу населенню за ціною, яка була значно нижчою, ніж у приватних осіб

[61;320]²¹⁰. Ці установи займалися також організацією будівництва доріг у повітах губернії. Як повідомлялося в газеті “Жизнь Волини” (1914 р.), земська управа на упорядкування доріг у містечках Володимир-Волинського повіту отримала від міщанських товариств 3 тис. крб. [320]²¹¹.

Таким чином, польське землеволодіння в досліджуваний період зазнало змін, які були зумовлені реформою 1861 р. і повстанням 1863 р. З другої половини XIX ст. царатом були здійснені репресивні заходи, що обмежували польських землевласників у Південно-Західному краї. Частково це було досягнуто, однак витіснити їх з цього регіону не вдалося, що пояснювалося, по-перше, значними розмірами польського землеволодіння, а по-друге, тим, що поляки показували приклад господарювання. Тому російські урядовці змушені були не тільки визнати передові методи ведення господарства, але й запозичувати їх досвід.

Польське селянство, що переселялось на Волинь з Привіслянського краю, займалось переважно рільництвом та тваринництвом. Традиційно такі форми господарської діяльності були властиві й для українців, тому важко виокремити особливості господарського життя польських селян від українських.

Аналіз ведення польських селянських господарств на орендованій

²⁰⁷ [320] Там само. – № 149; № 150; 1911. – № 25.

²⁰⁸ [320] Там само. – 1912. – № 282; 1914. – № 45.

²⁰⁹ [61] ДАЖО, ф. 206, оп. 1, спр.39, арк. 197.

²¹⁰ [61;320] ДАЖО, ф. 206, оп. 1, спр.39, арк. 198, 192; Жизнь Волини. – 1912. – № 249.

²¹¹ [320] Жизнь Волини. – 1914. – № 29.

землі показав, що для них була характерною подвірна форма землекористування. Невирішеність сервітутних та чиншових прав спричинювала конфлікт між польськими великими землевласниками і селянами, основою якого була земля. Саме вона наприкінці XIX – на початку XX ст. стала джерелом значних прибутків для перших і головним засобом до кращого існування для других.

Про вагому роль поляків у господарському і суспільному житті Волині на початку XX ст. свідчить і той факт, що польські землевласники мали переваги в земствах, які займалися організацією зразкових господарств, вивченням їх передового досвіду, наданням агрономічної допомоги селянам, чим сприяли піднесенню сільськогосподарського виробництва і добробуту населення краю.

В умовах столипінської аграрної реформи, яка сприяла розвитку підприємливості одноосібних господарств, поляки показували приклад у господарюванні: створювали показові господарства, об'єднувались у спілки для піднесення сільськогосподарського виробництва, передавали досвід в організації торгівлі, переходили до прогресивної відрубно-хутірської системи ведення господарства тощо.

§ 2. РОЛЬ ПОЛЬСЬКОГО ЕТНОСУ ВОЛИНІ В РОЗВИТКУ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОГО, КУСТАРНОГО ВИРОБНИЦТВА І ТОРГІВЛІ

У соціально-економічному відношенні Волинь другої половини XIX – початку XX ст. була аграрним краєм. У звіті за 1894 р. волинського губернатора С. Суходольського імператорові Миколі II зазначалось, що одним з основних занять населення губернії було сільське господарство – переважно хліборобство, що обумовлювалось переважанням сільських жителів [3]²¹². Тому промисловість губернії спеціалізувалась в основному на переробці сільськогосподарської продукції, передусім рослинництва. Провідне місце у фабрично-заводському виробництві посідали цукроваріння, винокуріння і борошномельне виробництво [2]²¹³.

Цукрова промисловість зародилась на Волині наприкінці 30-х років XIX ст. і набула швидкого розвитку в 40-х рр., зосереджуючись переважно у руках поміщиків, яким на Правобережжі у 1848 р. належало 91,8 % цукроварень. За спогадами сучасника, “слова: цукор, буряки перетворилися на гальванічні іскри”, поміщики наввипередки один перед одним зводили заводи [255]²¹⁴. Згідно з

²¹² [3] ЦДІАК, ф. 442, оп. 625 спр. 416, арк. 11 зв.

²¹³ [2] ЦДІАК, ф. 442, оп. 534, спр. 281, арк. 10–10 зв.

даними статистики, у Південно-Західному краї наприкінці 40-х рр. XIX ст. було 89 заводів, а на Волині – 8 [158]²¹⁵.

Потрібно зазначити, що наприкінці 1850-х рр. відбувався процес концентрації виробництва у цукровій галузі, що проявився у зростанні кількості середніх та великих підприємств.

У 1859 р. на Правобережжі кількість цукроварень, які виробляли продукції до 1 тис. пуд., становила – 2, а на Волині – 1; від 1 тис. до 5 тис. пуд. – відповідно 42 і 18; від 5 тис. до 10 тис. пуд. – 56 і 12, а понад 10 тис. пуд. – 12 і 1 [324]²¹⁶. У 1867 р. кількість заводів, що виробляли понад 10 тис. пудів цукру, збільшилась на Волині до 4 [167]²¹⁷.

Цукрова промисловість посіла перше місце в губернії за обсягом виробництва і давала більше 52 % загального обсягу виробництва всіх фабрик і заводів губернії. Якщо в 1849 р., наприклад, 10 цукрових заводів виробляли продукції на суму 650 тис. крб., то в 1883 р. 12 заводів виготовили цукру на суму 6,7 млн. крб. Таким чином, обсяг виробництва цукрових заводів збільшився в 10 разів [94;89]²¹⁸. Однак у 1884 р. цю галузь охопила криза, спричинена перевиробництвом. Тому провідні цукрозаводчики, щоб утримати високі ціни на товар і контролювати ринки збуту, заснували 28 квітня 1887 р. синдикат з виробництва цукру-піску, а 8 грудня 1891 р. – рафінаду. Ця монополія у Південно-Західному краї була однією з перших у Російській імперії. Вона об'єднувала 186 заводів, верховодили в ній лише 7 осіб, серед них волинські “королі” цукру – графи Потоцькі і Браницькі, які мали по 7 заводів [284;177;157;185].²¹⁹ У 1896 р. газета “Волинь” констатувала, що цукрове виробництво в губернії було монополізова-

²¹⁴ [255] Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України перша половина XIXст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 66, 67.

²¹⁵ [158] Воблий К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – М., 1928. – Т.1. – С. 146.

²¹⁶ [324] Киевские губернские ведомости. – 1860. – №19.

²¹⁷ [167] Заец А.С. Развитие сахарной промышленности в Украине. Установление, развитие, реконструкция. – К., 2001. – С. 50.

²¹⁸ [94;89] Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – Вед. № 2. – С. 24; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. I. – К., 1887. – Прилож. №8.

²¹⁹ [284;177;157;185] Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 104; Лісевич І.Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XXст.). – К., 1993. – С. 31; Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – К., 1930. – Т. 2. – С. 196; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. – К., 1972. – С. 71.

но поляками [317]²²⁰. Динаміку зростання даної галузі фабрично-заводського виробництва наведено в табл. 3. 18.

Таблиця 3. 18*

**Розвиток цукрового виробництва Волинської губернії
в другій половині XIX – на початку XX ст.**

Наведена статистика дає підстави стверджувати, що цукроваріння в

Роки	1884	1889	1893	1899	1900	1902
Кількість підприємств	13	13	12	16	16	16
Чисельність робітників	6253	5482	6318	7087	7435	7545
Об'єм виробництва (в крб.)	7959381	7484005	8627017	14426343	12228111	13275461

краї зростало за рахунок удосконалення технології виробництва: з 1884 до 1902 рр. кількість цукрових заводів у губернії збільшилась лише на 3, чисельність робітників – на 1192 чол., а об'єм виробництва – на 5,3 млн. крб. У 90-х рр. XIX ст. цукрове виробництво у Південно-Західному краї знову переживало піднесення. Це підтверджують такі дані: якщо в 1889–1890 рр. було вироблено 13,3 млн. пудів цукру-піску, то у 1899–1900 рр. – 26,8 млн. пудів. Наприкінці XIX ст. Київська, Подільська та Волинська губернії виробляли 69 % цукру всієї імперії. У 1902 р. 16 цукрових заводів Волинської губернії виробляли 3,1 млн. пудів цукру-піску і 725,7 тис. пудів рафінаду. Варто відзначити, що у галузі цукрового виробництва польські промисловці проявили себе досить активно. Так, у 1914 р. з 147 цукрових заводів України вони володіли 60 заводами, на яких вироблялось 50 % цукру, і були членами десяти акціонерних товариств [191;148;94]²²¹. Цукрова промисловість відігравала провідну роль у розвитку економіки, сприяла посиленню впливу польського етносу на соціально-економічний розвиток краю.

Польським магнатам належала більшість цукроварень на Волині. Наймогутнішим серед них був граф Й. Потоцький. Він володів цукровими заводами у Шепетівці, Кременчуках, Клембівці Заславського повіту і в Корці Новоград-Волинського повіту, на яких працювало у 1913

²²⁰ [317] Волянъ. – 1896. – № 133.

*Підраховано автором за: ДАЖО, ф. 67, оп. 1(дод.), спр. 308, арк. 36–40; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – С. 54, 55; То же на 1895 год. – С. 54, 55; То же на 1901 год. – С. 68, 69; То же на 1902 год. – С. 68, 69; То же на 1904 год. – С. 56, 57.

²²¹ [191;148;94] Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв. – М., 1954. – С. 42; Бовуа Д. Назв. праця. – С. 250, 251; Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – С. 24–25.

р. 1769 робітників та вироблялося продукції на 2,6 млн. крб.[114]²²².

Аналізуючи економічний розвиток Волині, губернатор М. Мельников у звіті київському, подільському і волинському генерал-губернаторові Ф. Трепову за 1911 р. констатував, що рік відзначився розвитком цукрового виробництва в губернії, особливо в її південній і південно-східній частині, де були зосереджені цукрові заводи [5]²²³.

Польські магнати перебудовували поміщицькі мануфактури на капіталістичні. З метою отримання максимальних прибутків вони вкладали кошти в удосконалення техніки і технології виробництва. Й. Потоцький одержав кредити під заставу маєтку у Товариства взаємного поземельного кредиту, яке взяло з 1 липня 1887 р. терміном на 56 років 24,9 тис. дес. землі у Заславському повіті за довгостроковий кредит у 102 тис. крб. [53]²²⁴. Зростали капітали польських магнатів також і за рахунок викупних платежів від селян. Внаслідок цього у 70–80-х рр. XIX ст. збільшилась кількість дифузورних апаратів для добування цукрового соку з буряків, продуктивність яких була втричі вища від пресів. Тому останні у цей період швидко замінювались такими апаратами, що давало можливість значно збільшити виробництво цукру. На початку 80-х рр. широко впроваджувалися у виробництво прилади системи Годека для збирання сиропу і соку, механічні фільтри для очищення соку, механізми для видобування цукру з патоки; механічні мішалки, насоси. У цукровій галузі майже повністю була витіснена ручна праця. Таким чином, за рівнем технічного оснащення з цукроварінням не могла зрівнятись жодна галузь промислового виробництва Волині [195]²²⁵.

Аналіз стану цукрового виробництва у розглядуваний період свідчить, що поляки проявили свою підприємливість та енергійність у його розвитку. Польські магнати перетворили свої мануфактури на рентабельні капіталістичні підприємства шляхом удосконалення техніки і технології виробництва, широкого використання найманої праці.

Важливою галуззю промислового виробництва, джерелом зростання прибутків поміщиків Волині було також гуральництво. Продукція цієї галузі збувалась по шинках, що належали, як і гуральні, тим же поміщикам, перепродувалась відкупщикам або вивозилась в інші губернії. У 1860 р. на Правобережній Україні налічувалось 967

²²² [114] Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С. 278.

²²³ [5] ЦДІАК, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 30.

²²⁴ [53] ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 41 зв.

²²⁵ [195] Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурно-му житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000. – С. 82, 83.

гуралень, а у Волинській губернії – 328 [255]²²⁶. У другій половині XIX ст. відбувається концентрація винокурного виробництва, зростають потужності заводів. У 1875 р. в краї діяло майже 150 винокурних заводів, які випускали продукції на суму 1,9 млн. крб. [2]²²⁷. Їх кількість у губернії на 1883 р. зменшилась, однак загальний обсяг виробленої продукції зріс. Це було спричинено процесом розорення дрібних винокурень, що не витримували конкуренції з модернізованими, технічно переоснащеними заводами, на яких виробляли значно більше якісного товару.

Надходження від реалізації алкогольних напоїв стало одним з важливих джерел прибутків держави. Тому російський уряд сприяв розвитку цієї галузі. З 1 липня 1891 р. почав діяти закон про сільськогосподарське винокуріння, який стимулював зростання виробництва на винокурнях, що належали, як правило, польським магнатам [284]²²⁸.

Нарощування винокурного виробництва викликало в середині 1890-х рр. кризу перевиробництва. Проблема виходу з цієї кризи вирішував форум у Москві, на який 1894 р. з різних регіонів імперії прибули 500 власників великих промислових винокурень, серед них представник Волині – граф Фелікс Чацький. На думку Д. Бовуа, з'їзд засвідчив спільність інтересів великих польських землевласників і загальноімперських інтересів. У 1896 р., щоб не допустити банкрутства відповідних підприємств, держава запропонувала монополію на продаж спиртних напоїв і навіть відшкодувала втрату магнатами старовинного привілею, так званого права пропінації – віддавати свої шинки та корчми в оренду євреям [148]²²⁹. У містах право на збут алкоголю було викуплене державою, звичайно, перш за все за рахунок податків населення, а в селах – добре оплачувалося. Внаслідок таких заходів протягом 1897–1911 рр. власники винокурень Південно-Західного краю отримали 41,5 млн. крб. прибутку (наприклад, князь Любомирський, власник м. Рівного, – 249 тис. крб.) [141]²³⁰. Динаміку розвитку винокуріння на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. показано у табл. 3. 19.

Як видно з таблиці, відповідна галузь розвивалась за рахунок її інтенсифікації: кількість заводів скоротилась, однак зросла їх технічна оснащеність. На них здійснювалась технічна реконструкція. Так, 1902 р. на 38

²²⁶ [255] Гордуновський О.М. Назв. праця. – С. 62.

²²⁷ [2] ЦДІАК, ф. 442, оп. 534, спр. 281, арк. 10.

²²⁸ [284] Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 105.

²²⁹ [148] Бовуа Д. Назв. праця. – С. 243.

²³⁰ [141] Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969. – С. 258.

Таблиця 3. 19*

**Розвиток винокурного виробництва Волинської губернії
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Роки	1884	1889	1893	1899	1900	1902
Кількість підприємств	120	125	103	97	99	119
Чисельність робітників	1027	1007	1066	976	1059	1067
Об'єм виробництва (в крб.)	3414833	2093114	1966990	1588760	1594127	2913322

підприємствах застосовувались перегонні апарати Пісторіуса, що дало змогу виробити продукції на суму 2,9 млн. крб. (на 1,3 млн. крб. більше, ніж 1900 р.) [94]²³¹.

Винокурне виробництво у краї також було зосереджено переважно в руках польських аристократів, які, маючи від нього значний прибуток, дбали про його подальший розвиток. Так, князь Р. Сангушко 23 січня 1859 р. надіслав лист до впливового чиновника О. Косацького, у якому просив останнього посприяти в державних інстанціях у наданні дозволу його дочці М. Потоцькій на відкриття винокурних, пиво- і медоварних заводів для виробництва горілки і наливки [54]²³².

Великими винокурними заводами у губернії володіли: у Володимир-Волинському повіті в с. Конюхах графиня С. Чацька, на ньому виготовлялись кращі сорти хлібного вина; на хуторі Леонівці – граф І. Олізар; у с. Холоневі – К. Красицький; у с. Білці Житомирського повіту – граф І. Тишкевич; у Дубнівському повіті двома заводами розпоряджався князь Ф. Радзивілл; у Новоград-Волинському першість належала графу Й. Потоцькому, який володів двома винокурнями в с. Яруні і в с. Суємцях та заводом у с. Великих Пузирках Заславського повіту; у м. Белгородці, в с. Цветосі і с. Михлі цього ж повіту три заводи належали князю Р. Сангушку; у с. Колоденці Рівненського повіту алкогольні напої випускала винокурня князя С. Любомирського. Винокурні підприємства на Волині мали також графи: В. Грохольський (м. Грицев, Заславський повіт), Л. Ледоховський (с. Матвіївці, Кременецький повіт), Л. Лядуховський (с. Коростова, Старокостянтинівський повіт) тощо [114;89]²³³.

Отже, використовуючи природні багатства краю, дешеву робочу силу,

*Підраховано автором за: ДАЖО, ф. 67, оп. 1(дод.), спр. 308, арк. 36–40; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – С. 54, 55; То же на 1895 год. – С. 54, 55; То же на 1901 год. – С. 68, 69; То же на 1902 год. – С. 68, 69; Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – Ведомость № 2.

²³¹ [94] Обзор Волынской губернии за 1902 г. – С. 26.

²³² [54] ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 5283, арк. 323.

²³³ [114;89] Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С. 252–294; Забелин А. Указ. соч. – С. 286, 287.

удосконалюючи винокурне виробництво, польські магнати і в цій галузі займали провідне місце.

Важливе місце у фабрично-заводському виробництві краю посідала борошномельна промисловість, яка за кількістю підприємств займала перше місце в губернії. Із завершенням технічного перевороту у борошномельному виробництві, хоча і повільно, але почали запроваджуватись парові машини. Якщо 1875 р. у губернії з 2993 млинів лише в 29 використовувались парові машини, а 1910 були водяними, 1038 – вітряними, 16 приводились у рух кінями, то 1879 р. діяло 33 парових млинів, 1768 водяних, 960 вітряних, 38 кінних. Треба підкреслити, що в цій галузі польські промисловці відігравали провідну роль. У 80-х рр. XIX ст. 40 найбільших власників млинів входили до Сільськогосподарського товариства, серед них було багато поляків, у тому числі волинські магнати Потоцькі, Сангушки, Чапські, Браницькі та ін. У січні 1890 р. великі борошномели зібралися у Києві на з'їзд, де з доповіддю виступив поляк Ю. Чарновський. Учасники з'їзду прийняли рішення: створити центр для підготовки кваліфікованих мельників, яких бракувало у даному виробництві [148;285]²³⁴.

У 1902 р. в губернії нараховувалося 428 млинів (56 парових і 372 водяних) [94]²³⁵. 1914 р. в краї діяло 702 млини (166 парових, 490 водяних і 46, що приводилися в рух двигунами внутрішнього згорання [98]²³⁶. Статистичні дані дають підстави стверджувати про значний розвиток цієї галузі виробництва у губернії на початку XX ст., що відбувався перш за все за рахунок її технічної реконструкції (див. табл. 3. 20).

Як видно з наведених даних, кількість парових млинів зросла з 25 у 1893 р. до 291 у 1912 р., а об'єм виробництва на них – відповідно з 1,1 млн. крб. до 11,1 млн. крб.

Як і винокуріння, борошномельне виробництво на Волині перебувало в основному в руках польських магнатів. Серед них виділялась родина Потоцьких, яка мала млини у Заславському і Новоград-Волинському повітах. На початку 90-х рр. XIX ст. лише графу Й. Потоцькому належало 37 млинів, річний прибуток яких становив 48,7 тис. крб. [53]²³⁷.

Отже, борошномельне виробництво у краї перебувало в хазяйновитих руках польської аристократії, яка, пристосовуючись до нових ринкових умов

²³⁴ [148;285] Бовуа Д. Назв. праця. – С. 238–240; Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: 3б. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999р.). – Хмельницький, 1999. – С. 232.

²³⁵ [94] Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – Вед. № 2. – С. 26, 27.

²³⁶ [98] Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915. – С. 38.

²³⁷ [53] ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 41, 42.

Таблиця 3. 20*

**Розвиток борошномельного виробництва Волинської губернії
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Роки		1893	1899	1904	1909	1912
Кількість млинів	Парових	25	64	105	273	291
	Водяних	228	376	343	835	862
Чисельність робітників	На парових	185	426	714	1338	1382
	На водяних	796	1155	1007	1775	1814
Об'єм виробництва (в крб.)	Парових	1147022	1833645	2775713	10874688	11140728
	Водяних	2514871	1992002	2046205	11586536	11772636

пореформеної доби і вміло використовуючи їх, модернізувала цю галузь, отримуючи від неї великі прибутки.

У другій половині XIX ст. третє місце після виробництва цукру і винокуріння на Волині посідало виробництво сукна. У дореформений період у суконній промисловості Правобережної України переважали поміщицькі мануфактури. Їх розквіт припадав на першу третину XIX ст. Однак у 40–50-х рр. XIX ст. вони витісняються купецькими заводами, які відрізнялися від поміщицьких використанням вільнонайманої робочої сили, вищим рівнем техніки, застосуванням передових на той час технологій, тісним зв'язком з ринком. У Волинській губернії з десяти поміщицьких сукновалень, що існували 1832 р., на 1861 р. залишилось лише дві [255]²³⁸.

У пореформений період простежується зменшення кількості суконних фабрик у губернії. Якщо 1859 р. їх налічувалось 65, то 1884 р. – 42. Така тенденція призвела до скорочення виробництва у цій галузі. Так, 1879 р. річний обсяг продукції суконних підприємств становив 382,3 тис. крб., а 1889 р. – 157,6 тис. крб. Місцеве сукновиробництво не витримувало конкуренції з іноземними товарами, навіть фабрика в м. Славуті князя Р. Сангушка, якій належала першість у цій галузі, значно скоротила випуск продукції. Фабричний інспектор Київського округу доповідав, що 1886 р.

*Підраховано автором за: Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – С. 54, 55; То же на 1901 год. – С. 68, 69; Обзор Волынской губернии за 1904 год. – Житомир, 1905. – Вед. № 9; То же за 1909 год. – Житомир, 1910. – Прилож. № 13; То же за 1912 год. – Житомир, 1913. – Прилож. № 6.

²³⁸ [255] Гордуновський О.М. Назв. праця. – С. 64, 66.

на цій фабриці не працювали ткацькі, чесальні, валяльні й інші машини [14;102]²³⁹. 1887 р. виробництво тривало лише півроку, внаслідок тривалого простою виникла загроза закриття підприємства [15]²⁴⁰. Майже всі робітники наймалися на фабрики на невизначений термін. Середній заробіток за день складав: чоловіків – 60 коп., жінок – 27 коп., підлітків – 22 коп. і малолітніх – 15 коп. [317]²⁴¹. У 1913 р. обсяг середньорічного виробництва Славутської фабрики становив 50 тис. крб., у с. Сивках – 50 тис. крб., а в с. Михлі – 20 тис. крб. [114]²⁴². На Славутській фабриці поряд з виробництвом сукна виготовляли шарфи, ковдри, хустки тощо. За свої виробни фабрика отримувала нагороди на різних виставках [106]²⁴³. Динаміку розвитку виробництва сукна наведено в табл. 3. 21.

*Таблиця 3. 21**

**Розвиток виробництва сукна у Волинській губернії
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Статистичні дані свідчать, що у пореформені роки чітко визначилась безперспективність поміщицького суконого виробництва, яке поступово

Роки	1884	1889	1893	1900	1904	1909	1912
Кількість підприємств	42	43	43	59	36	25	25
Чисельність робітників	469	379	361	439	351	1662	1469
Об'єм виробництва (в крб.)	166280	157673	158563	315596	158332	2380892	2230892

скорочувалось, а згодом зникло, не витримавши нових умов капіталістичної конкуренції з купецькими фабриками, за рахунок яких зростало виробництво відповідної продукції. Так, з 1884 р. до 1912 р. кількість фабрик зменшилась майже вдвічі, однак об'єм їх виробництва зріс на 2,1 млн. крб.

Значного розвитку у губернії набуло паперове виробництво. Цей промисел в Україні був відомий здавна, проте відомості про папірні збереглися лише з

²³⁹ [14;102] ЦДІАК, ф. 575, оп. 1, спр. 2, арк.125, 126; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – С. 54, 55.

²⁴⁰ [15] ЦДІАК, ф. 575, оп.1, спр. 4, арк. 98, 99.

²⁴¹ [317] Волянь. – 1896. – № 178.

²⁴² [114] Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С. 266.

²⁴³ [106] Памятная книжка Волынской губернии на 1897 г. – С. 8.

*Підраховано автором за: ДАЖО, ф. 67, оп. 1(дод.), спр. 308, арк. 40; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – С. 54, 55; То же на 1895 год. – С. 54, 55; То же на 1902год. – С. 68, 69; Обзор Волынской губернии за 1904 год. – Житомир, 1905. – Вед. № 9; То же за 1909 год. – Житомир, 1910. – Прилож. № 13; То же за 1912 год. – Житомир, 1913. – Прилож. № 6.

першої половини XVI ст. Спосіб виробництва на них базувався виключно на ручній праці, а перехід на машинне виробництво в основному був здійснений лише у 40–50-х рр. XIX ст. Значна частина виробництва паперу на Волині була зосереджена в руках поляків. У Заславському повіті на початку XIX ст. князем Р. Сангушком засновано дві папірні у м. Славути, які у 50-х рр. XIX ст. були обладнані папероробними машинами, що виготовляли переважно папір для пакування цукру. У 80–90-х рр. вони перейшли на виробництво цигаркового паперу і входили до складу Дитятківського акціонерного товариства. 1887 р. на цих фабриках працювало 50 робітників, 1914 р. – 91. Фабрики товариства відповідали рівню тодішніх технічних вимог, вирізнялись світлими і просторими приміщеннями, були оснащені машинами, що виробляли папір високої якості [317]²⁴⁴.

На Славутській фабриці працювали робітники майже всіх національностей, що проживали у Волинській губернії, – росіяни, поляки, євреї, німці, чехи, українці (останні ж були, як відзначалось у місцевій пресі, значно русифіковані, тому що у спілкуванні вживали переважно російську мову). Адміністрація фабрики створювала для робітників сприятливі умови для сімейного життя та ведення власного господарства. Вони мали постійну зарплату, город, де вирощували переважно картоплю та городину, можливість тримати корову, порося, курей, що поліпшувало їх матеріальне становище [317]²⁴⁵.

У другій половині XIX ст. подібне підприємство князя Р. Сангушка виникло в с. Комарівці поблизу Славути. На початку XX ст. на ньому працювало 70 робітників, які виробляли цигарковий папір високої якості. 1815 р. князь Р. Сангушко заснував папірню у с. Михлі, яку передав у оренду фабриканту Г. Шапіро. У 1896 р. на папірні працювало 10 робітників, а річний прибуток становив 20 тис. крб. Вже у перший рік свого існування фабрика виробляла продукції на суму 13,8 тис. крб., яка була реалізована в трьох губерніях Південно-Західного краю [246;285]²⁴⁶. Технічна оснащеність підприємства привернула увагу газети “Волинские губернские ведомости”, в якій зазначалось, що фабрика переробляла сировину на особливій системі машин, винайдених самим фабрикантом; одна машина такої системи давала за добу 20 і в рік – 4 тис. пудів паперової маси [318]²⁴⁷.

²⁴⁴ [317] Волинь. – 1896. – № 128.

²⁴⁵ [317] Там само. – 1896. – № 182.

²⁴⁶ [246;285] Блажевич Ю.І. З історії паперового виробництва у Південно-Східній Волині // Велика Волинь. Минуле і сучасне. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький. – Ізяслав. – Шепетівка, 1994. – С. 137; Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: 36. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999р.). – Хмельницький, 1999. – С. 233.

Ще одна паперова фабрика була заснована князем Р. Сангушком наприкінці XIX ст. у с. Сивках, на ній працювало 46 робітників, а річний прибуток становив 50 тис. крб. На 1883 р. паперове виробництво посідало четверте місце серед промислових підприємств губернії. Дев'ять паперових фабрик у повітах (Заславському – 4, Новоград-Волинському – 2, Острозькому – 1, Дубнівському – 2) губернії випускали продукції на суму 495 тис. крб., з 1849 до 1883 рр. виробництво паперу зросло в 11 разів [285;89]²⁴⁸. На Чижовській фабриці у Новоград-Волинському повіті (належала поміщиці Мезенцевій), яку орендував поляк Адельштейн, виготовлявся обгортковий папір і картон із солом'яної маси. У Російській імперії було лише дві фабрики, що виробляли таку продукцію [317]²⁴⁹.

У 1902 р. в губернії діяло 11 паперових фабрик, на яких працювало 857 робітників, що виробляли продукції на суму 1,5 млн. крб. Кілька з них належали польським підприємцям, зокрема в с. Моквині Рівненського повіту – графу Б. Понінському-Валевському та в с. Мирополі Новоград-Волинського повіту – графу С. Чапському [94;114;89]²⁵⁰. Динаміку розвитку паперового виробництва наведено в табл. 3. 22.

*Таблиця 3. 22**

**Розвиток паперового виробництва у Волинській губернії
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Статистика свідчить про поступове зростання паперового виробництва на Волині у пореформений період: з 1884 р. до 1912 р. кількість підприємств

Роки	1884	1889	1893	1899	1902	1909	1912
Кількість підприємств	7	9	8	9	11	11	20
Чисельність робітників	327	589	549	897	857	1161	1208
Об'єм виробництва (в крб.)	332500	563350	6164000	1205067	1525380	1892602	1920152

²⁴⁷ [318] Волинские губернские ведомости. – 1873. – № 1.

²⁴⁸ [285;89] Павлюк В.В. Назв. праця. – С. 234; Забелин А. Указ. соч. – С. 289.

²⁴⁹ [317] Волянь. – 1896. – № 128.

²⁵⁰ [94;114;89] Обзор Волынской губернии за 1902 г. Житомир, 1903. – Вед. № 2; Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С. 280–291; Забелин А. Указ. соч. – С. 290.

*Підраховано автором за: ДАЖО, ф. 67, оп. 1(дод.), спр. 308, арк. 40; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – С. 54, 55; То же на 1895 год. – С. 54, 55; То же на 1901 год. – С. 68, 69; Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – Вед. № 2; То же за 1904 год. – Житомир, 1905. – Вед. № 9; То же за 1909 год. – Житомир, 1910. – Прилож. № 13; То же за 1912 год. – Житомир, 1913. – Прилож. № 6.

цієї галузі збільшилась на 13, робітників – на 881 особу, об'єм виробництва – на 1,6 млн. крб.

Таким чином, використовуючи нові умови капіталістичного виробництва, польські магнати зробили помітний внесок у розвиток паперової промисловості Волині.

Крім того, набули розвитку такі галузі фабрично-заводського виробництва, як пивоварне, чавунно-ливарне, шкіряне, лісообробне. На початку ХХ ст. у губернії налічувалось 23 пивоварних, 12 чавунно-ливарних, 35 лісопильних заводів, 53 смоляних і 175 шкіряних фабрик тощо [14;94]²⁵¹. У цих галузях поляки також виявляли значну активність. Так, вони володіли великими пивоварними заводами у м. Порицьку Володимир-Волинського повіту (граф Ф. Чацький), м. Млинові Дубнівського повіту (граф К. Ходкевич), м. Слауті Заславського повіту (князь Р. Сангушко), м. Мізочі Дубнівського повіту (І. Дунін-Карвицький), м. Волочиську Старокостянтинівського повіту (граф Л. Ледуховський), м. Рівному (князь С. Любомирський) тощо. Поляки на Волині володіли також чавунно-ливарними заводами (зокрема, князю Р. Сангушку належав завод у с. Лабазах Заславського повіту, графу В. Ходкевичу у м. Млинові Дубнівського повіту, Я. Сваровському – у с. Кvasиліві Рівненського повіту, княгині Яблонській у с. Гульську Новоград-Волинського повіту). Фабрика з обробки шкіри належала графу Д. Тортаківському в м. Полонному Новоград-Волинського повіту [80;114;89;317]²⁵².

У звіті волинського губернатора за 1880 р. відзначалось, що лісова промисловість краю перебувала в руках євреїв [2]²⁵³. Проте роль поляків у цій галузі була також досить помітною. Як свідчать статистичні дані, заводи з переробки лісу у м. Слауті та с. Цветосі Заславського повіту належали князю Р. Сангушку, а у с. Цумані Луцького повіту – князю Ф. Радзивілле. У маєтках великих польських землевласників, крім сільськогосподарського виробництва, значна увага приділялася розробці лісу. Великими лісовими масивами вирізнялись господарства графа Й. Потоцького і князя Р. Сангушка, які приносили їм значні прибутки [320]²⁵⁴. Так, від реалізації лісу в Шепетівському маєтку граф Й. Потоцький за 10 років отримав прибуток у розмірі 191 тис. крб. [315]²⁵⁵. У губернії наприкінці ХІХ ст. набуло розвитку і смоляне виробництво, зосереджене на 124 заводах. Найбільш удо-

²⁵¹ [14;94] Див.: ЦДІАК, ф. 575, оп. 1, спр. 2, арк. 10, 11; Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – Вед. № 2.

²⁵² [80;114;89;317] ДАРО, ф. 370, оп. 3, спр. 853, арк. 5, 6; Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С. 259, 262, 266, 279, 291,295; Забелин А. Указ. соч. – С. 295, 298; Волинь. – 1897. – № 5.

²⁵³ [2] ЦДІАК, ф. 442, оп. 534, спр. 281, арк. 11.

²⁵⁴ [320] Жизнь Волыни. – 1910. – № 143.

сконалені заводи були в руках польських землевласників, наприклад, князя Р. Сангушка у Заславському повіті і графині М. Потоцької у Володимир-Волинському повіті. Поляки на Волині володіли найбільшими заводами з виробництва скла і фарфорового посуду. Так, у Новоград-Волинському повіті два заводи належали поміщику Совицькому; у Смолдирівській волості склозавод графа Й. Потоцького виробляв на рік 600 тис. пляшок, у м. Романові цього ж повіту оборот склозаводу Г. Стецького досягав 68 тис. крб. Найбільшим підприємством з виробництва фарфорового посуду у Південно-Західному краї була Баранівська фабрика, що належала князю Грохольському [114;89]²⁵⁶.

Чимало польських підприємців займалося переробкою вовни: наприклад, князь К. Радзивілл, у Шпанівському маєтку якого в Рівненському повіті 1876 р. перероблялося 136 пудів вовни з тонкорунних овець; князь С. Любомирський (Рівненський маєток), поміщиця Валевська (Бабинський маєток) та ін. [86;85]²⁵⁷.

У досліджуваній період велике значення в економічному житті Волинської губернії мало кустарне виробництво. Як свідчать документи, поряд з рільництвом поляки на Волині займалися також промислами, ремеслами і торгівлею. Крім цього, в багатьох повітах губернії були польські двори, які обирали тільки такий вид господарської діяльності (с. Коростова Старокостянтинівського повіту, Грибовиця, Заболотці, Яневичі Володимир-Волинського повіту та ін.) [39;37]²⁵⁸. Через обмеженість даних неможливо визначити частку таких дворів у загальній кількості працюючих польських ремісників у губернії, однак заняття ремеслами було поширеним видом господарювання поляків [187]²⁵⁹. Найбільше тут був поширений шкіряний промисел, виробництво виробів із сукна, що існували здебільшого в містечках, з дерева, яке давало заробіток переважно сільському населенню. Досить відомим ще з давніх часів був ковальський та гончарний промисли. Потрібно зазначити, що ці види виробництва в другій половині XIX – на початку XX ст. набули помітного розвитку в повітах компактного проживання польського населення, зокрема в Житомирському, Новоград-Волинському, Рівненському та Луцькому

²⁵⁵ [315] Nadolska W. Назв. праця. – С. 144.

²⁵⁶ [114;89] Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С. 266, 276, 280; Забелин А. Указ. соч. – С. 287, 292, 296.

²⁵⁷ [86;85] ДАРО, ф. 383, оп. 1, спр. 43, арк. 13, 15; спр. 40, арк. 45; спр. 43; спр. 40.

²⁵⁸ [39;37] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 868, арк. 4; спр. 856, арк. 2.

²⁵⁹ [187] Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – Луцьк, 1996. – С. 132.

повітах. Відомим районом виробництва шкіри у Житомирському повіті була слобода Смолянка, містечка Котельня, Горошки, Чуднів та Тро-
 янів, у Володимир-Волинському – м. Горохів, у Новоград-Волинсько-
 му – містечка Ново-Полонне, Романів та Любар, у Рівненському –
 м. Тучин. Головними центрами ковальського виробництва була
 Троянівська волость (м. Троянів, с. Коща і с. Рудня Городище) Жито-
 мирського повіту, м. Романів Новоград-Волинського повіту. Гончар-
 ний промисел розвивався у Житомирському повіті (м. Троянів і с. Мала
 Горбаша), у Новоград-Волинському – Любарській волості, у Рівнен-
 ському – с. Семенове Домбровицької волості. Вироби з сукна мали
 місце в колоніях В. Волнянка та Волжищська Луцького повіту [106]²⁶⁰.
 Польське населення працювало переважно у деревообробному, ко-
 вальському та гончарному виробництвах [106]²⁶¹. Варто зазначити,
 що кустарне виробництво зростало до кінця XIX ст., однак в умовах
 капіталістичної конкуренції на початку XX ст. воно поступово витіс-
 нялось фабрично-заводським. Це можна простежити за чисельністю
 ремісників тих професій, якими володіли поляки у повітах губернії (див.
 табл. 3. 23).

Таблиця 3. 23*

**Чисельність ремісників у повітах Волинської губернії
 наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Важливою галуззю економіки краю була торгівля, без якої вона не могла
 успішно розвиватись. Після реформ 1860-х рр. господарство губернії швидко

Роки	1887	1891	1897	1900	1909	1912
Столяри і мебельщики	1337	1841	1902	974	435	542
Гончарі	268	451	334	392	308	320
Ковалі	2497	3252	3212	2035	303	298

втягувалось у капіталістичні ринкові відносини. Польські промисловці інтенсивно
 вивозили свої товари за межі губернії. Цукрові магнати Волині експортували
 їх на англійські та італійські ринки, а також у Хіву, Бухару, Персію, Афганістан,
 Китай [148]²⁶².

²⁶⁰ [106] Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. – С.70, 71.

²⁶¹ [106] Там само. – С. 74.

*Підраховано автором за: Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. – С.40–45; ДАЖО, ф. 67, оп.1 (дод.), спр. 313, арк. 7; Памятная книжка Волынской губе-
 рнии на 1899 год. – С.38; то же на 1902 год; Обзор Волынской губернии за 1909 год. –
 Житомир, 1910. – Прилож. №14; то же за 1912 год. – Житомир, 1913. – Прилож. № 5.

Основними постачальниками товарного хліба на внутрішній і зовнішній ринки були господарства поміщиків та заможних селян. Експорт пшениці з Правобережжя наприкінці XIX ст. складав 80,8 % від загального; 1888 р. 32 поміщики поставили понад 100 вагонів зерна на експорт. Зерновими торговими центрами на Волині були міста Житомир, Луцьк, Острог, Корець. Наприкінці XIX – на початку XX ст. з Луцька вивозилося 1504 тис. пудів хліба [195]²⁶³.

З розвитком винокуріння у губернії набула поширення торгівля спиртними напоями. 12 листопада 1868 р. волинський губернатор надіслав Рівненському повітовому справникові розпорядження зібрати відомості про корчми, які знаходились за три версти від Рівного. З інформації повітового чиновника дізнаємося, що відповідні заклади належали польським поміщикам Б. Понінському, Т. Стецькому, О. Чарторийському, К. Радзивілу, С. Любомирському, Ю. Ковальському та ін. [83]²⁶⁴. Подібне спостерігалось і в інших повітах краю.

Продукція винокурних заводів була важливою статтею експорту на початку XX ст. У 1900 р. вивезення спирту із губернії за кордон становило 19% загальноросійського експорту [292]²⁶⁵.

У пореформений час і до 1914 р. важливе місце в економічному житті відігравала також стаціонарна (постійна) торгівля. У 1861 р. в губернії нараховувалось 2904 заклади постійної торгівлі, у 1895 р. – 4641, а напередодні Першої світової війни – 10138. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у стаціонарну торгівлю губернії активно проникав польський капітал і відкривав тут свої представництва (зокрема, 1904 р. у Житомирі представництво люблінських механічних заводів “С. Пляте і Т. Ляскевич” запропонувало промисловцям краю повне обладнання для винокурних, рафінадних, крохмальних і цукрових заводів). Польський капітал в Україні напередодні 1917 р. становив астрономічну суму – 2 млрд. золотих крб. [273;302]²⁶⁶.

На Волині на початку XX ст. діяли торгові фірми, що відкривались представниками єврейського населення, однак засновували їх також і поляки. 5

²⁶² [148] Бовуа Д. Назв. праця. – С. 250.

²⁶³ [195] Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000. – С. 75, 76.

²⁶⁴ [83] ДАРО, ф. 379, оп. 1, спр. 16, арк. 1–26.

²⁶⁵ [292] Поліщук Ю.М. Розвиток торгівлі у Волинській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 137.

²⁶⁶ [273;302] Кругляк Б. Внутрішня торгівля на Волині у дожовтневий період // Велика Волинь: Науково-популярний збірник волинознавства. Т. 15. – Житомир, 1994. – С. 48; Стронський Г., Стронський М. Час найбільших втрат і поразок. Поляки в Україні у XX столітті // Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. 15–16 квітня 1999 р. – Тернопіль, 1999. – С. 14.

червня 1909 р. Луцька міська дума зареєструвала торгову фірму “Луцьке електротехнічне товариство”, засновану польськими шляхтичами А. Яром, Б. Скоружським та інженером-технологом Н. Дульським з метою експлуатації електроенергії для освітлення, технічних та промислових потреб міста [19]²⁶⁷. У журналі Луцької міської думи знаходимо постанову від 17 січня 1911 р. за № 316/7 про виплату цьому Товариству грошей за освітлення вулиць Луцька в сумі 5 тис. крб. [20]²⁶⁸.

Поляки, як свідчать документи, мали значні прибутки від продажу лісу [85]²⁶⁹. Ця торгівля перебувала під контролем волинського губернатора, який надсилав повітовим справникам розпорядження щодо збору інформації про торгівлю лісом у повітах губернії. Рівненський повітовий справник у звіті за 1877 р. повідомив губернатора про кількість вирубаного лісу і про його ціну [86].²⁷⁰ Товарний ліс експортувався переважно за кордон, у тому числі в міста Данциг, Мемель, Кенігсберг та ін. Чимало його вивозилось до Одеси, а звідти – до Англії [89]²⁷¹.

Продукція паперової промисловості реалізовувалась на південно-му сході імперії. Фабрики Дитятківського товариства реалізовували продукцію через свої агенства в Києві, Харкові, Кременчуці, Катеринославі, Ростові-на-Дону, в Криму, на Кавказі, Ташкенті й навіть у Західному Сибіру. Картон Чижівської фабрики продавали в Одесі, а також у польському м. Лодзі [317]²⁷².

Важливе місце в експорті губернії посідала вовна, отримувана з тонкорунних овець іспанської породи, яких розводили переважно польські поміщики. На цей товар припадало майже 15% загальноторгового обігу Волині, що надходив на місцеві суконні фабрики і вивозився на австрійські ринки [89]²⁷³.

З маєтків Сангушків, Браницьких, Потоцьких, Любомирських та інших вивозили чистокровних арабських скаунів, які були відомі у всій Європі [148]²⁷⁴.

Варто зазначити, що російські господарники запозичували досвід поляків в організації торгівлі. У 1907 р. для вивчення якого був відряджений інструктор І. Засухін. В своєму звіті він підкреслював, що пізнання, набуті на Варшавському ярмарку є дуже цінні, так як на Волині стоїть питання

²⁶⁷ [19] ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 880, арк. 21, 81зв.–82.

²⁶⁸ [20] Там само, спр. 1047, арк. 189.

²⁶⁹ [85] ДАРО, ф. 383, оп. 1, спр. 40, арк. 72, 73.

²⁷⁰ [86] Там само, спр. 43, арк. 11, 12.

²⁷¹ [89] Забелин А. Указ. соч. – С. 316, 317.

²⁷² [317] Волянь. – 1896. – № 128.

²⁷³ [89] Забелин А. Указ. соч. – С. 276.

²⁷⁴ [148] Бовуа Д. Назв. праця. – С. 256.

врегулювання умов збуту хмелю [58]²⁷⁵.

Підсумовуючи викладене вище, необхідно зробити такі висновки:

З другої половини XIX ст. царатом були здійснені репресивні заходи, що обмежували польських землевласників у Південно-Західному краї. Однак витіснити їх з цього регіону не вдалося, що пояснювалося, по-перше, значними розмірами польського землеволодіння (його господарем була польська магнатерія), а по-друге, тим, що поляки показували приклад господарювання. Тому російські урядовці змушені були не тільки визнати передові методи ведення господарства, але й запозичувати їх досвід.

Найбільші розміри польського землеволодіння були у Рівненському, Житомирському, Володимир-Волинському та Новоград-Волинському повітах, тобто у місцях компактного проживання польської людності на Волині.

Польські землевласники в другій половині XIX ст. виявили чималу ініціативу і підприємливість у розвитку сільського господарства. Їх господарства спеціалізувались переважно на виробництві зерна та цукрових буряків – вони працювали виключно на ринок.

Польські селяни вели свої господарства на орендованій землі з характерною для них подвірною формою землеволодіння. Землю вони орендували у великих землевласників, а також у селян; частково вона була трудовою, тобто розрахованою для власних потреб.

Значне місце у польському господарському житті займало тваринництво. Поляки розводили переважно велику рогату худобу, коней, свиней, овець, кіз тощо.

Формами поземельних відносин між польськими великими землевласниками і селянами, особливо у Волинській губернії, були сервітутні та чиншові права. Серед чиншовиків було чимало декласованої безземельної польської шляхти, а також селян і міщан. Польські селяни-чиншовики, скориставшись новою економічною політикою П. Столипіна, за сприяння Селянського Поземельного Банку викупували землю у великих землевласників і переходили до прогресивної відрубно-хутірської системи господарювання. Більшість землі польськими селянами використовувалась для вирощування зернових (жита, пшениці, гречки), цукрових та кормових буряків, картоплі.

Польські селяни активно займалися ще й ремеслами, промислами, торгівлею. У багатьох повітах губернії були польські двори, що обирали саме той чи інший рід господарської діяльності. Та все ж кількість поляків, зайнятих відповідною господарською діяльністю, була незначною: головним їх заняттям залишалося сільськогосподарське виробництво, зокрема рільництво.

²⁷⁵ [58] ДАЖО, ф. 183, оп. 1, спр. 86, арк. 106.

Земські установи, у яких етнічно переважали поляки, відігравали значну роль у піднесенні сільськогосподарського виробництва і добробуту населення краю.

Польський етнос відіграв вагомий роль у розвитку фабрично-заводського і кустарного виробництва на Волині. Польські підприємці займали провідні місця в галузях цукроваріння, винокуріння, борошномельного, паперового і сукноробного виробництва. Польські магнати шляхом удосконалення техніки і технології виробництва перетворили свої фабрики і заводи у рентабельні капіталістичні підприємства, пристосовуючи їх до нових ринкових умов пореформеного часу. У кустарному виробництві польське населення розвивало ті його види, які культивувались ще за давніх часів, зокрема гончарство та ковальство. Вагомим був внесок поляків у розвиток торгівлі. Вони здебільшого торгували цукром, зерновими, спиртними напоями, вовною, лісом, папером. Продукція їх підприємств виходила далеко за межі губернії і успішно конкурувала на європейських та азійських ринках.

Волинська губернія була економічним регіоном з досить розвинутими ринковими відносинами, про що також свідчить висока частка багатонаціонального торгового населення, що становило за переписом 1887 р. 5,82%, серед якого поляки посідали четверте місце після євреїв, українців, росіян [115]²⁷⁶.

Р о з д і л IV

ГРОМАДСЬКЕ І КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

§ 1. БОРОТЬБА ЗА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

²⁷⁶ [115] Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – Т.VIII. – Волинская губерния. – СПб., 1904. – С. XVIII, 164–171.

Політика царату в культурному житті щодо польської національної меншини на Волині у досліджуваній період ґрунтувалася на шовіністичних принципах. Польське повстання 1863 р. дало привід російському урядові накласти остаточну заборону на будь-який вияв польськості у краї, зокрема у сфері освіти. Після 1863 р. були закриті католицькі парафіяльні школи, де навчали

дітей початковій грамоті. Зокрема, в Житомирському повіті такі школи були ліквідовані в Івниці, Кодні, Коростишеві, Краснополі, Ліщині, Павлинові, Стецькові, Чуднові, Янушполі, Дубнівському повіті – Берестечку та Мізочі, Кременецькому повіті – Шумську, Новоград-Волинському повіті – Полонному, Острозькому повіті – Аннополі, Старокостянтинівському повіті – Купелі та в інших місцевостях губернії [240]²⁷⁷.

Дискримінаційна політика самодержавства щодо польського етносу на Волині відбилася на його освітньому рівні. Наприкінці XIX ст. поляки за рівнем грамотності серед національних меншин посідали останнє місце – всього 25,53%; відповідно грамотних серед чехів було – 59,03%, росіян – 37,80%, німців – 37,01%, євреїв – 32,63%. Перепис 1897 р. засвідчив також високий рівень русифікації польського населення губернії. Так, серед поляків 17,52 % із 25,53% отримували освіту російською мовою, що складало більше 2/3 всіх грамотних [115]²⁷⁸.

Архівні документи засвідчують, що корінне населення губернії прагнуло насамперед навчатись рідною мовою, аніж російською. Наприклад, селяни с. Городка Рівненського повіту заявляли, що більше користі їм принесло б навчання, яке здійснювалося б рідною мовою, бо у церковно-приходських школах воно ведеться російською [61]²⁷⁹.

Розглянемо стан писемності серед трьох етнічних груп (росіяни, українці, поляки) Правобережної України.

*Таблиця 4.1**

Писемність трьох етнічних груп Правобережної України наприкінці XIX ст.

Як видно з наведеної таблиці, найвищий відсоток писемних серед трьох етнічних груп Правобережжя був у росіян, а найнижчий в українців, особливо серед жінок (2,0 – 2,8%). Значно меншим він був і у поляків

²⁷⁷ [240] Zashtowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 337, 338.

²⁷⁸ [115] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. - Т. VIII. - Волынская губерния. - СПб., 1904. – С. XIV–XV.

²⁷⁹ [61] ДАЖО, ф. 206, оп. 1, 39, арк. 190.

Волинської губернії порівняно з Київською та Подільською, однак втричі вищим від українців. Ці дані також свідчать, що російська школа, яка насильно впроваджувалась в Україні, була непопулярною як серед

Губернії	Росіяни				Українці				Поляки			
	Чол.		Жін.		Чол.		Жін.		Чол.		Жін.	
	Загальна кількість населення, тис.	Пісменність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Пісменність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Пісменність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Пісменність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Пісменність (у %)	Загальна кількість населення, тис.	Пісменність (у %)
Волинська	59	56, 2	36	38, 7	955	16, 6	992	2, 0	89	29, 9	91	25, 8
Подільська	47	58, 6	31	41, 6	1117	18, 6	1333	2, 8	33	47, 7	35	42, 6
Київська	102	61, 5	89	45, 2	1376	20, 9	1406	2, 8	33	55, 0	34	49, 3

українців, так і серед поляків.

Що ж стосується таємних навчальних закладів, діяльність яких постійно переслідувалася офіційною владою, то вони не могли задовольнити потреб польського населення в отриманні освіти. Частина поляків користувалася послугами державних навчальних закладів, у яких наприкінці XIX ст. (1891р.) навчалося 2972 учні римо-католиків (2327 чол. і 645 жін.), що становило 4,34% від загальної кількості учнів губернії та 1,4% від усього населення свого віросповідання [28]²⁸⁰. Серед польського населення було мало таких, що займалися навчальною та виховною діяльністю дітей. Згідно з переписом 1897 р. їх було лише 362 особи [115]²⁸¹.

Поляки складали незначну частину (понад 6%) учнів закладів системи початкової освіти (наймасовішої на той час), разом з тим вони становили j учнів середніх навчальних закладів губернії (див. табл. 4. 2, 4. 3).

*Таблиця 4. 2**

Співвідношення учнів за віросповіданням у народних початкових училищах Волинської губернії на 1902 р.

*Таблиця 4. 3**

Співвідношення учнів за віросповіданням у середніх навчальних закладах Волинської губернії на 1902 р.

²⁸⁰Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – С. 101.

²⁸⁰ [28] ДАЖО, ф. 67, оп. 1(дод.), спр. 313, арк. 25.

²⁸¹ [115] Первая всеобщая перепись населения Российской империи. ... – С. 164, 165.

В освітній справі польського населення особливе місце займала релігія. Римо-католицька церква була організатором таємних навчальних закладів, пропагандистом національної культури. Тому вона користува-

За віросповіданням	У навчальних Зкладах		Всього	У %		Всього %
	Чол.	Жін.		Чол.	Жін.	
Православних	29261	5387	31648	56,1	10,3	66,4
Римо-католиків	2116	858	2974	4,5	1,6	6,1
Лютеран	7108	4551	11660	13,8	8,3	22,1
Євреїв	1417	1410	2827	2,7	2,7	5,4

лася безмежним авторитетом у народних масах. Про це свідчать такі дані (див. табл. 4.4).

Таким чином, в 1884–1897 рр. у губернії постійно зростала кількість

За віросповіданням	У навчальних закладах		Всього	У %		Всього (у %)
	Чол.	Жін.		Чол.	Жін.	
Православних	1105	698	1803	36	22,57	58,57
Римо-католиків	711	129	840	23	4	27
Лютеран	34	6	40	1,09	0,19	1,28
Євреїв	206	200	406	6	6	12

населення, яке сприймало римо-католицьке віросповідання. Це вказує на те, що весь етнос Волині прагнув знати свою рідну мову, літературу і культуру.

Політика обмеження польського впливу позначилася і на церковній справі. Так, у 1865 р. київський, подільський, волинський генерал-губернатор віддав наказ про закриття католицьких общин сестер милосердя у Житомирі й Луцьку, Заславського Бернардинського монастиря св. Михайла Архистратига, жіночого монастиря кармеліток св. Йосипа Обручника у Дубно [315]²⁸². Репресивні заходи, здійснювані самодержавством, були спрямовані насамперед на обмеження впливу католицького духовенства. Однак релігійні запити католиків наприкінці XIX ст. краще задовольнялися, ніж у православних.

Переконливою є така статистика: у 1886 р. на 1622244 православних

*Обзор Волынской губернии за 1902 г. – С. 78, 79.

Таблиця 4.4*

**Динаміка росту прихильників римо-католицького
віросповідання у Волинській губернії наприкінці XIX ст.**

Роки	Чисельність населення губернії	З них прихильники римо-католицького віросповідання			
		Чол.	Жін.	Всього	У %
1884	2140490	84850	85687	170537	7,96
1891	2449786	100889	101759	202648	8,27
1893	2551712	105063	105828	210891	8,26
1897	2751005	147897	150213	298110	9,97

припадало 11 монастирів, 1821 церква, 183 дзвіниці, а на 179446 католицького (польського) населення – 3 монастирі, 109 костьолів і 130 каплиць. Отже, на 800 православних припадала одна церква, а на 735 католиків один костьол або каплиця, культові будівлі православних були переважно дерев'яними, а у католиків кам'яними [146]²⁸³.

У губернії на 1920 тис. осіб православного віросповідання припадало 1860 православних храмів, тобто 1000 прихожан на один православний храм, тоді як на 200 тис. римо-католицького населення – 242 костьоли та каплиці, тобто 820 католиків мали можливість відвідувати латинський храм (1899 р.) [319]²⁸⁴.

Переважаюча чисельність римо-католицьких культових споруд за відношенням до незначного відсотка польського населення на Волині викликала незадоволення російських чиновників, зокрема П. Батюшкова. У доповідній записці, складеній ним на основі проведеної в першій половині 1860-х років інспекції західних і південно-західних губерній Російської імперії, зазначалось, що костьоли, монастирі, каплиці були побудовані в краї з метою ополячення та окатоличення місцевих жителів [253]²⁸⁵.

Доходимо висновку, що наприкінці XIX ст. римо-католики на Волині мали кращі умови для задоволення своїх духовних потреб, ніж пра-

²⁸³ Підраховано автором за: ДАЖО, ф. 67, оп. 1(дод.), спр. 308, арк. 8; спр. 313, арк. 10; Памятная книжка Волынской губернии за 1895г. – Житомир, 1895. – С.13; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. ... – С. X.

²⁸² [315] Nadolska W. Osadnictwo polskie w guberni Wolyńskiej, (2 połowa XIX – początek XX wieku) // Zamojszczyzna i Wolyń w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka. Konferencja naukowa. – Zamość, 2000. – S.147.

²⁸³ [146] Батюшков В.П. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 286.

²⁸⁴ [319] Волинские епархиальные ведомости. – 1899. – № 11 – 12. – С. 365.

вославні миряни.

Однією із форм впливу римо-католицької церкви на населення була благодійна діяльність. Так, за постановою Волинського губернського присутствія 20 вересня 1906 р. було зареєстровано Заславське римо-католицьке благодійне товариство, що мало своєю метою поліпшення матеріального і морального стану бідних римо-католиків м. Заслава і Заславського повіту. Волинське товариство взаємодопомоги римо-католицькому духовенству, зареєстроване 26 лютого 1907р., надавало матеріальну допомогу особам похилого віку та хворим ксьондзам [67;66]²⁸⁶.

Житомирське римо-католицьке благодійне товариство, що було зареєстроване 26 липня 1905 р., ставило перед собою таке ж завдання. Воно відкривало також громадські їдальні, гуртожитки, лікарні, народні читальні, бібліотеки тощо. У 1912 р. воно надало допомогу 1174 особам; утримувало для бідних дітей та літніх людей притулки, при яких діяли бібліотека і ремісничі майстерні [68;187]²⁸⁷. Аналогічною ж діяльністю у краї займалися Кременецьке та Луцьке римо-католицькі благодійні товариства, засновані 1906 р. [66]²⁸⁸. Однак товариствам, у статутах яких царська цензура знаходила невідповідність деяких положень діючому законодавству, у реєстрації було відмовлено. Так, 12 серпня 1912 р. Волинське губернське у справах про товариства присутствіє відмовило у проханні шляхтичам м. Ковеля і Ковельського повіту С. Лада-Лобаржевському, Г. Рихлинському, С. Старчевському і Л. Бялостоцькому про реєстрацію Ковельського римо-католицького благодійного товариства, метою діяльності якого було визначено покращання матеріального становища збіднілих римо-католиків шляхом збору пожертв з населення міста, а також надання допомоги товариствам у Володимирі-Волинському, Волочиську, Красилові [69;66;303]²⁸⁹.

Важливо зазначити, що ці об'єднання займалися не лише благодійництвом, але й сприяли розумовому і моральному розвитку польського населення губернії. Так, християнське католицьке товариство трудящих жінок "Dzwignia", зареєстроване в Житомирі 4 червня 1907 р., працювало в напрямі

²⁸⁵ [253] Гаврилюк С.В. Еволюція українсько-польських стереотипів упродовж XIX – початку XX ст. (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя) // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001 – №11 – С. 10

²⁸⁶ [67;66] ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 2, 7, 8; спр. 1, арк. 26.

²⁸⁷ [68;187] Там само, спр. 7, арк. 340; Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис. ... канд. істор. наук. – 07. 00 .05. – Луцьк, 1996. – С. 163.

²⁸⁸ [66] ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 1, арк. 26.

підвищення інтелектуального і морального рівня членів товариства, поліпшення їх матеріального стану [67]²⁹⁰. Задля досягнення цієї мети товариству, відповідно до статуту, надавалося право засновувати бібліотеки і читальні; здійснювати опіку над своїми членами, що були молодші вісімнадцяти років і потребували матеріальної і моральної підтримки; організовувати, з дозволу влади, позичково-заощаджувані каси та каси взаємодопомоги для матеріальної підтримки членів товариства, відкривати літні колонії, гуртожитки, притулки, влаштовувати дешеві їдальні, квартири тощо [76]²⁹¹.

Засновниками Товариства християнської жіночої прислуги в ім'я св. Зіти в м. Житомирі, зареєстрованого 3 серпня 1907р., виступили шляхтянки Ганна Андзилевич та Валерія Бохенська [68]²⁹². У статуті організації визначалися такі завдання: виховувати у прислуги набожність, скромність, працелюбність і бережливість, християнську любов до ближнього, сумлінне виконання своїх обов'язків; матеріально підтримувати прислугу під час хвороби і втрати роботи, а також надавати допомогу в її пошуках [77;67]²⁹³.

Необхідно зазначити, що на початку Першої світової війни на Волині, зокрема в Житомирі, активну громадську роботу проводило Товариство допомоги бідним сім'ям поляків, що брали участь у війні, а також тим, хто потерпів від воєнних дій. Засновником товариства був редактор журналу "Голос Польський" Р. Квятковський. Члени товариства надавали матеріальну допомогу сім'ям військовослужбовців та бідному населенню, організовували для їх дітей притулки, підшукували роботу для звільнених у запас тощо[76]²⁹⁴. Подібна та інша діяльність сприяла згуртуванню польського етносу не лише навколо римо-католицької церкви, а й навколо національної ідеї.

Політика царату щодо польської національної меншини в другій половині XIX – на початку XX ст. була політикою заборон і обмежень, які особливо торкнулися галузі освіти. 31 травня 1865 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор надіслав циркуляр підзвітним йому губернаторам, в якому

²⁸⁹ [69;66;303] ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 46, арк. 1, арк. 42–43; спр. 1, арк. 303, 295, 294; Ступак Ф.Я. Добродійні громади за національною і віросповідною ознакою XIX – початку XX ст.// Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. зб.– Т. 18. – Житомир, 1998. – С. 55.

²⁹⁰ [67] ДАЖО, ф. 329, оп.1, спр. 3, арк. 14, 15.

²⁹¹ [76] ДАЖО, ф. Р-405, оп. 1, спр. 7, арк. 453.

²⁹² [68] Там само, ф.329, оп. 1, спр.7, арк. 1.

²⁹³ [77;67] Там само, ф. Р-405, оп. 1, спр. 8; ф. 329, оп. 1, спр. 3, арк. 18–19.

²⁹⁴ [76] Там само, ф. Р-405, оп. 1, спр. 7, арк. 237, 241, 255, 256.

кваліфікував школи, що утримувалися поляками і викладання в яких велося польською мовою як “оплот польської пропаганди”. У цьому ж документі наголошувалося на тому, щоб вжити найсуворіших заходів щодо їх закриття та попередження у майбутньому появи нових; повідомлялося, що у випадку допущення повітовими справниками на своїй території існування польських навчальних закладів їм загрожувало негайне усунення від виконання службових обов’язків [272]²⁹⁵.

Незважаючи на те, що російське самодержавство вдалося до обмежувальних законів щодо польського шкільництва, поляки в умовах тотальної русифікації відкривали в західних губерніях підпільні школи. Ці намагання переслідувались царською адміністрацією в кримінальному порядку. Згідно з указом імператора Олександра III від 3 квітня 1892 р., встановлювались особливі тимчасові правила, що забороняли у західних губерніях таємне навчання [119]²⁹⁶. Однак, незважаючи на ці заборони, підпільні польські школи наприкінці XIX – на початку XX століть з’явилися в м. Людвиполі Рівненського повіту, м. Шепетівці, в с. Брикулі Заславського повіту та інших населених пунктах Волинської губернії [175]²⁹⁷.

Боротьба поляків за національну школу сприяла тому, що серед письменного населення Волині поляки переважали українців за цим показником майже в три рази [115]²⁹⁸.

Революція 1905–1907 рр. тимчасово ліквідувала обмеження для розвитку польської освіти. У 1905 р. царський уряд дозволив навчання учнів польською мовою у приватних школах, але з обов’язковим проведенням уроків російської мови, історії та географії. 17 квітня 1905 р. в указі Миколи II “Про зміцнення початків віротерпимості” декларувалось, зокрема, право вибору християнського віросповідання і віровчення, а також викладання Закону Божого у школах рідною мовою. 24 серпня 1906 р. уряд скасував указ від 3 квітня 1892 р. про покарання за таємне навчання в західних губерніях [175;31]²⁹⁹.

²⁹⁵ [272] Крочак Е.В. Переслідування та утиски польської освіти на Поділлі в 60-ті рр. XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: 36. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 209.

²⁹⁶ [119] Свод законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг./ Под ред. А.А. Добровольского. 2-е изд. – Кн. 3. – Т. XII. – СПб., 1913. – С. 223, 224.

²⁹⁷ [175] Лісевич І.Т. Духовно спраглі (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). – К., 1997. ? С. 8.

²⁹⁸ [115] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. - Т. VIII. - Волынская губерния. - СПб., 1904. – С.1, XIV–XV.

Проте місцева влада ще продовжувала ліквідовувати національні таємні школи. Так, з повідомлення газети “Волянь” (1912 р.) дізнаємось, що місцева поліція виявила в м. Монастирищі при костьолі таємну польську школу. За розпорядженням генерал-губернатора Південно-Західного краю, на її організаторів, ксьондза Гржомайла, було накладено штраф у розмірі 300 крб. із заміною при несплаті арештом на 2 місяці, а на вчительку школи Гурдак – 100 крб. із заміною арештом на 1 місяць [317]³⁰⁰. Незважаючи на це, польське шкільництво продовжувало розвиватися таємно: створювалися нелегальні спілки польської учнівської молоді, школи та бібліотеки. Початкові школи існували лише при деяких костьолах. Учні-поляки старших класів російських гімназій* поповнювали свої знання з рідної мови, історії, літератури у таємних гуртках. Як свідчив один з учасників таких гуртків, у Житомирі це об’єднання називалося “Житомирська польська корпорація” і налічувало близько 130 учасників. Вона мала можливість користуватися найбільшою в місті польською бібліотекою, що вміщувала близько 6 тис. томів [238]³⁰¹.

У період революційних подій 1905 р. на Правобережній Україні, в тому числі на терені Волині, відкривались приватні польські школи. Місцева влада, виконуючи царський указ від 17 квітня 1905 р., змушена була санкціонувати їх діяльність. До таких шкіл уряд ставив вимогу, щоб у них навчалися діти тільки польської національності і всі предмети, окрім польської мови і Закону Божого, викладались російською мовою, а вивчення польської мови здійснювалось лише факультативно. Однак керівництво цих шкіл часто ігнорувало ці обмеження. До них приймали не лише дітей поляків, а й представників інших національностей, а вчителі нерідко не виконували вимог царської адміністрації про викладання предметів російською мовою.

Проти діяльності таких шкіл виступив київський, подільський і волинський генерал-губернатор В. Сухомлинов, пропонуючи їх закрити. Він звернувся з цього приводу до міністра внутрішніх справ П. Столипіна і невдовзі отримав відповідь, де зазначалось, що “польські школи прагнуть своєю пропагандою полонізувати населення Південно-Західного краю і сприяють розвитку ідей сепаратизму в цьому регіоні” [175]³⁰². Тому після поразки революції 1905–1907 рр. царські чиновники в терміновому порядку закривали польські школи.

²⁹⁹ [175;31] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С. 10; ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 9, арк. 2, 3.

*Волинський губернатор Ф. Трепов у записці київському, подільському і волинському генерал-губернаторові від 27 грудня 1896р. інформував, що близько 50% всіх учнів у гімназіях – поляки. Див.: ЦДІАК, ф. 442, оп. 626, спр. 20, арк. 11зв. (прим. автора).

³⁰⁰ [317] “Волянь”. – 1912. – № 33.

³⁰¹ [238] Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej: Zarys Dziejw // Pamiktnik Kijowski. T.1. - Londyn, 1959. – S. 85.

25 серпня 1907 р. волинський губернатор Штакельберг надіслав таємний циркуляр повітовим чиновникам губернії, в якому констатовалося, що після скасування правил 3 квітня 1892 р. про покарання за таємне навчання, у Південно-Західному краї стали відкриватися польські школи без належного дозволу. У ці школи, утримувані на місцеві кошти, що знаходилися у віданні їх засновників – ксьондзів, приймалися і діти селян православного віросповідання з метою навернення їх до католицизму. А це, на думку губернатора, загрожувало посиленню польської католицької пропаганди в краї. Він пропонував начальникам поліції та мировим посередникам здійснювати найсуворіший нагляд за їх діяльністю і про всі виявлені випадки відкриття подібних шкіл ставити до відома його та Київський навчальний округ (з наведенням даних про те, де саме відкрита школа і хто є її засновником). У випадку надходження розпорядження про закриття школи губернатор вимагав у чиновників від освіти практичного його виконання [31]³⁰³.

Далі губернатор інформував місцевих чиновників, що в губернії вже існують такі школи в Старокостянтинові, Красилові, с. Западинцях Старокостянтинівського повіту, у Шумську Кременецького повіту, с. Бутовцях Заславського повіту, с. Пчолі Овруцького повіту, у Мізочі Дубнівського повіту, Луцьку і с. Лавровому Луцького повіту, і пропонував справникам названих повітів зробити розпорядження про закриття цих шкіл, а осіб, що відкрили такі школи, притягнути до відповідальності [40]³⁰⁴.

Треба зазначити, що у виявленні польських шкіл царській адміністрації допомагала православна церква. Так, священник с. Крошня Житомирського повіту І. Ніколаєв надіслав 17 грудня 1905 р. рапорт на ім'я єпископа Волинського і Житомирського Антонія, в якому доповідав, що у ввіреному йому приході відкрита без належного на це дозволу школа для навчання польської грамоти. Далі він застерігав церковне начальство, що така школа небезпечна саме тим, що в ній будуть навчатися діти православних батьків. Питання про закриття школи було вирішено у червні 1906 р. На прохання єпископа волинський губернатор надіслав розпорядження повітовому справнику про закриття польської школи, а проти осіб, які її відкрили, було порушено судове слідство [26]³⁰⁵.

Такі репресивні акції царських чиновників змусили польське шкільництво знову перейти на нелегальне становище. З цього приводу київський, подільський і волинський генерал-губернатор Ф. Трепов

³⁰² [175] Лісевич І.Т. Духовно спрагли... ? С. 10

³⁰³ [31] ДАЖО, ф. 70, оп.1, спр. 9, арк. 40.

³⁰⁴ [40] ДАЖО, оп. 2, спр. 24, арк. 41.

28 листопада 1911 р. таємно повідомляв волинського губернатора, що поряд з таємними польськими школами в краї існують і приватні, але тільки інспектор народних училищ зробить спробу заборонити викладання в них польською мовою, як ці школи офіційно закриваються і перетворюються в таємні. Самодержавство вбачало у відкритті таких шкіл “вірний і міцний шлях ополячення російського, хоча і католицького населення” [12]³⁰⁶.

Тому серед заходів, накреслених у доповіді дійсного статського радника Зайончковського, з огляду на справу щодо ревізії Луцько-Житомирської єпархії від 30 жовтня 1911 р. було вказано на необхідність посилення поліційного нагляду за таємними польськими школами, які відкривалися особливо часто на заводах і у великих польських мастках з метою негайного припинення їх діяльності [12]³⁰⁷. Всього за 1909–1910 рр. у Південно-Західному краї було виявлено і закрито 20 таємних польських шкіл [221]³⁰⁸. У Волинській губернії було закрито 6 таких шкіл. Головний адміністратор Південно-Західного краю у своєму звіті імператорові повідомляв про вжиті додаткові заходи в боротьбі з відкриттям польських таємних шкіл: відповідно до постанови від 9 лютого 1911 р. адміністративній відповідальності підлягали не тільки особи, які керували школою і проводили педагогічну роботу, але й ті, хто виявляв найбільше сприяння роботі цих шкіл або надавав приміщення для школи [5]³⁰⁹.

Однак ці репресивні дії не залякали поляків, вони продовжували боротьбу з політикою насильницької асиміляції, здійснюваної щодо них російським самодержавством. Польські таємні школи після їх закриття знову відкривалися. Їх організаторами виступали представники різних верств польського населення – великі землевласники-аристократи: князь Ф. Радзивілл у своєму фільварку в Дубнівському повіті, графи Ходкевичі у Млинові на Рівненщині, граф К. Красицький в с. Холоневі Володимир-Волинського повіту, княжна А. Радзивілл у Рівному. Відкривали школи також і селяни. Так, у січні 1908 р. поліція викрила і ліквідувала таємну школу в с. Зозулинцях Старокостянтинівського повіту, яка була організована селянином К. Соколовським, а інший раз – селянином В. Осташевським. Організаторами таких шкіл на Волині були і робітничі колективи окремих підприємств. Зокрема на Гулевичівському склозаводі Луцького повіту заняття

³⁰⁵ [26] Там само, ф. 1, оп. 33, спр. 2650, арк. 1, 4, 6.

³⁰⁶ [12] ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 72 зв., 35 зв., 36.

³⁰⁷ [12] ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 53 зв., 54.

³⁰⁸ [221] Щербак Н.О. Національна політика царату у Правобережній Україні в кінці XIX - на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). – Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1995. – С. 111.

³⁰⁹ [5] ЦДІАК, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 12 зв.

проводилися на кошти самих робітників [175]³¹⁰.

Активну діяльність у відродженні польської освіти на Волині проводило римо-католицьке духовенство. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор Ф. Трепов у тому ж річному звіті Миколі II за 1911 р. наголошував, що значну роль у справі католицької пропаганди відіграють таємні школи, які відкривались за сприяння місцевих ксьондзів [5]³¹¹. А в доповіді Зайончковського було наведено такий факт: настоятель Камінь-Каширського приходу ксьондз Ян Мацейський у листі на ім'я єпископа К. Недзялковського від 28 жовтня 1910 р. зазначав, що він другий рік утримував учителя і був дуже задоволений результатом його роботи, але внаслідок посилення нагляду поліції йому важко приховувати це надалі [12]³¹².

З наведених архівних документів видно, що соціальна база руху, спрямованого на розвиток польського шкільництва на Волині, була досить широкою. Це був дійсно всенародний рух за національну школу, і тому правлячому режиму було досить важко з ним боротись. Так, головний намісник Південно-Західного краю Ф. Трепов 1911 р. з тривогою повідомляв російському монарху, що особи, причетні до відкриття шкіл без належного дозволу, були притягнуті до судової відповідальності, однак судові заходи мети не досягли – і таємні школи продовжували відкриватись у різних місцевостях [5]³¹³. У лютому цього ж року він повернув до життя закон про покарання за таємне навчання дітей польською мовою, підвищивши штраф за порушення цього закону з 300 крб. (1892 р.) до 500 крб. (1911 р.); останнє покарання могло бути замінене тримісячним ув'язненням [207]³¹⁴.

Поява таких шкіл занепокоїла центральну владу в Петербурзі, і на вимогу Миколи II в 1911 р. для вивчення цього питання в Південно-Західний край був відряджений чиновник Міністерства внутрішніх справ Зайончковський. Вивчивши це питання, у своїй доповідній записці він вказував на недостатню оперативну роботу поліції щодо викриття таємних польських шкіл. Там же зазначалось, що поліція перехопила, наприклад, лист однієї з організаторок таємних польських шкіл Марії Стабровської. Вона написала його закордонному адресату, німецькій графині, в якому повідомляла, що сама відкрила в 1910 р. на Волині 42

³¹⁰ [175] Лісевич І.Т. Духовно спрагли... – С. 29, 30.

³¹¹ [5] ЦДІАК, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 12 зв.

³¹² [12] Там само, оп. 861, спр. 218, арк. 72.

³¹³ [5] Там само, оп. 642, спр. 497, арк. 12 зв.

польські школи і католицькі притулки. Далі Зайончковський відзначав, що за даними, які надійшли до нього, в трьох губерніях Південно-Західного краю за останні чотири роки було викрито 122 школи, в тому числі у Волинській губернії в 1910 р. – 4, а інформація, отримана з листа Стабровської, засвідчувала 42 діючі школи. На основі цієї статистики він докоряв поліції, що остання викривала лише незначну частину існуючих таємних польських шкіл [12]³¹⁵.

Чому ж навчали в цих школах? Так, княжна Анна Радзивілл у відкритій на її кошти школі у Рівному, крім Закону Божого, польської і російської мов, особисто навчала дітей рукоділля. А в школі, організованій поміщиком Яном Дунін-Карвицьким у с. Буртині Новоград-Волинського повіту діти вивчали також арифметику та географію. Основний контингент учнів шкіл складали діти римо-католиків. Однак в окремих з них були й учні православних батьків, наприклад, у с. Торчині Луцького повіту, с. Клітні Овруцького повіту та ін. [175]³¹⁶.

Важливу роль у боротьбі проти політики асиміляції польського населення Волині відігравав польський просвітницький рух. Велику просвітницьку роботу здійснювали Товариства доброчинності, організовані римо-католиками. Так, уже згадуваний Зайончковський інформував київського, подільського і волинського генерал-губернатора про те, “що поляки організували Товариство “Освята”, яке у своєму статуті на перше місце ставило завдання піднесення інтелектуального і морального рівня всіх верств польського населення, діяльність якого досить розгалужена, головний її зміст – це організація польських шкіл, притулків для дітей, бібліотек та інших просвітницьких установ”. Далі він із задоволенням констатував, що у Житомирі реєстрація “Освят” не була дозволена завдяки діям місцевого прокурора Куняховича [12]³¹⁷. Інші польські товариства, як зазначалось у його звіті, мали ту саму мету, але вони діяли в окремих містах, на заводах і в містечках. На чолі їх стояло римо-католицьке Товариство доброчинності в Житомирі, яке очолювали ксьондзи Мурашко, Скальський, Загурський, Дубовський. Заславське Товариство доброчинності, в жовтні 1906 р. відкрило дитячі притулки в містечках Заславі, Шепетівці, Славуті, Белгородці та селах Антонінах, Городищах, Ледянці, Татарському [12]³¹⁸.

Потрібно підкреслити, що дитячі притулки організовували також і польські поміщики. Так, на прохання власника маєтку Радовичі Воло-

³¹⁴ [207] Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. – Житомир, 2002. – С. 76.

³¹⁵ [12] ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 37, 72.

³¹⁶ [175] Лісевич І.Т. Духовно спрагли... ? С. 34, 35.

димир-Волинського повіту П. Гутовського волинський губернатор дозволив відкрити притулок для дітей його службовців для занять співом, рукоділлям і різними дитячими іграми [71]³¹⁹. В Старокостянтинівському повіті цукрозаводчиком Е. Маньковським були відкриті притулки в містечках Красилові, Кузьміні та в Красиловській слобідці [114]³²⁰. У Володимир-Волинському повіті на прохання поміщика Ф. Сумовського в трьох фільварках його маєтку – селах Замличах, Вікторівці, Дорочиничах – волинський губернатор 12 травня 1911р. дозволив відкрити дитячий притулок для дітей його робітників, як католиків, так і православних, бо роботи в маєтку, особливо у літній час, не давали можливості батькам наглядати за дітьми [70]³²¹.

Варто зазначити, що царську адміністрацію непокоїла діяльність товариств, бо вона вважала, що останні активно сприяють окатоличенню і полонізації православного населення в Південно-Західному краї. Так, департамент духовних справ у Санкт-Петербурзі вважав шкідливою для державних інтересів діяльність у Південно-Західному краї римо-католицьких Товариств доброчинності, зокрема в Житомирі та Заслав'ї, які надто активно відкривали дитячі притулки, в статуті яких не сказано, що до них приймаються лише діти католиків [12]³²².

Активним захисником польського населення в Південно-Західному краї виступало католицьке духовенство. За даними 1911 р., у Волинській губернії католики становили 10% від усього населення і були помітною групою не тільки в релігійному, а й у політичному, культурному і громадському житті краю [301]³²³. В першу чергу вони боролись за відродження незалежності Польщі. У згаданій доповіді Зайончковського було зазначено, що ксьондз Лішевський з Новоград-Волинського повіту відмовився прийняти присягу російською мовою, у своїй проповіді до віруючих заявив, “що будемо молитися, щоб Бог дав нам свого короля”; ксьондз Седлецький з Любомля Володимир-Волинського повіту в проповіді висловився так: “католики-поляки не повинні падати духом, а на утиски російського уряду повинні об’єднатися... і що Бог доведе нас до того часу, коли землі будуть наші”. Римо-католицькі священики проводили активну діяльність щодо організації на Волині римо-католицьких братств. У Троянівському приході Житомирського повіту в с. Гвоздаві за сприяння місцевого ксьондза Кожуховського і Луцько-

³¹⁷ [12] ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 42.

³¹⁸ [12] ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 42зв.

³¹⁹ [71] ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 67, арк. 1.

³²⁰ [114] Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1913. – С. 198.

³²¹ [70] ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 65, арк. 1–4.

³²² [12] ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 72 зв.–73.

Житомирської консисторії селяни були записані в “рожанцеві братства.” “Братства, - зазначалося в офіційних документах, - поширювали полонізаторські ідеї, сприяли відкриттю при костьолах бібліотек з підбором книг, які видавались польською мовою в польсько-католицькому дусі”. Весь Південно-Західний край був покритий густою мережею цих братств. Просвітницьку діяльність серед польського населення на Правобережній Україні здійснювали також нелегальні польські жіночі монастирі. На Волині вони діяли в Житомирі (2), в Луцьку і Кременці. Ці монастирі ставили за мету підготувати польських учителів – пропагандистів католицизму [12]³²⁴.

Особливо дратувало царську адміністрацію те, що в таємних монастирях активно діяли польські школи, які були, на їх думку, головним засобом ополячення російського, хоча і католицького, населення [12]³²⁵.

Варто зазначити, що римо-католицьке духовенство проводило на Волині значну культурно-громадську роботу. Вона активізувалась у квітні 1905 р. після того, як під тиском революційних подій 1905 р. царат трохи лібералізував своє ставлення до католицизму. Особливо цілеспрямовано виступали священики проти пияцтва, вони організовували гуртки тверезості, поширювали газети і журнали, відкривали бібліотеки польської книги. Через періодичну пресу “Люд Божи” (“Божий народ”) і “Голос католицький” (“Католицький голос”), які виходили в 1905 р. в Києві, проповідувались не тільки релігійні погляди, але й давалися практичні поради щодо ведення сільського господарства, організації кооперативів, кредитних спілок тощо.

З 1909 р. для римо-католицьких священиків знову наступали несприятливі часи, пов’язані з правлінням уряду П. Столипіна. Однак вони продовжували залишатись проповідниками національно-патріотичних традицій серед польського населення Волині, послідовно боролись проти його насильницької асиміляції, вносили високу християнську моральність у його життя [301]³²⁶.

Яскравим показником високої освіченості, інтелігентності та духовності поляків Волині є розвиток мережі польських книгарень і бібліотек. Багатими на цінні видання були поміщицькі бібліотеки, яких на Правобережній Україні на середину 70-х років XIX ст. нараховувалось понад 90. До них належали: книгозбірня відомого діяча польсь-

³²³ [301] Стронський Г.Й., Ніжинська Л.А. Римо-католицький костюл на Житомирщині на початку ХХст. // Малинщина у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 25–27 вересня 1996 р. – Малин, 1996. – С. 96.

³²⁴ [12] ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 27 зв., 28, 2, 6 зв., 22, 20.

³²⁵ [12] Там само, арк. 35, 37.

кої освіти Т. Чацького в с. Порицьку Володимир-Волинського повіту, в якій наховувалося близько 20 тис. томів книг і 9800 рукописів, а також бібліотека поміщиків Прушинських у с. Ільківцях Старокостянтинівського повіту. Унікальні видання можна було знайти в бібліотеках у с. Корці Новоград-Волинського повіту князів Чарторийських-Корецьких, с. Коростках Новоград-Волинського повіту – Міхала Орловського, у Дубенському повіті, в Млинові, графів Ходкевичів, Мізочі – Кравіцьких, с. Лужному – князів Яблоновських, с. Новому Олексинці – графів Жичевських, Горохові Володимир-Волинського повіту – Стройновських-Тарновських, Романові Новоград-Волинського повіту – графів Іллінських, у Рівному – князів Любомирських, с. Заборолі біля Луцька – Чернецьких, с. Баришівці Кременецького повіту – С. Новошицького та ін. На початку ХХ ст. найбільшими осередками духовної культури поляків на Волині були бібліотеки графів Потоцьких в с. Антонінах, князів Сангушків у Слауті, що були цінні насамперед своїми стародруками й рукописами, поміщиків Камінських у с. Олійниках Старокостянтинівського повіту та ін. [175]³²⁷. Наприклад, у книгозбірні Марії і Юзефа Потоцьких наховувалося 20 тис. книг, з яких понад 1500 томів цінних бібліофільських видань [195]³²⁸. Бібліотека князя Р. Сангушка мала більше 5 тис. томів. У ній зберігались: Біблія Радзивілівська (1568), Біблія Львівська (1577), Біблія Острозька (1581), книги грецькою і латинською мовами, листи гетьмана П. Дорошенка до польського короля, зібрання полемічних творів тощо [220]³²⁹.

Царська влада забороняла діяльність польських бібліотек, що функціонували без відповідного дозволу, тобто нелегально. Так, начальник Волинського жандармського управління доповідав київському, подільському і волинському генерал-губернаторові, що 30 грудня 1910 р. він одержав таємні відомості, що серед житомирських середніх навчальних закладів існують гуртки “Польської соціалістичної молоді”, які мають таємну польську бібліотеку, що діяла в будинку Павліни Любинецької. Проти Любинецької було порушено судову справу, а конфісковані книги були знищені. Справу 78-річної шляхтянки вирішив царський маніфест про амністію від 21 лютого 1913 р., відповідно

³²⁶ [301] Стронський Г.Й., Ніжинська Л.А. Римо-католицький костюл на Житомирщині на початку ХХст. // Малинщина у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 25–27 вересня 1996 р. – Малин, 1996. – С.96.

³²⁷ [175] Лісевич І.Т. Духовно спрагли... – С. 77–79.

³²⁸ [195] Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурно-му житті Правобережжя у ХІХ ст. – Острог, 2000. – С. 148.

до якого вона була звільнена від покарання [11]³³⁰.

Таємна бібліотека функціонувала також при Житомирській римо-католицькій духовній семінарії [12]³³¹.

Важливо зазначити, що значне місце в громадському і культурному житті польського населення Волині на початку XX ст. посідали польські періодичні видання, що сприяли активізації суспільно-політичної і культурної діяльності польської національної меншини в Україні.

Необхідно також зауважити, що польська періодика могла існувати тільки за матеріальної підтримки меценатів своєї общини, які визначали ідеологічну спрямованість газет і журналів, що була діаметрально протилежною ідеології російського самодержавства [242]³³². Тому місцева влада, як свідчать архівні документи, всіляко переслідувала ці часописи. Так, волинський губернатор у січні 1912 р., надсилаючи відомості київському, подільському і волинському генерал-губернаторові за грудень 1911 р., давав характеристику місцевій пресі. Він підкреслював, що газети, які видаються на Волині, поділяються на два табори: правих і лівих. До першого належать “Жизнь Волини”, “Почаевский листок”, а до другого – всі інші, які видаються поляками і євреями в Житомирі та Рівному. “Газети лівого спрямування, – застерігалось в донесенні, – носять вороже російській народності і державності забарвлення” [13]³³³. Царські чиновники жорстоко переслідували їх, накладаючи на редакторів арешти і штрафи. У 1912 р., наприклад, був заарештований редактор місцевої газети Палецький за статтю “Педагогічне іго” [13]³³⁴.

Підсумовуючи викладене, можна відзначити, що в другій половині XIX – на початку XX ст. самодержавством було ліквідовано не тільки систему польського шкільництва, але й встановлено заборону на використання польської мови як мови викладання і спілкування в російських навчальних закладах Волині. Римо-католицька церква виступала вирішальним чинником протистояння асиміляційним процесам і збереження національної самобутності. Польське населення відзначалося високою національною свідомістю, гідністю, і всіляко боролось з політикою русифікації, насильницької асиміляції, здійснюваної царатом в Україні.

³²⁹ [220] Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. – Т. 2. – Вінніпег, 1986. – С. 373, 374.

³³⁰ [11] ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 24, арк. 1–1зв., 14.

³³¹ [12] Там само, спр. 218, арк. 47.

³³² [242] Баженов Л.В. Польська преса в Україні між 1905–1917рр. // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. – Житомир, 1998. – С.112.

³³³ [13] ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 259, арк. 38зв.

§ 2. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ, ЇЇ ВНЕСОК В УКРАЇНСЬКУ І ЄВРОПЕЙСЬКУ НАУКУ, ЛІТЕРАТУРУ ТА МИСТЕЦТВО

В умовах дискримінаційної політики, здійснюваної царизмом щодо національних меншин Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., польській інтелігенції в культурному житті Волині належала провідна роль. Відомий український етнограф П. Чубинський у “Нарисі ополчення Південно-Західного краю” констатував, що у краї панувала виключно польська інтелігенція [1]³³⁵. Висновок ученого стосовно ситуації на Волині підтверджував волинський губернатор С. Суходольський, який у звіті імператорові Миколі II за 1894 р. зазначав, що в інтелігентному класі населення краю переважають поляки [3]³³⁶.

Державне законодавство чітко регламентувало освітню справу, істотно звужуючи можливості задоволення релігійних, культурних запитів польського населення в регіоні. Скрутні умови його існування призвели до появи культурно-просвітницького руху, що ставив за мету об’єднати польську інтелігенцію з українським населенням для поліпшення загального добробуту країни.

У 50-х роках XIX ст. осередком цього руху у Волинській губернії був Житомир. Саме тут виникли різні благодійні та просвітницькі гуртки, які засновували школи та притулки для дітей-сиріт, друкували і розповсюджували польські книги, відкрили громадські читальні, польський клуб та театр [146]³³⁷. У межах губернії поляки працювали вчителями, давали приватні уроки. На підтвердження цього у газеті “Волинь” знаходимо оголошення: “Самотній поляк бажає давати уроки з польської, німецької та французької мов дітям за помірну плату” [317]³³⁸.

Треба зазначити, що серед польського населення трьох губерній Правобережжя наприкінці XIX ст. найвищий відсоток тих, хто займався наукою, літературою і мистецтвом, був у Волинській (18,8%); у Київській – відповідно 16%, Подільській – 16,2%. Польська інтелігенція відзначалася високою громадською активністю. Наприкінці XIX – на початку XX ст. нею були створені товариства, що спрямовували свою діяльність на розвиток мистецтва, збагачення духовного життя населення краю. Наприклад, Варшавське товариство сприяння художни-

³³⁴ [13] Там само, арк. 154 зв.–155.

³³⁵ [1] ЦДІАК, ф. 442, оп. 53, спр. 353, арк. 28.

³³⁶ [3] Там само, оп. 625, спр. 416, арк. 2–2 зв.

кам, що діяло в Україні, у 1883 р. влаштувало в Житомирі виставку 37 картин польських художників [165]³³⁹.

11 листопада 1906 р. було започатковано Житомирське польське товариство співаків “Лютня”, метою якого, як зазначалось у його статуті, був розвиток хорового співу, популяризація польської пісні та музики в широких колах громадськості. Для здійснення цієї мети члени товариства влаштовували концерти, збирали фахову літературу, організовували хори для місцевих робітників. Засоби для реалізації відповідних завдань надходили від зборів з концертів, пожертвувань, членських внесків [66;77]³⁴⁰. Луцьке польське громадське зібрання “Будинок польський” (zareestrowane 1908 р.) створювало умови раціонального використання вільного часу для своїх членів і їх сімей. З цією метою воно влаштовувало танцювальні, музичні, літературні вечори, вистави, читання лекцій тощо [187;67]³⁴¹.

Варто зазначити, що губернська влада робила все, щоб запобігти спробам польської громадськості організовувати товариства національного спрямування. Наприклад, після обговорення проекту статуту Рівненського польського громадського зібрання, в якому визначались завдання влаштовувати для своїх членів, їх сімей і гостей музичні, літературні та сімейні вечори, дитячі свята, вистави, запрошувати фахівців з різних наук для читання лекцій тощо, 8 лютого 1912 р. Волинське губернське у справах про товариства присутствіє ухвалило: оскільки проєктований “Рівненський польський громадський гурток” передбачав об’єднання осіб польського походження на ґрунті їх виключно національних інтересів, що могло б призвести до поглиблення початків національної неприязні та відособленості, відмовити в його реєстрації [72]³⁴². З цієї причини заборонялась діяльність і інших громадських організацій: “Житомирського польського жіночого гуртка”, бо мета його була спрямована на культурно-освітній розвиток поляків і об’єднання їх на ґрунті виключно національних інтересів; товариства освіти в м. Березно Рівненського повіту, Славутського товариства шанувальників мистецтва [74;187]³⁴³.

Представники польської інтелігенції та шляхетства сприяли розви-

³³⁷ [146] Батюшков П.Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 282, 283.

³³⁸ [317] Волинь. – 1897. – № 78.

³³⁹ [165] Жданова І.А. Художня інтелігенція Наддніпрянської України в останній чверті XIX – на початку XX ст.- Дис. ... канд. істор. наук.– К., 1995. – С. 170, 132.

³⁴⁰ [66;77] ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 1, арк. 26, 253; ф. Р- 405, оп. 1, спр. 8, арк. 294–296.

³⁴¹ [187;67] Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – Луцьк, 1996. – С. 164; ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 3, арк. 30, 31.

тку освіти, були фундаторами і меценатами навчальних закладів на Волині. Доктор медицини Лорнет заповів свій капітал – 150 тис. крб. – на заснування у м. Луцьку чоловічої класичної гімназії та надання безкоштовної допомоги бідним учням гімназії, а також на виплату стипендій чотирьом випускникам гімназії під час їх навчання у Київському університеті. Розпорядниками цієї суми він визначив єпископа Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії і старшого з родини Чацьких. 17 січня 1884 р., виконуючи волю вченого, граф Ф. Чацький звернувся до попечителя Київського навчального округу С. Голубцова з проханням про відкриття в Луцьку чоловічої гімназії, попечителем якої Ф. Чацький був у 1911р. [17;21]³⁴⁴.

Польські шляхтичі матеріально допомагали викладачам навчальних закладів. Попечителем Рівненської гімназії був князь К. Любомирський, відомий композитор, який писав музичні твори та вірші [319;311]³⁴⁵. Його син С. Любомирський, надавав матеріальну допомогу викладачам Рівненського реального училища [78]³⁴⁶.

Польські поміщики-католики своєю увагою, пожертвуваннями та співучастю до справи церковно-приходських шкіл нерідко навіть переважали російських і православних землевласників [319]³⁴⁷.

Волинська губернска земська управа, де були міцними впливи польської шляхти, на потреби початкового навчання виділила 135 тис. крб. Таку допомогу в 1910 р. отримали 46% вищеназваних шкіл губернії [99]³⁴⁸.

Поляки були попечителями навчальних закладів на Волині. Наприклад, шляхтичі м. Володимира-Волинського В. Заремба, А. Лісевич, В. Михалевич та ін. в лютому 1912 р. взяли попечительство над учнями місцевої приватної жіночої гімназії. Вони надавали допомогу бідним здібним гімназисткам за їх сумлінне навчання та високі моральні якості, сприяли їх естетичному розвитку. З цієї метою організовували вистави, екскурсії літературно-музичні вечори тощо [73]³⁴⁹.

³⁴² [72] ДАЖО, ф.329, оп. 1, спр. 86, арк. 4, 37.

³⁴³ [74;187] Там само, спр. 98, арк. 18; Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис... канд. істор. наук. – 07.00.05. – Луцьк, 1996. – С.163, 164.

³⁴⁴ [17;21] ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 18, арк. 51–59; спр. 1318, арк.40.

³⁴⁵ [319;311] Волинские епархиальные ведомости. – 1880. – № 25. – С. 1153; Якимчук О. Діяльність Станіслава Любомирського щодо захисту майнових інтересів своєї родини в Рівненському повітовому суді в II пол. XIX – на поч. XXст. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип. 2. – С. 89.

³⁴⁶ [78] ДАРО, ф. 215, оп. 2, спр. 228, арк. 8, 10.

Польські лікарі відкривали медичні заклади на Волині. Так, 30 грудня 1912 р. польським лікарем С. Лешкевичем у Житомирі була відкрита водо- лікарня, де лікували нервові захворювання, хвороби обміну (ожиріння, цукровий діабет) тощо. Цей лікувальний заклад був забезпечений необхідними приладами, а відділення для гідротерапевтичних процедур було оснащено англійськими фаянсовими ваннами [113]³⁵⁰.

Польські діячі культури на Волині постійно перебували під пильним оком царської адміністрації, яка встановлювала над ними таємний нагляд. Так, у відомості про осіб, які перебували під наглядом поліції в Житомирі, поряд з польськими дворянами, римо-католицькими священниками, студентами знаходимо також прізвища польських акторів Стопеля М., Чехович П., Шредерс К. та ін. [33]³⁵¹. На організацію вистав у краї польською мовою необхідно було мати дозвіл волинського губернатора. Таке право отримав, зокрема, у 1908 р. С. Посядловський, актор Варшавського театру В. Кінле-Кіндлер, а також дворянин м. Луцька Левандовський [40]³⁵².

Таким чином, архівні документи проливають додаткове світло на громадську діяльність польської інтелігенції та шляхетства, яка проявлялась у створенні товариств, що спрямовували свою діяльність на розвиток освіти, мистецтва, збагачення духовного життя не лише польського населення, але й усіх мешканців краю. Поляки були фундаторами освітніх та лікувальних закладів на Волині, надавали матеріальну допомогу бідним викладачам та студентам.

Вагомий внесок зробили поляки у розвиток української і європейської науки. Видатним ученим-натуралістом був шляхтич Ю. Пачоський [52]³⁵³. Майбутній науковець навчався в Рівному й Умані, працював у Київському університеті. У 80–90-х рр. як член Київського товариства природодослідників вивчав флору Волині, Криму, Поділля, Полтавщини, а на початку ХХ ст. – Київщини. Ним було засновано у Херсоні один з перших у Російській імперії ентомологічний кабінет, завданням якого була наукова і практична робота по боротьбі з шкідниками сільськогосподарських культур. Крім того, він був одним з організаторів всесвітньовідомого заповідника Асканія-Нова.

³⁴⁷ [319] Волынские епархиальные ведомости. – 1887. – № 1 – 2. – С. 1186.

³⁴⁸ [99] Отчет Волынской губернской земской управы по училищному отделу за 1910–11 уч. годы. – Житомир, 1911. – С.4, 5.

³⁴⁹ [73] ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 88, арк. 3, 9.

³⁵⁰ [113] Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. – Житомир, 1912.

³⁵¹ [33] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 214, арк. 246 зв., 255 зв., 254 зв., 257 зв.

³⁵² [40] ДАЖО, ф. 70, оп. 2, спр. 24, арк. 170, 143, 303.

За період творчої діяльності вчений опублікував близько 190 праць, присвячених флорі України, зокрема капітальне дослідження “Основні риси розвитку флори Південно-Західної Росії” (1910 р.) [177]³⁵⁴.

Значна кількість поляків-волинян працювала у вищих навчальних закладах Наддніпрянської України, серед них – Л. Горецький. У справі про дворянське походження родини Горецьких знаходимо метричну виписку, з якої дізнаємось, що у дворян м. Рівного Казимира і Юлії Горецьких народився і хрещений 30 серпня 1825 р. Людвік Горецький [49]³⁵⁵.

Л. Горецький викладав у Київському університеті, був одним з ініціаторів відкриття у Києві клініки дерматології, яку згодом й очолив. Студенти проходили в ній виробничу практику, переймаючи від ученого багатий досвід медичної допомоги хворим. Лікарська діяльність Л. Горецького була різнобічною, він був також і прекрасним терапевтом, і вмілим хірургом, а 1871 р. організував у Києві проведення перших щеплень проти віспи.

Надаючи великого значення просвітницькій роботі серед населення, вчений писав брошури, систематично виступав з популярними статтями на медичні теми на сторінках газети “Киевлянин”. Також він був автором численних наукових праць з питань дерматології та інших галузей медицини. Л. Горецький довгі роки був заступником голови Київського і членом-кореспондентом Одеського лікарських товариств, а також одним із засновників Київського товариства природодослідників [294;177]³⁵⁶.

Прославив Волинь і доктор медицини К. Шадек, який народився в Житомирі, а працював у Київському університеті. Науковий доробок ученого склали ґрунтовні праці з дерматології і сифілідології, які видавалися російською, польською, німецькою та іспанською мовами [323]³⁵⁷.

Чимало поляків, уродженців Волині, працювали на медичному факультеті Харківського університету. У 80-х рр. тут викладали: вихованець Київського університету, терапевт, професор Т. Опенховський, керівник університетської клініки професор Ю. Пенський, визнаний фахівець у галузі хірургії, редактор “Трудов” харківського Товариства наукової медицини і гігієни професор В. Високович, терапевт і пато-

³⁵³ [52] Там само, ф. 146, оп. 1, спр. 4462, арк. 33.

³⁵⁴ [177] Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX). – К., 1993. – С.41.

³⁵⁵ [49] ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 1785, арк. 60, 81, 82.

лог професор Є. Жебровський та ін.[177]³⁵⁸.

Уродженцем Волині був видатний польський вчений у галузі фізико-хімічних наук, один з основоположників сучасної термохімії – В. Свентославський. Ще студентом Київського політехнічного інституту він часто публікувався в тижневику “Світ”, на сторінках якого в 1906–1907 рр. було вміщено близько сорока його статей. Після закінчення у 1906 р. інституту В. Свентославський був залишений працювати у вузі спочатку як керівник лабораторних занять, а потім як асистент кафедри неорганічної хімії. Потрібно зазначити, що в науковому становленні молодого ученого значну роль відіграли професор КПП В. Шапошников і В. Тимофєєв. У 1908–1909 рр. він видав низку праць, присвячених термохімічним дослідженням органічних сполук, азотної кислоти та ін. Вони зацікавили видатного німецького вченого, лауреата Нобелівської премії В. Оствальда і були ним перевидані у Лейпцігу. В статтях, надрукованих тоді ж у варшавському “Польському хіміку” і в журналі Російського фізико-хімічного товариства, В. Свентославський виклав свій оригінальний теоретичний аналіз дослідних даних з термохімії органічних сполук. Відзначаючи успішну роботу В. Свентославського, Російське фізико-хімічне товариство 1912 р. присудило вченому, якому не було ще й тридцяти років, вищу наукову нагороду – премію імені Д. Менделєєва.

Наукові праці В. Свентославського привернули увагу вчених Московського університету. 1911 р. він був запрошений на роботу до Москви, де особливо виявились неординарні якості експериментатора і теоретика у галузі термохімії та суміжних з нею галузей науки. Тут він продовжував розпочате в Києві термохімічне вивчення класу діазосполук, експериментальні результати яких були теоретично узагальнені у монографії “Діазосполуки. Термохімічні дослідження” (1917 р.) [177]³⁵⁹.

Серед поляків, що проживали на Волині, був Г. Оссовський, який народився 8 листопада 1834 р. в с. Казаринівці Київської губернії. Значна частина його життя була пов’язана із Житомиром. Тут пройшли його дитячі та юнацькі роки. Навчаючись у гімназії, яку закінчив 1853 р., починав свою наукову діяльність. Батькові Оссовського, Йосипу Мартиновичу, а згодом самому Готфрїду належала земельна ділянка площею в кілька десятин у межах сучасних вулиць Київської, Гоголівської, Мануїльського, Михайловградської. Закінчивши гімназію, Г. Оссовський вступив на

³⁵⁶ [294;177] Рафес Ю.И. Польские ученые – воспитанники и сотрудники Киевского университета // Советское здравоохранение. – 1961. – № 4. – С. 49; Лісевич І.Т. Назв. праця. – С. 43, 44.

³⁵⁷ [323] Киевская старина.– Т. XXVI.– Кн.7. – К.,1889. – С. 574.

³⁵⁸ [177] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С. 52.

військову службу, яку закінчив у чині підпоручика. Служив Осовський у частинах, які дислокувалися в Житомирі, що давало йому можливість займатися вивченням природи волинського краю. Його активна дослідницька діяльність розпочалась ще на початку 60-х рр. XIX ст., які були найбільш плідними в його наукових пошуках. Чимало праць учений присвятив вивченню Волині, найбільш відомими серед них були: “Геологічно-геогностичний нарис Волинської губернії з поглядом на застосування в практичному використанні місцевих корисних копалин... і в перший раз складеної спеціальної геогностичної карти Волинської губернії” (1867 р.), “Із подорожніх заміток по Житомирському і Овруцькому повітах у 1867 р.” (1868 р.). У них Осовський вперше зібрав та узагальнив досвід своїх попередників, результати власних досліджень, здійснив ґрунтовний аналіз відомих на той час мінеральних багатств краю – встановив нові родовища фарфорової глини, різноманітні видозміни ґрунту, відкрив гірську породу, яку назвав “волінітом” [265]³⁶⁰.

Важливо зазначити, що поляки залишили помітний слід і в галузі гуманітарних наук, зокрема в історії. Одним з них був уродженець Волині – Ю. Третяк, який після закінчення Київського університету працював у Цюриху і Львові, мав учену ступінь доктора філософії. Його творчим доробком були праці з історії та літератури. Серед них найбільш відома “Історія війни хотинської 1621 р.” [323]³⁶¹. В Заславі 26 серпня 1838 р. народився історик М. Дубецький, який закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Найбільш відомою є його двотомна праця “На кордонах і за кордоном. Спогади та ескізи” (Київ, 1914 р.), у якій охарактеризовано релігійне і культурне життя Волині, зокрема у губерньському центрі, описав літературну та громадську діяльність у Житомирі Ю. Крашевського та інших представників польської культури [323;306]³⁶².

В історичну науку певний внесок також зробили дослідники: М. Любович, що народився у Волинській губернії, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, а згодом працював професором історії у Варшаві. Його перу належить відома праця “Історія реформації в Польщі”; І. Радлінський, який народився в Дубні й також закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Чимало праць учений присвятив народностям Сходу, дослідженню первісної культури та філософським проблемам.

³⁵⁹ [177] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С.48, 49.

³⁶⁰ [265] Кондратюк Р.Ю. Готфрид Осовський // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. – Т. 21. – Житомир, 2000. – С. 330.

³⁶¹ [323] Киевская старина. – Т. XXVI. – Кн.7. – 1889. – С. 574.

У галузі юридичної науки плідно працював Ф. Богацький, уродженець Заслава, випускник Рівненської гімназії, а згодом Одеського університету. В його науковому доробку були праці з проблем права, а також із психології [323]³⁶³.

Отже, на основі вищесказаного можна констатувати те, що польські науковці, родом з Волині, своєю творчістю збагачували як українську, так і європейську науку, зокрема в галузі ботаніки, медицини, хімії, геології, історії та права.

Одним з найяскравіших представників творчої інтелігенції на Волині був Ю. Крашевський – видатний польський письменник, публіцист, музикознавець, літературний критик, учений, який прожив у краї з 1836 до 1860 р. [131;325]³⁶⁴.

Про Волинь письменник писав так: “Красива та країна Волинь. З однієї сторони Буг, а з другої Тетерів. Не був Бог скупим до цього краю. Славні ріки, великі ліси, урожайні поля, камінь – маємо під рукою все, що душа і забажає... край мальовничий і розмаїтий” [256]³⁶⁵. Житомирський період життя письменника був позначений активною його участю в громадському житті. Ю. Крашевський переїхав до губернського центру з маєтку Губине Луцького повіту у вересні 1853 р., а ще через рік його було призначено керівником Волинського статистичного комітету, що займався аналізом господарства та становища селян, їхніх взаємин із землевласниками, а також описом пам’ятників історії, культури і мистецтва. Тут Ю. Крашевський прийняв призначення шляхетського зібрання на посаду почесного попечителя шкіл та місцевого театру [258;149]³⁶⁶. Перебуваючи з 1853 р. на посаді почесного попечителя Житомирської чоловічої гімназії, він сприяв поліпшенню харчування дітей, надавав матеріальну допомогу окремим гімназістам (одяг, книги тощо) [249]³⁶⁷. На утриманні родини письменника у цей період перебувало декілька гімназістів (в т. ч. К. Михальчук, який згодом став відомим українським мовознавцем-діалектологом) [261]³⁶⁸. Своїми враженнями про початок громадської діяльності письменник поділився у листі до батька від 15 лютого 1857

³⁶² [323;306] Киевская старина. – Т. XXVI. – Кн.7. – 1889. – С. 570; Чернік О.С. Поляки на Житомирщині: роздуми, обсервації, надії на майбутнє // Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. – Т.19. – Житомир, 1999. – С. 113.

³⁶³ [323] Киевская старина. – Т. XXVI. – Кн. 7. – 1889. – С. 573, 570.

³⁶⁴ [131;325] Універсальний словник-енциклопедія. – К., 1999. – С.717; Липинський В. Юзеф Ігнаці Крашевський // Місто. – 1997. – 1 серп.

³⁶⁵ [256] Дияк А.Б. Юзеф Ігнаці Крашевський // Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки.: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999р.). – Хмельницький, 1999. – С.543.

р., в якому він зазначав: “Розпочав уже так зване виконання службових обов’язків, урочисто інспектував школи і жіночий пансіон, повинен був увійти в умови утримання учнів і найбільшим допомогти хоч би стільки, щоб вони не були голодними” [258]³⁶⁹. Діяльність у гімназії була різноманітною і складною, про що згодом він залишив такі спогади: “Одним з самих тяжких періодів мого життя був у Житомирі, на Волині, на місці попечителя гімназії. Це було зумовлено не лише своєрідністю служби, але й постійними сутичками з директором. Треба було у всьому боротися, усюди зустрічав опір, заздрість, інтриги” [249]³⁷⁰.

У 1857 р. в Житомирі перебував ушавлений скрипаль, композитор і педагог А. Контський, який на прохання Ю. Крашевського 22 березня 1857 р. виступив з благодійним концертом на користь бідних учнів Житомирської гімназії. З цього приводу письменник зазначив у листі від 24 березня 1857 р. до брата Кастана: “...22 березня мали оригінальний концерт для учнів гімназії...зібрано 2000 крб. на убогих учнів”. Згодом знаменитий скрипаль згадував: “Я впевнений, що кожний, хто спілкується з добрим паном, робиться ліпшим” [298;325]³⁷¹.

Ще однією сферою діяльності письменника в Житомирі був театр. У січні 1857 р. Ю. Крашевський був призначений на посаду художнього директора театру. Вже 13 лютого 1857 р. відбулася прем’єра його п’єси “Портрет”, яка з особливим ентузіазмом була сприйнята житомирянами. Письменник з цього приводу писав батькам: “Позавчора тут в театрі грали мою комедію “Портрет”, грали її так добре, що після вистави о пів на другу ночі всі чоловіки з партеру переїхали до мене, знайомі і не знайомі, дякувати”.

Проте ні служба в статистичному комітеті, ні освітні й театральні справи

³⁶⁶ [258;149] Єршов В. “Гнів Ваш втішає мене...чекаю його і радію йому” // Авжеж!. – Ч. 31. – Житомир, 1996. – С.12; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 272.

³⁶⁷ [249] Бур’ян М.Ю., Єршов В.О. Діяльність Ю.І. Крашевського в Житомирській чоловічій гімназії // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки (23–25 травня 1996 р.). – Житомир, 1996. – С. 177.

³⁶⁸ [261] Єршов В.О. Представники польської літератури // Поліський дивосвіт: У 2-х ч. – Ч. 1. – Житомир, 2000. – С. 294–295.

³⁶⁹ [258] Єршов В. “Гнів Ваш втішає мене...чекаю його і радію йому” // Авжеж!. – Ч. 31. – Житомир, 1996. – С. 12.

³⁷⁰ [249] Бур’ян М.Ю., Єршов В.О. Назв. праця. – С. 177.

ще не вичерпували всієї громадської діяльності Ю. Крашевського в Житомирі. Є відомості, що він був ще з 1857 р. президентом товариства доброчинності.

Варто зазначити, що по гарячих слідах дискусій, які відбувалися в товаристві, письменник написав “Історію кілочка в тині (з вірогідних джерел зібрану і записану)” (грудень 1858 р.). Ось як згадував Ю. Крашевський про це в передмові до дрезденського видання 1874 р.: “...повість ця була написана в момент, коли всі ми гаряче сперечалися про проблеми селянства і ділились на два табори: тих, котрі виступали за її розв’язання доброю волею і добрим серцем, і тих, котрі противились можливості реформи...”

Цей твір викликав обурення консервативного волинського панства. Про Ю. Крашевського, котрого ще недавно боготворили, стали розпускати всілякі плітки, “виживати” [258;149]³⁷². Це було однією з причин, що змусила письменника у 1860 р. залишити цей, за його ж словами, “тихий, лагідний волинський край”.

Але найважливішим є творчий доробок великого романіста. Сам письменник, підбиваючи підсумки своєї літературної діяльності, писав: “Півстоліття я пік чорний хліб буденності” [325]³⁷³. У творах, сюжети для яких були взяті з народного життя Волині, – “Історія Савки” (1842), “Уляна”(1843), “Остап Бондарчук”(1847), “Ярина”(1850), “Хата за селом” (1854) та ін. – уперше в польській літературі з’являється постать українського селянина, приниженого та експлуатованого [252]³⁷⁴. Про демократизм його творів писав І. Франко, який зазначав, що Ю. Крашевський вперше вводив у польську белетристику справжні, живі, простонародні типи [261]³⁷⁵.

Дослідниця творчості письменника В. Ведіна підкреслює, що у повісті “Хата за селом” в образі Марисі розкрито кращі риси українського селянства: благородство, моральну чистоту, чесність, любов до рідної домівки, працьовитість, сильну волю й почуття власної людської гідності [251]³⁷⁶. За цим твором український драматург М. Старицький здійснив драматичну переробку – п’єсу “Циганка Аза”. “Це була, – як зазначав український актор І. Мар’яненко, – найпопулярніша і найбільш

³⁷¹ [298;325] Сейко Н.А. Ю.І.Крашевський у Житомирі (листи до родини) // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С.163; Липинський В. Листи Крашевського // Місто. – 1997. – 9 жовт.

³⁷² [258;149] Єршов В.“Гнів Ваш втішає мене...чекаю його і радію йому” // Авжеж!. – Ч. 31. – Житомир, 1996. – С. 13, 14, 15; Бовуа Д. Назв. праця. – С. 272.

³⁷³ [325] Липинський В. Юзеф Ігнацій Крашевський // Місто. – 1997. – 1 серп.

“касова” мелодраматична п’еса в репертуарі дореволюційного українського театру. Не було трупи, яка б не виставляла її... та й дуже часто” [184]³⁷⁷.

Ю. Крашевський відзначався різнобічним талантом. Саме на Волині він написав працю “Литва. Давня історія, традиції, мова, віра, звичаї, пісні”, в якій розробив концепцію народного мистецтва, головний зміст якої – зв’язок між народною творчістю і професійним мистецтвом [152]³⁷⁸. У своєму будинку письменник влаштовував музичні вечори, на яких чудово грав на фортепіано; малював краєвиди Житомира аквареллю та олівцем, робив ілюстрації до власних творів [261]³⁷⁹. Цікавою сторінкою в біографії цього діяча було святкування у 1879 р. 50-річчя його творчої діяльності. Ця подія рельєфно висвітлила високу популярність письменника серед демократичного літературного товариства і разом з тим показала, як болісно сприймала царська адміністрація популярність великого польського романіста. Жандармське управління виявляло поляків, які прибули в Краків “з приводу ювілейного свята...на честь польського письменника Крашевського”. Гості потрапляли у список політично неблагонадійних, і за ними встановлювався поліцейний нагляд. Нагляд встановлювався і за родичами письменника, що залишились на Волині. У відомості канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора за 1881 р. у списку осіб, за якими здійснювався в 1879 р. таємний нагляд, були родичі Ю. Крашевського – подружжя Вороничів, а також дружина письменника і діти, що проживали в с. Олексинцях Рівненського повіту [9]³⁸⁰.

З Волиню було тісно пов’язане життя та творчість талановитого польського поета, лірика, романіста, історика літератури і критика, перекладача Леонарда Совінського. Яскраву характеристику поету дав І. Франко у статті “Сучасні польські поети”: “це була палка, вибухова натура, гарячий демократ” [219]³⁸¹.

Народився Л. Совінський 1831 р. поблизу Житомира, в сім’ї польського шляхтича – вчителя музики. Початкову освіту майбутній поет

³⁷⁴ [252] Вервес Г. Українська література і слов’янство // Вітчизна. – 1958. – № 9. – С. 181.

³⁷⁵ [261] Єршов В.О. Представники польської літератури // Поліський дивосвіт: У 2-х ч. – Ч. 1. – Житомир, 2000. – С. 297, 298.

³⁷⁶ [251] Ведіна В. Юзеф Ігнацій Крашевський // Хата за селом. – К., 1967. – С.313.

³⁷⁷ [184] Мар’яненко І.О. Сцена, актори, ролі. – К., 1964. – С. 116.

³⁷⁸ [152] Бэлза И. История польской музыкальной культуры. – Т.3. – М., 1972. – С. 130.

³⁷⁹ [261] Єршов В.О. Представники польської літератури // Поліський дивосвіт: У 2-х ч. – Ч. 1. – Житомир, 2000. – С. 296.

здобув удома, згодом продовжив навчання у повітовій школі, Житомирській чоловічій гімназії і, врешті, з 1847 до 1851 рр. в Київському університеті на історико-філологічному і медичному факультетах. 1855 р. Л. Совінський здійснив поїздки за кордон, під час якої відвідав центральні країни Західної Європи [299;219]³⁸². Для Л. Совінського шлях в Україну був перекритий ще до вибуху повстання 1863 р. За участь в антиурядових маніфестаціях він був заарештований у 1862 р. і засланий на шість років до Курська. 1868 р. йому дозволили виїхати до Варшави, де він займався журналістською роботою. І лише в останні роки життя поет зміг повернутись в Україну, зокрема на Волинь. Помер він у грудні 1887 р. в с. Стетковцях, поблизу Чуднова [323;176]³⁸³.

Літературна творчість письменника була досить розмаїта. Л. Совінський познайомив польську інтелігенцію з творами Т. Шевченка – зробив чудовий переклад поем “Наймичка” та “Гайдамаки”, написав розвідку – етюд “Тарас Шевченко” [1]³⁸⁴. Переклад Л. Совінським творів Великого Кобзаря літературознавець Г. Вервес охарактеризував як найяскравіший епізод в українсько-польському братанні [252]³⁸⁵. Як зазначалось у передмові до одного з посмертних видань творів поета, навіть уже будучи на смертному одрі, він перекладав улюбленого Т. Шевченка [176]³⁸⁶. Програмним твором Л. Совінського була лірична поема “З життя”, видана 1860 р. Вона була, як зазначав Великий Каменяр, одним з імпульсів, що закликали до повстання, і особливо серед польської молоді принесла авторові велику популярність. Поему пронизувала християнська ідея – працювати для блага ближнього [219;323]³⁸⁷. Твором, у якому Л. Совінський виступив як драматург, була трагедія “На Україні”, високу оцінку якій дав І. Франко. Він писав, що твір “без сумніву, найсильніше і найновіше з усього, що дала польській літературі Україна в XIX віці” [219]³⁸⁸. В трагедії звучав заклик до єднання між українським та польським народами на основі рівноправних відносин. Поет проголошував:

³⁸⁰ [9] ЦДІАК, ф. 442, оп. 831, спр. 386, арк 7, 8 зв., 9.

³⁸¹ [219] Франко І.Я. Сучасні польські поети // Зібрання творів в 50-ти томах. – Т. 31. – К., 1981. – С. 392–393.

³⁸² [299;219] С-ко А.В. Леонард Совинский (опыт посмертной характеристики) // Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – 1888. – С. 287; Франко І.Я. Назв. праця. – С. 392.

³⁸³ [323;176] Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – 1888. – С. 302; Лісевич І. Т. Родом з України...(Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX- на початку XX ст.).– К., 1995. – С. 15.

³⁸⁴ [1] ЦДІАК, ф. 442, оп. 53, спр. 353, арк. 57.

³⁸⁵ [252] Вервес Г. Назв. праця. – С. 183.

*Знамено наше – рівність.
Під цим лише знаком
Справжнім будеш русином
Чи поляком [176]³⁸⁹.*

Високу оцінку драмі Л. Совінського дав академік Г. Вервес, назвавши “На Україні” найвидатнішим твором поета, в якому весь час відчуються мотиви пристрасно-революційної музи Т. Шевченка [252]³⁹⁰.

Талановитим майстром у прозі показав себе Л. Совінський у “Шкільних спогадах”. Це мемуари, що охоплюють період навчання в Меджибожській школі та Житомирській чоловічій гімназії з 1839 до 1847 рр. У “Спогадах”, як зазначалося в “Киевской старине”, “талановито змальовано чудову природу Поділля та Волині, спосіб життя волинян... все це переливається перед очима читача, освітлене промінням неабиякого літературного обдарування, і до того захоплює, що не можна відірватися від книги, не дочитавши її до кінця. Книга ... цікава і назавжди залишиться одним із найвидатніших літературних творів в царині польських мемуарів” [323]³⁹¹.

Останнім твором Л. Совінського був роман у трьох томах “На роздоріжжі”, в якому він визначив життєве кредо – творити загальне благо. “Людина, яка керується ним, – зазначав поет, – залишається чистою, шанобливою і сильною” [323]³⁹². Тому вся його творчість була пронизана високою метою служіння народу. Вона яскраво відображена у вірші “Сучасним лірикам”, де він закликав поетів:

*А йдіть в народну кузню, й кличні
ведіть пісні, що прагне люд [135]³⁹³.*

Високу оцінку творчості художника слова, що вічно спочиває на волинській землі, дав І. Франко. Це йому належать слова: “Для нас, українців, Совінський є і буде однією з найсимпатичніших постатей на польському Парнасі” [219]³⁹⁴.

Яскравим представником польської літератури, що народився 1846 р. на Волині, зокрема в м. Романові Луцького повіту, і навчався в Житомирській чоловічій гімназії, був В. Висоцький. Після її закінчен-

³⁸⁶ [176] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С.15.

³⁸⁷ [219;323] Франко І.Я. Назв. праця. – С. 393; Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – 1888. – С. 292.

³⁸⁸ [219] Франко І.Я. Назв. праця. – С. 393.

³⁸⁹ [176] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С.15.

³⁹⁰ [252] Вервес Г. Назв. праця. – С. 183.

³⁹¹ [323] Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – 1888.– С.306, 307.

³⁹² [323] Там само. – С. 309.

ня він мешкав у Києві, де 1871 р. відкрив салон художньої фотографії і став одним з перших фотографів у місті [323]³⁹⁵. Саме В. Висоцький виконав відомий фотопортрет Лесі Українки в народному вбранні (1884 р.) та І. Франка з дружиною (1886 р.). У 1882 р. одна з його робіт була нагороджена медаллю на Всеросійській художній виставці. У сатиричних поетичних творах “Всі за одного” (1882 р.), “Зачарована сльоза” і “Нові Дзяди” (1884 р.), “Сатири і байки” (1894 р.) поет висміював негативні сторони життя польської шляхти в Україні, за що йому дорікала консервативна варшавська преса. Характерною рисою творів В. Висоцького є те, що більшість з них пройнята любов’ю до української землі, її народу. Показовою у цьому відношенні є поема “Ляшка” (1883 р.), темою якої стала спільна боротьба поляків та запорожців проти татарських набігів, а головною ідеєю – польсько-українська дружба, яскраво виражена у таких рядках поеми:

*Хай віднині наша Україна,
В якій покровні осіли народи,
Буде святиною братства і згоди* [176]³⁹⁶.

Цій же ідеї присвячена наступна поема В. Висоцького “Оксана” (1891 р.). Зміст твору – це історія кохання дочки українського рибалки Оксани з польським паничем. Дівчина зображена благородною і великодушною, вона забула про зраду свого коханця, що покинув її. Оксана робить усе, щоб врятувати його від покарання за участь у повстанні 1863 р. Польський літературознавець Я. Зентарська пише так: “Всепощаюча любов Оксани є наче заповіддю майбутнього братерства двох близьких між собою народів” [176]³⁹⁷. Необхідно зазначити, що поемі високо оцінив І. Франко, який відносив “Оксану” до найкращих творів В. Висоцького і підкреслював, що в його поезії “чути якийсь подих свіжості сил, якусь мужню енергію, і в тім головна її принада” [219]³⁹⁸.

З волинською землею пов’язане життя та творчість родини Коженювських, а серед них славнозвісного класика англійської літератури, письменника-романтика Джозефа Конрада, справжнє ім’я якого – Юзеф Теодор Коженювський, що народився в с. Терехові під Бердичевом. Люди, що знали його близько, свідчили: думав він французькою мовою, писав англійською, а коли був тяжко хворий мав польською [269]³⁹⁹.

Батько Юзефа, Аполлон Коженювський, і його дядьки (по матері Євеліни Бобровської), Стефан і Тадеуш Бобровські, навчались у Житомирській

³⁹³ [135] Антологія польської поезії в 2 томах. – Т. 1. – К., 1979. – С. 371.

³⁹⁴ [219] Франко І.Я. Назв. праця. – С. 393.

³⁹⁵ [323] Киевская старина. – Т.ХХІ. – Кн. 6. – 1888. – С.570.

³⁹⁶ [176] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С.20, 21.

³⁹⁷ [176] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С. 22.

чоловічій гімназії в 40-х рр. XIX ст. [309]⁴⁰⁰.

З сім'єю А. Коженівського дружив Ю. Крашевський, який запросив у 1858 р. його до співпраці в житомирському театрі. Театр відзначався цікавим репертуаром, як зазначав польський дослідник О. Чернік, а серед поставлених творів знаходилися п'єси Аполлона Коженівського, в яких було відображено шляхетський побут [269;306;1]⁴⁰¹. Житомирський період творчості для А. Коженівського був недовгим. У кінці 1860 р. він виїхав до Варшави, де став одним з організаторів міського комітету, що займався підготовкою до польського повстання 1863 р., а чотирьохрічний Юзеф залишився з матір'ю в Житомирі, звідки писав батькові: "Таточку, мені тут подобається". Після смерті батьків дванадцятирічний Юзеф виховувався у дядька Т. Бобровського – відомого громадського діяча, юриста, письменника і мемуариста. Дитячі роки, прожиті Юзефом на Волині, залишили в його серці глибоке почуття любові до рідного краю. Так, у листі до дядька Тадеуша він писав з Англії: "Бережіть нашу землю. Такої землі, як наша, ніде більше немає" [269]⁴⁰².

З Волиню тісно пов'язане життя і творчість польського поета, мемуариста і громадського діяча Густава Олізара. На початку 40-х рр. відбулось знайомство Г. Олізара з Ю. Крашевським, яке переросло у дружбу і співпрацю. "Граф Олізар – наймиліша людина у світі," – писав про нього великий польський романіст [260]⁴⁰³.

Про громадську діяльність Г. Олізара свідчить такий факт. У 1861–1862 рр. при Коростишівському костюлі ним і Товариством навчального посібника польському народу була організована школа для дітей селян і міщан, учителем у якій працював його син Карл. Навчання в школі велось польською, російською та українською мовами. Діти вивчали твори А. Міцкевича, І. Крилова та Т. Шевченка [260]⁴⁰⁴.

Підсумком творчості Г. Олізара стали знамениті мемуари, які вийшли в світ після смерті автора у Львові 1892 р. Як зазначає дослідник життя і творчості Г. Олізара В. Єршов, це ціла енциклопедія історії Пра-

³⁹⁸ [219] Франко І.Я. Назв. праця. – С. 395.

³⁹⁹ [269] Костриця М.Ю., Костриця Н.С. Класик англійської літератури Джозеф Конрад – наш земляк.// Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. – Т.19. – Житомир, 1999. – С. 130.

⁴⁰⁰ [309] Шепелюк М.Ю. Видатний англійський письменник Джозеф Конрад і Волинь // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С.166.

⁴⁰¹ [269;306;1] Костриця М.Ю., Костриця Н.С. Назв. праця. – С.130; Чернік О.С. Назв. праця. – С. 113; ЦДІАК, ф. 442, оп. 53, спр. 353, арк. 55.

⁴⁰² [269] Костриця М.Ю., Костриця Н.С. Назв. праця. – С. 130, 131.

вобережної України XIX ст., в якій описано життя Коростишева, Житомира і багатьох інших міст і містечок Волині.

У 1863 р. Г. Олізар за станом здоров'я виїхав до Дрездена. Неспокійна, велика душа письменника перебувала у центрі найважливіших політичних подій. Його будинок завжди був відкритий для політичних емігрантів-поляків, яких “двоглавий орел” вигнав за межі Батьківщини після повстання 1863 р. [260]⁴⁰⁵. Треба зазначити, що політично неблагонадійним для губернської адміністрації Г. Олізар залишався до кінця свого життя. Так, в описі таємних справ канцелярії волинського губернатора за 1860–1865 рр. збереглось розпорядження губернатора від 22 лютого 1863 р. “Про продовження нагляду за поміщиком графом Густавом Олізаром” [32;259]⁴⁰⁶. 2 січня 1865 р. перестало битись серце Г. Олізара. В некролозі поету Ю. Крашевський писав, що “він був з тих людей, котрі довгим життям завоювали серця земляків та іноземців, яких доля хоч на секунду зблизила з ним, вони його любили та поважали” [260]⁴⁰⁷.

Щедра на таланти земля Волині дала творчий злет польській письменниці, акторці Габрієлі Запольській, псевдонім якої Марія Снежко-Блоцька [131]⁴⁰⁸. Народилась письменниця в с. Ківерцях Луцького повіту, там пройшло її дитинство та юність. Згодом вона здобула освіту у Львові та мешкала переважно у цьому місті [323]⁴⁰⁹. Але Волинь залишилась у її серці назавжди. Ось як писала Г. Запольська про рідну Волинь в одному з листів: “Я люблю цю землю. Стільки світа я бачила, а ніде в мене душа не жила всією повнотою, як на Волині. І коли б нині мене запитали, чи погоджусь я ...закінчити життя в селянській хаті, але там, де Стир, де мої сосни, берези, де те все любимо, що дало мені життя, я погодилася б негайно, кинувши мою славу.” У своїх творах письменниця майстерно відтворила картини побуту українського села, прекрасну природу Волині. Це, зокрема, можна знайти у таких повістях як “Шматок життя”(1890 р.) і “Шаленство”(1909 р.). Образи українських жінок-матерів змальовані у повісті “Франя Поранек. Її дальша

⁴⁰³ [260] Єршов В.О. Густав Олізар – поет, перекладач, мемуарист // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. праць. – Ч.1. – Житомир, 1999. – С. 156.

⁴⁰⁴ [260] Там само. – С. 155.

⁴⁰⁵ [260] Там само – С. 158.

⁴⁰⁶ [32;259] ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 89, арк. 60 зв.; Єршов В.О. Густав Олізар під пильним оком російського самодержавства. Письменник і влада // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 38.

⁴⁰⁷ [260] Єршов В.О. Густав Олізар – поет, перекладач, мемуарист // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. праць. – Ч. 1. – Житомир, 1999. – С. 158

⁴⁰⁸ [131] Універсальний словник-енциклопедія. – К., 1999. – С. 517.

доля” (1914 р.) та ін. Найяскравіше українська проблематика відображена Г. Запольською в повісті “Малашка” (1883 р.). Тут вона використала свою глибоку обізнаність з життям волинян, їх звичаями та обрядами. У творі письменниця сміливо порушила тему суспільної кривди, затаврувала моральну гнилість тих, хто зовні виступав носіями громадських чеснот, а насправді були “філістерами і егоїстичними снобами” [176]⁴¹⁰.

Польський аристократ, граф Єжи, звабивши Малашку, підштовхнув її до морального падіння, що і призвело до трагедії. За “Малашку” на письменницю ринула хвиля злісних рецензій та наклепів. Їй довелося на одне із періодичних видань навіть подати до суду за наклеп. Як пише польський дослідник Ю. Руравський, у Варшаві після суду розпочалась “битва за Запольську”. На її захист виступило багато відомих діячів культури. Особливо велике враження на громадськість справила позиція видатного письменника Болеслава Пруса, який розцінив події навколо “Малашки” як боротьбу між консервативними силами та творцями суспільного прогресу. Та й сама Г. Запольська була не з полохливого десятка. І як виклик своїм недругам переробила повість на п’єсу та надала їй сценічного життя. Прем’єра “Малашки” відбулася на сцені одного з варшавських театрів у серпні 1886 р. Протягом 80–90-х років XIX ст. п’єса була поставлена в театрах ще кількох польських міст, а сама автор, що досить цікаво, виступала у ролі героїні – Малашки.

Борцем проти облудної міщанської лжеморалі Г. Запольська залишилась у своїх творах на все життя. В етюді “Він” вона показала розклад польської шляхти. Своім громадянським обов’язком письменниця вбачала вивести людину з бруду аморальності у кращий, більш піднесений світ [317]⁴¹¹. Вінцем цієї боротьби стала її знаменита комедія “Мораль пані Дульської” (1907 р.), яку тоді ж поставили театри України: у Києві (театр Садовського), Харкові та Житомирі [176]⁴¹².

В Україні була також виставлена п’єса письменниці “В Гірничій Діброві”, високу оцінку якій дав І. Франко: “Драма талановитої польської акторки та письменниці...видатна і повинна зробити враження – особливо по містах” [219]⁴¹³.

Отже, незважаючи на переслідування з боку правлячого режиму, польські письменники своєю творчістю значно збагатили європейську літературу, відзначалися високою громадською активністю. Своїми творами вони утверджували високу мораль у суспільстві, закликали до єднання українського і польського народів у боротьбі проти колоніаль-

⁴⁰⁹ [323] Киевская старина. – XXVI. – Кн. 7. – 1889. – С.571.

⁴¹⁰ [176] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С. 38, 39.

⁴¹¹ [317] Волянь. – 1900. – № 148.

ної політики російського царату.

Українсько-польські культурні відносини продовжували розвиватися в другій половині XIX – на початку XX ст. і в галузі образотворчого мистецтва. В Україні чимало поляків знаходило благодатний матеріал для своєї творчості, а поет А. Міцкевич називав Україну обітваною землею слов'янської ліричної поезії [296]⁴¹⁴.

Українській тематиці особливу увагу приділяли польські художники, творчість яких була тісно пов'язана з волинським краєм. До них потрібно віднести Є. Вжеща (1853–1917), Я. Копецького (1853–1894), Ю. Коссака (1824–1899), Ю. Крашевського (1812–1887), В. Лося (1846–1889), Ю. Маньковського (1868–1915), Ю. Маршевського (1827–1874), В. Наленча (1865–1946), Н. Орду (1807–1883), Л. Страшинського (1828–1879), Ю. Фалата (1853–1929).

Розмаїті пейзажі Волині були відображені в творчості Євгена Вжеща, де художник часто перебував. Він народився в Київській губернії, закінчив Житомирську чоловічу гімназію, художню освіту здобув у 1876–1880 рр. у Київській рисувальній школі М. Мурашка. З 1884 р. навчався у Петербурзькій академії мистецтв, згодом – у Мюнхенській академії мистецтв. “Є. Вжещ, – зазначав польський критик Генріх Пйонтковський, – передусім художник України. Знає її і любить...” [218]⁴¹⁵.

Ця щира захопленість краєм була втілена в картинах “Хата, освітлена сонцем”, “Українська хата”, “Річковий пейзаж з двома човнами”, “Маки”, “Берези”, “Українська ніч”, “Зимовий пейзаж”, “Хата”, “Поле”, “При заході сонця” [127;130]⁴¹⁶; “Бузок”, “Пасіка”.^{*} Живописець надсилав свої ліричні твори на виставки до Києва, Кракова та Петербурга. Один пейзаж Є. Вжеща був закуплений до музею П. Третьякова в Москві. У 1885–1889 рр. художник брав участь у виставках передвижників та Товариства південноросійських художників. У 1913 р. він виставив у Варшаві картини “Хата” і “Пейзаж”. Згодом у Любліні експонувалися його полотна “Українська хата”, “Маки”, “При заході сонця”. Спадщина Є. Вжеща увійшла до скарбниці художньої культури українського та польського народів, сприяла розвитку як польського, так і українського реалістичного пейзажу [218;127]⁴¹⁷.

Зацікавленість у Волині можна простежити також у полотнах Яна Копецького, зокрема в картині “Замок у Луцьку”.

⁴¹² [176] Лісевич І.Т. Назв. праця. – С. 39, 40.

⁴¹³ [219] Франко І.Я. Назв. праця. – С. 34.

⁴¹⁴ [296] Рубан В.В. Іноземні художники-портретисти на Україні в першій половині XIX ст // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. – К., 1983. – С. 132.

⁴¹⁵ [218] Федорук О. Джерела культурних взаємин. Україна в творчості польських художників другої половини XIX – початку XX ст. – К., 1976. – С. 109.

Ю. Крашевський увійшов у образотворче мистецтво як художник-пейзажист. У волинський період творчості відомі його картини “Руїни Луцького замку”, “Подвір’я в Оссові на Поліссі” та “Курна хата на Волині”. Проживаючи в Житомирі, Ю. Крашевський виконав три акварельні роботи – “Пейзаж”, “Зимовий пейзаж”, “В гущавині”, що зберігаються нині у Львівській картинній галереї. У 60-х рр. у Парижі Ю. Крашевським був виданий альбом краєвидів Волині, Полісся та Литви [218]⁴¹⁸.

Пейзажі Волині й Поділля займали значне місце у творах Ю. Коссака, про що свідчать, наприклад, його картини “Табун на Поділлі” (1886) та “Козаки в степу” (1884) [130]⁴¹⁹.

Серед польських художників другої половини XIX ст. яскраво вимальовується постать Володимира Лося. Він народився в м. Славути на Волині, де й пройшло його дитинство. Ю. Фалат у своїх спогадах наводить цікаві факти з біографії цього, на жаль, маловідомого живописця. Він пригадував, що, пов’язавши згодом свою долю з Мюнхеном, В. Лось із приємністю згадував с. Клембівку, цукроварню, де працював, князя Р. Сангушка, який помітив талант юнака і надав йому стипендію для навчання у Краківській школі красних мистецтв [133;229]⁴²⁰.

У творчості живописця значне місце посідають краєвиди. Так, у композиції “На Волині” художник зобразив дівчину, яка перевозить на човні через лісове озерце мисливця з собакою. Крізь густий ліс пробивається сонячне проміння, від чого вся ліва частина картини ніби осяяна золотим світлом. Твори В. Лося в переважній більшості реалістичні, щирі й поетичні. Любив він і сільські мотиви: на полотні “Сільська дівчина” (1877) відтворено затишний куточок села і дівчину, що прийшла до річки та зачарувалась краєвидом – розкішною зеленню дерев, що схилились над водою. Її обличчя світиться радістю і добротою.

У картині “Селянин” (1879) змальовано побут селянської родини. На думку деяких учених, роботи В. Лося відзначалися не критичним,

⁴¹⁶[127;130] Мистецтво України: Енцикл. В 5 т. – Т.1. – К., 1995. – С. 317; Словник художників України. – К., 1973. – С. 42.

⁴¹⁷Нині полотна пейзажиста прикрашають картинну галерею Житомирського обласного краєзнавчого музею (прим. автора).

⁴¹⁸[218;127] Федорук О. Назв. праця. – С. 109–110; Мистецтво України: Енцикл. в 5 т. – Т.1 – С. 317.

⁴¹⁹[218] Федорук О. Назв. праця. – С. 100.

⁴²⁰[130] Словник художників України. – С. 114.

⁴²⁰[133;229] Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 R.): malarze, rzeźbiarze, graficy. – Tom V. – Warszawa, 1993. – S. 184; J. Falat. Pamiętniki. – Warszawa, 1935. – S. 47.

а споглядальним спрямуванням. Художник, як зазначає мистецтвознавець О. Федорук, користувався досить великою популярністю серед мюнхенських митців. Він експонувався на варшавських виставках. Так, у Захенті було виставлено за двадцять років понад п'ятдесят його творів, які завжди прихильно зустрічали глядачі. Однак з роками більшість картин живописця розійшлася по світу, але творчість цього самобутнього художника, вихідця з народних низів, несправедливо забута і мало кому нині відома [218;226]⁴²¹.

Ще одним незаслужено забутим польським художником, творчість якого пов'язана з Волинню, був Юзеф Маньковський, який народився 18 травня 1868 р. у повітовому місті Волині – Старокостянтинові. У 1872 р. сім'я Юзефа переїхала до Житомира, а 1878 р., коли Ю. Маньковському виповнилося 10 років, він поступив до Житомирської прогімназії. Батько Юзефа, заповнюючи спеціальну анкету, на запитання гімназійного начальства “чи згодні батьки на платне навчання сина малюванню”, відповів, що не бажає. Так Маньковський-старший не помітив тоді художницьких здібностей у сина. Але їх побачив учитель малювання прогімназії Андрій Стахорський, який 24 квітня 1885 р. у рапорті інспектору підкреслив, що в 1884–1885 навчальному році учень Ю. Маньковський показав успіхи у малюванні. В серпні 1885 р. його здібний вихованець перейшов до п'ятого класу першої Житомирської чоловічої гімназії. Як засвідчують архівні документи, вчився майбутній художник переважно на трійки, лише з малювання мав п'ятірку. Про своє ставлення до навчання живописець згадував згодом в автобіографії, написаній у Санкт-Петербурзі: “Батьківщина моя – Волинь. З самого раннього дитинства я відчував сильний потяг до мистецтва. Найулюбленішим моїм заняттям у ці роки було переглядання цікавих ілюстрацій і малювання. До інших занять я ставився з лінощами” [271]⁴²².

З 1888 р. Ю. Маньковський продовжував здобувати художню освіту в Одеській малювальній школі, а з 1890 р. – в Академії мистецтв у Петербурзі. Вже через два роки він отримав дві срібні медалі за етюди. Один з них зберігається у зібранні музею Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Після закінчення академічного курсу й отримання свідоцтва, яке підписали В. Маковський та І. Рєпін, молодий художник обрав найбільш популярну на той час в Академії майстерню, якою керував Архип Куїнджі. Й сьогодні дві з його робіт (акварелі) прикрашають Російський музей у Санкт-Петербурзі. На початку 1900 р. Ю. Маньковський виїхав до Варшави, у 1913 р. він

⁴²¹ [218;226] Федорук О. Назв. праця. – С. 67, 68; Dobrowolski T. Nowoczesne malarstwo polskie. – T.2. – Wrocław – Kraków, 1960. – S. 68.

влаштував там першу й останню виставку своїх творів. У 1915 р. живописець важко захворів і, дізнавшись, що хвороба невиліковна, спалив усі свої твори. У Варшаві відома лише одна робота художника – “Останні промені сонця”, яка знаходиться у Національному музеї [286]⁴²³.

Краєвидами Волині захоплювався і Володимир Наленч*. У 1900 р. на виставці в Житомирі демонструвалися його пейзажі околиць Житомира, де певний час мешкав живописець, а також твори волинського циклу: “Весняний потік”, “Волинський млин взимку”, “Береги Тетерева” та ін. Тижневик “Край” відзначив оригінальність полотен художника, зокрема його вміння емоційно будувати сюжет.

Художник Наполеон Орда, подорожуючи по Волині, залишив свої враження у малюнках Заслава, Острога, Кременця, Житомира.

Волинська тематика властива творчості Ю. Маршевського. Особливо приваблюють глядачів щирістю і поетичністю такі полотна, як “Світанок” та “Волинський замок”. У галузі портрета і жанрової картини працював Леонард Страшинський, який народився 13 січня 1828 р. в с. Токарівці Київської губернії. Останні роки художник прожив у Житомирі, де й помер 23 січня 1879 р. і був похований на католицькому кладовищі. Відомі його роботи “Король Лір”, “Українка”, “Художник у майстерні”, “Художник на балу”, “Портрет Іохима Лелевеля”^{**}, а також альбом із краєвидами Житомира та його околиць. Жанрові й пейзажні мотиви поєднував відомий майстер акварелі Юліан Фалат. Після поїздки на Полісся він створив багато акварелей та полотен. В основному це були різноманітні сцени полювання, мотиви з життя селян. Серед них своєю соціальною заостреністю вирізняється акварель “Перед церквою” (1896) [296;128;266;218]⁴²⁴.

Видатним майстром скульптури був Томаш-Оскар Сосновський. Він народився 12 жовтня 1810 р. у с. Новомалині Острозького повіту Волинської губернії в сім’ї острозького маршалка, дворянина Станіслава Сосновського [55]⁴²⁵. Батько Томаша-Оскара був меценатом художників, письменників та музикантів. У його розкішному замку в с. Новомалині знаходилась велика бібліотека, архів, картини, скульптури тощо. В та-

⁴²² [271] Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Учень Куїнджі. У просторі і часі: видатні постаті Житомирщини. – Житомир, 1995. – С. 188–191.

⁴²³ [286] Пажимський О.М. Відомі поляки Старокостянтинівщини (XVIII – XX ст.) / Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С. 459.

*У картинній галереї Житомирського обласного краєзнавчого музею зберігаються три роботи художника: “Краєвид Швейцарії”, “Краєвид” та “Червоний кляштор” (прим. автора)

**Полотно художника зберігається в картинній галереї Житомирського обласного краєзнавчого музею (прим. автора).

кому мистецькому середовищі час від часу збиралася навколишня інтелігенція. Початкову освіту майбутній скульптор здобув у м. Теофіполі, 1825р. разом з братом Євгеном і Броніславом закінчив Кременецький ліцей. Згодом служив у польському війську. В 1832 р. подав у відставку в чині поручика і у тому ж році вступив до Варшавської академії мистецтв на скульптурне відділення. З 1833 р. продовжував художню освіту в Берліні та завершив її у 1838 р. в Академії мистецтв св. Луки в Римі. З 1846 р. талановитий художник поселився в Римі, де займав посаду професора скульптури в Академії св. Луки, а також інспектував художні установи Італії; був головним директором музеїв і галерей Риму, обирався академіком 24 художніх академій світу [213;295;132]⁴²⁶.

В травні 1870 р. з нагоди виявлення в Пантеоні поховання великого Рафаеля Т.-О. Сосновському доручили виготовити гіпсовий відливок черепа живописця, який був подарований м. Урбіно.

Французький дослідник творчості Т.-О. Сосновського Луїс Вецілот так охарактеризував його творчі поривання: не перестаючи працювати, підкріплювався шматком хліба або якоюсь їжею, принесеною із загальної кухні. Добре польське обличчя, лагідне і чисте, а очі мають життя незвичайне [321]⁴²⁷.

Томаш-Оскар залишив понад п'ятдесят біломармурових шедеврів, які є прикрасою багатьох храмів та музеїв Варшави, Кракова, Риму, Острога, Рівного, Житомира тощо. Роботи митця переважно були присвячені біблійній тематиці, бо відношення скульптора до християнства було особливо шанобливим. У 1861р. його коштом у с. Новомалині було споруджено церкву св. апостола Іоанна Богослова, яку відвідувало 686 прихожан [88]⁴²⁸. Вічні, невичерпні образи Христа і Мадонни були геніально відображені у таких роботах скульптора: “Мадонна з немовлям”, “Христос у труні”, барельєф із зображенням Богоматері (Острог, краєзнавчий музей), “Оплакування Христа” (Рівне, краєзнавчий музей). Чимало робіт митця покладено на сюжети історії античної Греції та Риму: “Аріадна”, “Арес”, “Аполлон Бельведерський”, “Сократ”, “Капітолійський Брут” (Рівне,

⁴²⁴ [296;128;266;218] Рубан В.В. Назв. праця. – С. 134; Митці України. – К., 1992. – С. 435, 560; Кондратюк Р.Ю. Некрополь старого Житомира. – К., 2001. – С. 106; Федорук О. Назв. праця. – С. 82, 96, 112.

⁴²⁵ [55] ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 5648, арк. 10.

⁴²⁶[213;295;132] Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 2. – Почаев, 1889. – С. 787; Романчук О.С. Розвиток музейної мережі Рівненщини та нові напрямки дослідження творів мистецтва // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. – Т.21.– Житомир, 2000. – С. 277; Nowa encyklopedia powszechna. – Tom 5. – Warszawa, 1997. – S. 948.

⁴²⁷ [321] Життя і слово. – 1993. – 7 квіт.

краєзнавчий музей), погруддя О. Македонського (Острог, краєзнавчий музей). Т.-О. Сосновський є автором портрета свого вчителя і друга П'єтро Тенерані (Житомир, краєзнавчий музей), скульптури "Невідома" (Рівне, краєзнавчий музей), пам'ятника Т. Чацькому в костьолі Візіток у Варшаві, скульптурної групи "Ядвіга і Ягайло" з мармуру для Вільна і з каменю на Плянках в Кракові тощо [132]⁴²⁹. 27 січня 1886 р. у Римі, в будинку № 30 по вулиці Ангела Хранителя, перестало битися серце Томаша-Оскара Сосновського. На могилі кладовища Верано в Римі стоїть барельєф ангела, який лівою рукою вказує на небо, а в, правій, опущеній, тримає сувій пергаменту, на якому зберігається напис: "Святої пам'яті Томаш-Оскар Сосновський, скульптор, уроджений в Новомалині, помер у Римі 27 січня 1886 р. Племінниця (по сестрі) і онуки цей пам'ятник йому ставлять. Вічна пам'ять". У некролозі майстру скульптури було записано: "Був у думках і серцях усіх, тому що на людину подібного характеру, подібної доброти, величності духу треба чекати довгі роки" [295]⁴³⁰.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні та поза її межами працював ряд талановитих польських художників, життя і творчість яких були тісно пов'язані з Волинню. Вони відобразили на своїх полотнах природу цього краю, життя та побут місцевого населення, сприяли розвитку українсько-польських культурних взаємин і світового мистецтва.

Волинь була багатим краєм для творчості польських музикантів. Ця земля стала рідною для Й. Витвицького (1813–1866), С. Вільконського (1870–1963), С. Заремби (1861–1915), Ю. Зарембського (1854–1885).

Уродженцем волинського краю був польський і український композитор, піаніст і педагог Й. Витвицький. Він походив зі шляхетського роду, його пращури володіли маєтком Бабушки у Житомирському повіті. Отримав музичну освіту в училищі при монастирі ксьондзів-кармелітів у Бердичеві та Варшаві. З 1840 до 1866 рр. працював учителем музики в Київському інституті шляхетних дівчат, який вважали на той час привілейованим навчальним закладом, куди запрошували кращих викладачів міста. Через клас фортепіанної гри, керований Й. Витвицьким, пройшла велика кількість студенток, які були зобов'язані йому своїми знаннями у сфері музики [307;61]⁴³¹.

⁴²⁸ [88] Девятисотлетие православия на Волини 992–1892гг. Статистические сведения о приходах Волынской епархии. – Ч.2. – Житомир, 1892. – С. 448.

⁴²⁹ [132] Nowa encyklopedia powszechna. – Tom 5. – Warszawa, 1997. – S. 948.

⁴³⁰ [295] Романчук О.С. Назв. праця. – С. 278.

В історію української музичної культури Й. Витвицький увійшов як автор численних фортепіанних творів, написаних на матеріалі українського пісенно-танцювального фольклору, серед яких цикли варіацій для фортепіано “Українка” (на тему української народної пісні “Зібралися всі бурлаки”) і “Коломийка. Парафраз” (на тему українського народного танцю; парафраз присвячений українському поету, музиканту, етнографу, історику, автору праці “Історія Малоросії” в 5 т. і збірки поезій “Українські мелодії” М. Маркевичу) увійшли до програми курсів з історії української музики у спеціальних музичних навчальних закладах України. Серед інших творів – концертні варіації для фортепіано на теми українських народних пісень “Чумак”, “У сусіда хата біла”, п’єси для фортепіано “Плавба по Дніпру”, “В місячному сяйві” та ін. Й. Витвицький віддзеркалював у своїй творчості безперечно і польську культуру. Композитор присвятив твори герою боротьби за незалежність Польщі – Т. Костюшку, великому романісту – Ю. Крашевському. Але як і інші, ці твори, – підкреслює доктор мистецтвознавства, професор Київської національної музичної академії ім. П.І. Чайковського К. Шамаєва, – несуть на собі ознаки музики, яку Витвицький пізнавав на Волинській землі” [127;126;307]⁴³².

Досягнення і розквіт українського музичного мистецтва в досліджуваний період пов’язані з творчістю талановитого віолончеліста і педагога, який побачив світ на Волині – С. Вільконського. Документи з родинного архіву Вільконських свідчать, що він народився в сім’ї польських дворян Владислава й Антоніни Вільконських.* Удосконалював професійну майстерність С. Вільконський у Варшавській, Паризькій, а 1901 р. в Петербурзькій консерваторіях. З 1908 р. обіймав посаду директора музичних класів Чернігівського відділення Російського музичного товариства, згодом викладав у Київській консерваторії. Музикант відзначався різнобічною концертною діяльністю: був директором оркестру, виступав у складі квартетів і тріо з українським педагогом, музикантом Ф. Проценком, згодом у складі тріо з піаністом Г. Беклемішевим та скрипалем Д. Бертє [307;126;127]⁴³³.

У Житомирі народився С. Заремба (1861–1915), який отримав початкову музичну освіту у батька – В. Заремби,** а згодом у вчителя музики, композитора, диригента А. Казбирюка, що визначило його подальшу творчу

⁴³¹[307;61] Шамаєва К.І. Музиканти-поляки з Волині // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. – Т. 21. – Житомир, 2000. – С. 335; ДАЖО, ф. 206, оп. 1, спр. 39, арк. 197.

⁴³² [127;126;307] Мистецтво України: Енцикл. В 5 т. – Т.1. – С. 335; Мистецтво України: Біогр. довід. За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1997. – С. 115, 398; Шамаєва К.І. Там само.

діяльність як композитора, піаніста, диригента і віолончеліста. С. Зарембу як талановитого композитора характеризують твори: "Слов'янський танок і полонез" для симфонічного оркестру, сюїта для камерного оркестру, струнний квінтет, вокальні й фортепіанні твори, обробки українських народних пісень та ін. [127]⁴³⁴.

3 березня 1854 р. в Житомирі народився відомий польський музикант і композитор Ю. Зарембський. У Державному архіві Житомирської області зберігається справа Волинського дворянського депутатського зібрання про дворянське походження роду Зарембських, де міститься метрична виписка, в якій зазначено, що у "колежского регистратора Карла и жены Анастасии родился и крещен 1854 года 11 апреля Юлиуш Карл Зарембский" [50]⁴³⁵. Батьки його походили з середньої шляхти і становили собою позитивний тип чиновної інтелігенції. Найпершою вчителькою музики Юліуша, як зазначає польський дослідник творчості Ю. Зарембського Т. Струмільо, очевидно, треба вважати його няню – молоду українську дівчину (родом з приміського с. Станишівки), яка співала йому над колискою народні пісні. Зберігся її портрет в українській вишиванці з малим Юліушем на руках. Може саме цим пояснюються такі рядки з листа композитора до Ю. Крашевського: "Найбільше мене вабили від початку народні пісні" [304;176]⁴³⁶.

Мати Юліуша, обдарована й освічена А. Зарембська, майстерно грала на фортепіано. Коли сину виповнилося сім років, вона почала навчати його грі на цьому інструменті [326]⁴³⁷. Помітивши його обдарованість, А. Зарембська звернулась до Л. Рущинської* – талановитої польської піаністки, композитора і педагога, що проживала на той час у Житомирі. Вона була відома ще й тим, що видала в Петер-

*А. Падеревська була тіткою піаніста, композитора І. Падеревського. Після смерті дружини В. Вільконський одружився вдруге на племінниці його першої дружини, рідної сестри І. Падеревського (див. Шамаєва К.І. Назв. праця. – С. 335).

⁴³³ [307;126;127] Шамаєва К.І. Назв. праця, – С. 335; Мистецтво України: Біограф. довід. За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1997. – С. 117, 493, 50, 55; Мистецтво України: Енцикл. в 5 т. – Т. 1. – С. 345.

⁴³⁴ В. Заремба (1833–1902) – піаніст, композитор, педагог. У 1858–1862 рр. давав уроки гри на фортепіано у приватних пансіонах Житомира. Автор романсів та пісень на вірші Т. Шевченка, зокрема "Якби мені, мамо, намисто", "Утоптала стежку", українських народних – "Де ти бродиш, моя доле", "Ні, мамо, не можна нелюба любити" тощо. Видавав педагогічні збірники: "Маленький Падеревський". "Пісенник для наших дітей" (Див.: Шамаєва К.І. Назв. праця. – С. 335; Мистецтво України. Біограф. довід. За ред. А.В. Кудрицького. – С. 255; Музыкальный энциклопедический словарь. Гл. ред. Г.В. Келдыш. – М., 1990. – С. 199).

⁴³⁵ [127] Мистецтво України: Енцикл. в 5 т. – Т.1. – С. 345.

⁴³⁶ [50] ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 2519, арк.2.

бурзі альбом п'єс для фортепіано під назвою "Album muzyczne na fortepian", до якого були включені твори польських композиторів І. Добжинського, С. Монюшка, єдиний ноктюрн для фортепіано М. Шимановської та інших польських композиторів [151]⁴³⁸. "Л. Рущинська, – відзначає відомий музикознавець І. Белза, – належала до числа тих патріотів, які подібно до Ю. Крашевського та А. Коженювського, що проживали на той час у Житомирі, боролись за національну самобутність і розвиток польської культури" [250]⁴³⁹.

Музична кар'єра Ю. Зарембського скалалася надзвичайно швидко. У 1867 р. Юліуш вступив до другого класу Житомирської першої чоловічої гімназії, спочатку робив успіхи в навчанні, але з часом шкільні науки занедбав, бо весь свій час присвячував музиці. З дев'яти років він брав участь у міських публічних концертах, а в шістнадцять написав перші фортепіанні п'єси та дві пісні на слова А. Міцкевича, в яких поряд із польськими звучали наспівні українські інтонації. Закінчивши в 1870 р. гімназію, майбутній композитор вступив до Віденської консерваторії, де навчався з 1870 до 1872 рр., він, у вісімнадцятирічному віці, був нагороджений двома золотими медалями за композицію та за фортепіанне виконання [304;250;307]⁴⁴⁰.

З листів, надісланих Ю. Зарембським з Відня до А. Яновича* в Житомир, дізнаємося не лише про його віденське життя, але й про культурний вантаж, з яким сімнадцятирічний музикант поїхав до європейської столиці. Він писав: "Як страшно, що в такому музичному місті як Відень немає жодного порядного видавця і видають одні капітальні дурості, що не варті і трьох грошів. Весь світ робить зараз все для власної вигоди і нічого для мистецтва та ідеї...німці з польських композиторів знають лише Шопена, про Монюшка не чули, що існує на світі". Наведені витяги з листа свідчать про високі естетичні смаки, художню зрілість ще зовсім юного музиканта [307]⁴⁴¹.

1873 р., склавши екстерном іспити в Петербурзькій консерваторії,

⁴³⁶ [304;176] Травкіна Н.М. Штрихи до життєпису Юльйуса Зарембського // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб.– Житомир, 1997.– С. 118; Лісевич І.Т. Родом з України...(Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1995.– С. 79.

⁴³⁷ [326] Радянська Житомирщина. – 1967. – 25 листоп.

*Л. Рущинська (1818–1882) – дружина Ю. Рущинського, одного з активних учасників польського визвольного руху, якого після поразки повстання в 1832 р. було засуджено до 25 років заслання. Повернувся до Житомира в 1857 р. (див.Шамаєва К.І. Назв. праця. – С.336).

⁴³⁸ [151] Белза И. История польской музыкальной культуры. – Т.2. – М., 1957. – С.223, 225.

⁴³⁹ [250] Його ж. Юльйус Зарембский (к 75-летию со дня смерти) // Советская музыка. – 1960. – № 9. – С. 127.

Ю. Зарембський отримав диплом “вільного художника”. На початку 1874 р. Юліуш здійснив концертну поїздку містами Росії та України. Він з успіхом виступав у Києві, Одесі та інших містах, виконуючи твори Бетховена, Шопена, Ліста, Шумана, Мендельсона. Відгуки про них дійшли навіть за кордон і у виданому в тому ж році “Словнику музикантів польських” двадцятирічному музиканту було присвячено статтю [250;304]⁴⁴². Після успішних гастролей Ю. Зарембський поїхав до Риму, потім до Веймара удосконалювати виконавську майстерність у знаменитого Ф. Ліста. Тут піаніст познайомився з відомим російським композитором О. Бородіним, для якого виконав свої твори. З цього приводу О. Бородин захоплено писав: “Як піаніст Зарембський чорт зна який талановитий, так само як і композитор. Взагалі його чекає блискуче майбутнє” [116]⁴⁴³.

Творчість Ю. Зарембського була органічно пов’язана з музичним і літературним фольклором Волині. Народні-пісенні інтонації польських і наспівних українських мелодій зазвучали також у п’єсах “Галіційські танці” (інструментовані для симфонічного оркестру Ф. Лістом), “Думка”, “Коломийка”. Подальшим розвитком волинських мотивів могла стати задумана опера “Марія” за однойменною поемою польського поета А. Мальчевського, в якій розповідалося про події на Волинській землі. Але композитор відмовився від задуму оперного жанру і написав увертюру, яка засвідчила його інтерес до української тематики [307;126]⁴⁴⁴.

Завершують творчий шлях композитора його полонези, мазурки, сюїти, квінтет для фортепіано, двох скрипок, альту та віолончелі ор. 35 – один з кращих творів польської камерно-інструментальної музики після сонати для віолончелі й фортепіано Ф. Шопена, які гідно репрезентували польську романтичну школу в європейській культурі другої половини XIX ст. Перше виконання Квінтету відбулося на авторському концерті Ю. Зарембського в залі Брюссельської консерваторії 30 квітня 1886р., а 1 травня композитор написав у листі до сестри: “Твори мої мали величезний успіх. Особливо Квінтет, чудово виконаний моїми колегами” [304]⁴⁴⁵.

⁴⁴⁰ [304;250;307] Травкіна Н.М. Назв. праця. – С. 118; Бэлза И.Указ. соч. – С. 128; Шамаева К.И. Назв. праця.. – С.336.

⁴⁴¹ А.Янович (1830–1902) – композитор, диригент, віолончеліст, педагог. Відіграв у 60–90-ті роки XIXст. помітну роль в музичному житті Житомира. В творчому доробку А. Яновича струнні квартети, фортепіанні тріо, 4-голосна хорова меса з супроводом оркестру, п’єси для віолончелі, романси. Шість його пісень, в тому числі популярну свого часу “Гвиздку”, було видано в Житомирі (див.: Шамаева К.И. Назв. праця. – С. 336).

⁴⁴² [307] Шамаева К.И. Назв. праця. – С. 336.

⁴⁴³ [250;304] Бэлза И. Указ. соч. – С. 128; Травкіна Н.М. Назв. праця. – С. 119.

⁴⁴⁴ [116] Письма А.П. Бородина. Вып. II. – М., 1936. – С. 159.

Високу оцінку Ю. Зарембському як композитору дав Ф. Ліст. Він зазначав, що його твори належать до найвидатніших і найцінніших серед сучасної музичної літератури. Як свідчать сучасники, Ф. Ліст цінував Ю. Зарембського не лише за його обдарування, але і за його людські якості.

У 1876 р. Ю. Зарембський здійснив турне по Європі й невдовзі побував з концертом у Варшаві, Парижі та інших великих містах. Публіка сприймала їх з великим захопленням: "Шопен помер, хай живе Зарембський!" – писали паризькі газети в дні концертів талановитого польського віртуоза у Франції [250;176]⁴⁴⁶.

Польський критик, мистецтвознавець В. Кізеветтер писав: "Лише один раз в житті я слухав гру Зарембського. Мені доводилось слухати багатьох піаністів, але жоден з них не справив на мене такого сильного враження, як Зарембський" [250]⁴⁴⁷.

У 26 років Ю. Зарембський став професором Королівської консерваторії в Брюсселі. Перед ним стелився широкий шлях визнання і слави. Однак численні подорожі й концерти підірвали здоров'я композитора. Він захворів на туберкульоз і помер 13 вересня 1885 р. у віці тридцяти років у Житомирі, куди приїхав, щоб виступити з коцерами перед земляками, для чого навіть привіз дворядне фортепіано. Серце Ю. Зарембського за його заповітом, поховане в кафедральному костелі св. Софії, а тіло – на католицькому кладовищі в Житомирі [326]⁴⁴⁸.

Необхідно зазначити, що творчість геніального піаніста і композитора постійно цікавить фахівців музики. "Після Шопена, – відзначає польський музикознавець Юзеф Рейс, – Зарембський був однією з найвидатніших постатей у нашій музиці. Його музика чарувала колоритом гармоній і ефектами...в царині гармонії Зарембський значно випередив сучасну йому епоху" [236]⁴⁴⁹.

Таким чином, проаналізувавши творчість музикантів з Волині, потрібно зазначити, що у своїх працях вони відображали душу українського народу, фольклор мешканців краю, збагачували європейську музичну культуру.

Аналіз історії громадського і культурного життя поляків Волині у досліджуваний період дозволяє зробити такі висновки:

⁴⁴⁴ [307;126] Шамаєва К.І. Назв. праця. – С. 336; Мистецтво України: Біогр. довід. За ред. А.В. Кудрицького. – С. 255, 256.

⁴⁴⁵ [304] Травкіна Н.М. Назв. праця. – С. 120.

⁴⁴⁶ [250;176] Бэлза И. Указ. соч. – С. 129; Лісевич І.Т. Родом з України...(Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1995.– С. 80.

⁴⁴⁷ [250] Бэлза И.Указ. соч. – С.132.

Політика русифікації, яку проводила Російська імперія в середовищі національних меншин, призвела до того, що наприкінці XIX ст. поляки за рівнем грамотності посідали останнє місце. Перепис 1897 р. засвідчив також високий рівень русифікації польського населення. Російська школа, яка насильно впроваджувалась в Україні, не була популярною як серед українців, так і серед поляків.

Священики римо-католицької церкви були організаторами таємних навчальних закладів, пропагандистами національної культури, а відтак користувалися безмежним авторитетом у народних масах.

Однією із форм впливу римо-католицької церкви на населення була благодійницька діяльність. Вона набула поширення в діяльності Заславського і Житомирського римо-католицьких благодійних товариств, християнського католицького товариства трудящих жінок "Dzwignia", товариства християнської жіночої прислуги в ім'я св. Зіти та ін. Подібна діяльність сприяла згуртуванню польського етносу не лише навколо римо-католицької церкви, а й навколо польської національної ідеї.

Польські школи, бібліотеки, товариства вели послідовну боротьбу на Волині проти насильницької асиміляції та русифікації краю. Польська інтелігенція займалася широкою громадською діяльністю. Нею були створені товариства, які спрямовували свою роботу на розвиток мистецтва, збагачення духовного життя населення.

В умовах політики заборон та обмежень представники польської інтелігенції та аристократії сприяли розвитку освіти, були фундаторами навчальних і лікувальних закладів, надавали матеріальну допомогу викладачам та учням. Польські діячі культури зробили вагомий внесок в українську і європейську науку, літературу та мистецтво. Їх життя і творчість були тісно пов'язані з волинською землею.

Польська інтелігенція (прозаїки, поети й драматурги) своїми творами та громадською діяльністю послідовно боролась проти колоніальної, русифікаторської політики самодержавства, закликала до єднання в цій боротьбі українського та польського народів. Вона захищала місцеве населення від принижень і знущань з боку панівних класів, боролась за утвердження високої моралі в суспільстві, сприяла розвитку українсько-польським культурним зв'язків.

У творах польських художників і музикантів знаходимо вияв поваги до українського народу, любові до рідного волинського краю. Тому в

⁴⁴⁸ [326] Радянська Житомирщина. – 1994. – 25 черв.

⁴⁴⁹ [236] Rejss J. Zarebski Juliusz // *Mala encyklopedia muzyki*. – Warszawa, 1960. – S. 845.

них було відображено життя і побут українського селянства, мальовничу природу Волині, фольклор її мешканців тощо, і це стало суттєвим підґрунтям українсько-польських взаємин у другій половині XIX – на початку XX ст.

ВИСНОВКИ

На основі виявлених архівних матеріалів, опублікованої статистики, наукового доробку вчених нами визначено вплив польського населення Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю у другій половині XIX – на початку XX ст.

В результаті комплексного дослідження вдалося встановити особливості та основні причини міграційного руху поляків, проаналізувати особливості політики російського царизму щодо них, простежити процес еволюції польського землеволодіння, роль польських магнатів-підприємців у розвитку фабрично-заводського виробництва і товарно-грошових відносин, визначити внесок польської наукової і творчої інтелігенції Волині у розвиток української та європейської культури, вплив на культурне та громадське життя краю.

На основі цього автором зроблені такі висновки:

Вся сукупність фактичних даних підтверджує висновок про те, що соціально-економічне та культурне становище польської національної меншини Волині у досліджуваній період було схожим зі становищем українського та інших народів, які піддавались дискримінації та русифікації самодержавством в Україні.

Заселення поляками Волині було довготривалим процесом. За період від стихійного їх проникнення в Литовську добу до цілеспрямованої міграції в часи Речі Посполитої тут сформувалася численна діаспора – польські етнорелігійні громади. Після Люблінської унії 1569 р. в переселенні, в основному польських селян, активну участь взяли польські магнати. Важливим шляхом зростання польського панівного етнічного елементу на Волині в цей період було ополячення місцевої православної шляхти, яка переходила в католицизм, асимілювалась поляками.

У період, що розглядається, в міграційному русі домінував соціально-економічний фактор, що був зумовлений реформаційною епохою 60–70-х рр. XIX ст., яка втягувала в себе значну кількість робочих рук. Хоча відсоток польської людності у відношенні до всього населення губернії наприкінці XIX ст. був незначним, однак у соціально-економічному житті краю поляки відігравали помітну роль: серед правлячого державно-адміністративного апарату (чиновники, судді, поліцейські) вони займали третє місце, в медицині – друге, а в

приватній юридичній діяльності – перше місце.

Національна політика царизму в досліджуваний період, що впроваджувалася в дію урядами Олександра II, Олександра III, Миколи II, була дискримінаційною і русифікаторською щодо поляків та інших національних меншин губернії. Здійснювані самодержавством заходи в другій половині XIX – на початку XX ст. передбачали знищення поляків як нації. Ця політика була спрямована на витіснення польського елемента з усіх сфер суспільного життя, визнання привілейованого становища осіб російської національності, на монопольне утвердження російського колоніального режиму на терені України, зокрема на Волині. Уряд забороняв відкривати польські школи, навчати дітей рідною мовою, користуватися польською літературою тощо.

Політика заборон і обмежень викликала обурення польського населення, що вилилося в демонстраціях протесту. Апогеем його стало повстання 1863 р., після придушення якого репресії набули нового розмаху і були спрямовані в першу чергу на ліквідацію польського великого і середнього землеволодіння.

В умовах русифікаторської політики царату поляки відкривали таємні школи, бібліотеки, національні товариства та інші просвітницькі установи. Рух за національне відродження мав широку соціальну базу, в ньому активну участь брали землевласники – аристократи, селяни, робітничі колективи тощо.

Значну культурно-громадську роботу проти денаціоналізації поляків здійснювало римо-католицьке духовенство, яке боролось проти пияцтва, організовуючи гуртки тверезості, поширювало польські газети і журнали, відкривало бібліотеки польської книги.

Польське населення краю вирізнялося високою національною свідомістю, відіграло вагомий роль у боротьбі з політикою русифікації, на сильницької асиміляції, здійснюваної царатом в Україні.

Польське землеволодіння за розглянутий період зазнало змін, які були зумовлені реформою 1861 р. і повстанням 1863 р. Незважаючи на репресії щодо його учасників, а також дію обмежувальних законів стосовно неросійського землеволодіння, велика земельна власність на Волині залишалася в основному польською. Це пояснювалось, по-перше, великими її розмірами, де польські господарства становили основу економіки і виділялися високою інтенсивністю. По-друге, поляки показували приклад господарювання: впроваджували багатопільну систему землекористування, нові зернові та технічні культури шляхом їх селекціонування, вдосконалювали сільськогосподарські машини; шляхом товаризації землеробства і тваринництва сприяли

утвердженню нової капіталістичної системи господарства. Тому російські урядовці змушені були не тільки визнавати передові методи ведення господарства, запроваджувані поляками, але й запозичувати їх досвід господарювання.

Польські селяни, що переселились на Волинь з Привіслянського краю, як засвідчують архівні матеріали, займались, як і українські, переважно рільництвом і тваринництвом, поширеним серед них було заняття ремеслами і торгівлею. Їх господарства виникали переважно на орендованій землі з характерною для них подвірною формою землекористування. Невирішеність сервітутних та чиншових прав були причиною конфліктів між польськими великими землевласниками та селянами, в основі яких завжди була земля. Саме вона наприкінці XIX – на початку XXст. стала джерелом значних прибутків для перших і головним засобом кращого існування для других.

Земські установи, в яких мали переваги польські землевласники, сприяли піднесенню продуктивних сил губернії, зокрема розвитку сільськогосподарського виробництва: організовували зразкові господарства, поширювали їх передовий досвід господарювання, надавали кредити селянам тощо.

В умовах столипінської аграрної реформи, яка сприяла розвитку підприємливості одноосібних господарств, поляки показували приклад у господарюванні: створювали показові підприємства, об'єднувались у спілки для піднесення сільськогосподарського виробництва, передавали досвід в організації торгівлі, активно переходили до прогресивної відрубно-хутірської системи ведення господарства, що забезпечувало їм кращі умови існування.

Значною була роль польського етносу у фабрично-заводському, кустарному виробництві та торгівлі. Польські підприємці займали провідні місця в галузях цукроваріння, винокуріння, борошномельного, паперового і сукноробного виробництва. Шляхом удосконалення техніки (широкого застосування парових машин) і технологій виробництва вони пристосовували свої фабрики і заводи до нових ринкових умов пореформеного часу, перетворювали їх у рентабельні капіталістичні підприємства, продукція яких виходила далеко за межі губернії й успішно конкурувала на європейському та азійському ринках. У кустарному виробництві, історично традиційному для поляків, домінував ковальський та гончарний промисли.

В умовах жорстоких заборон на будь-який вияв польського впливу в краї поляки вели боротьбу за відродження і розвиток національної культури. В освітній справі польського населення особливе місце займала римо-католицька церква, яка була організатором таємних навчальних закладів, пропагандистом національної культури. Однією з форм її впливу на населення була благодійницька діяльність, яка сприяла згуртуванню польського етносу не лише навколо римо-католицької церкви, а й навколо національної ідеї.

Польська наукова і творча інтелігенція з Волині зробила значний внесок у розвиток української і європейської культури та культурне надбання краю, примножила як українську, так і європейську науку, зокрема в галузі ботаніки, медицини, хімії, геології, історії та права, відзначалась високою громадською активністю. У досліджуваний період нею були створені товариства, які спрямовували свою діяльність на розвиток освіти, мистецтва, збагачення духовного життя населення краю. Представники польської інтелігенції та шляхетства були фундаторами освітніх і медичних закладів, надавали матеріальну допомогу викладачам та студентам. Незважаючи на політику жорстокої дискримінації, русифікації з боку правлячого в той час режиму, польська інтелігенція займала провідне місце в краї. Відсутність механізму захисту національних інтересів, які дає державність, призвели до консолідації зусиль польської інтелігенції на ґрунті культурно-просвітницької діяльності, а згодом і політичної. У своїй творчості вона відображала природу Волині, життя і побут місцевого населення, захищала його від кривд з боку панівних класів, боролась за утвердження високої моралі в суспільстві, а своїми творами збагачувала європейську літературу, мистецтво, музичну культуру, закликала до єднання українського і польського народів у боротьбі проти колоніальної політики російського царату, сприяла розвитку українсько-польських культурних взаємин.

Вивчення історії польського населення Волині другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє зробити такі **уроки та практичні рекомендації**:

а) розв'язання проблем національних меншин в Україні можливе у правовій державі, за умови юридичних гарантій їх прав і свобод, державного захисту інтересів усіх етносів, зокрема мови, культури, традицій, релігії та виховання культури міжнаціональних відносин;

б) важливим чинником створення сприятливих умов для розвитку національних меншин є встановлення атмосфери довір'я, співробітництва між двома державами – їх історичними батьківщинами. Водночас внутрішній клімат, увага і захист інтересів меншин, у свою чергу, позитивно впливають на міждержавні відносини;

в) державна політика, покликана забезпечувати рівне ставлення до всіх національностей, є ефективною лише тоді, коли вона не нівелює національних відмінностей, а враховує їх, зважає на історичні, психологічні, культурні, релігійні та інші особливості кожного з етносів, проголошує толерантність до інших народів і культур;

г) потребою часу в Україні є ширше залучення представників національних меншин до органів управління, як центральних, так і місцевих, особливо для здійснення політики в галузі освіти та культури. Створення польських національних культурних товариств як на рів-

ні загальнодержавному, так і на рівні окремих регіонів їх компактного проживання сприятиме утвердженню добросусідських відносин з Республікою Польща.

У подальшій розробці проблеми пропонується підготувати зусиллями українських та польських істориків, етнологів, етнографів, політологів узагальнене дослідження польської національної меншини Волині з найдавніших часів до наших днів, а також видати збірник “Поляки Волині в документах і матеріалах”. Необхідно повніше висвітлювати питання внеску національних меншин України в загальноукраїнську історію в навчальних курсах загальноосвітніх шкіл, вузів, а також в експозиціях музеїв нашої держави, особливо в її поліетнічних регіонах.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора)

1. Оп. 53, спр. 353. Справа по записці Чубинського “Нарис ополячення Південно-Західного краю” (1874).
2. Оп. 534, спр. 281. Звіт волинського губернатора київському, подільському і волинському генерал-губернаторові про стан Волинської губернії (1881).
3. Оп. 625, спр. 416. Звіт волинського губернатора Суходольського (1894).
4. Оп. 626, спр. 20. Звіти волинського губернатора генерал-губернатору київському, подільському і волинському М.І. Драгомирову (1898–1900).
5. Оп. 642, спр. 497. Звіт волинського губернатора М. Мельникова київському, подільському і волинському генерал-губернаторові Ф.Ф. Трепову (1911).
6. Оп. 814, спр. 475. Справа про участь князя Сангушка й управляючого його маєтками дворянина Михальського в заколоті (1865).

7. Там само, спр. 491. Справа про заборону продажу польських букварів і викладання польською мовою (1864).

8. Оп. 818, спр. 104. Справа про подання волинського губернатора щодо відшуку у Бони Совінської і Пшиборовських недозволеного листування, книг і фотографічних портретів з накладанням на них штрафу (1868).

9. Оп. 831, спр. 386. Списки осіб, які перебували під наглядом поліції у Волинській губернії та вислані із Південно-Західного краю за політичну неблагонадійність (1881).

10. Оп. 846, спр. 463. Копії доповідей київського, подільського і волинського генерал-губернатора Миколі II про заворушення серед селян, про поміщицьке і селянське землекористування на Правобережній Україні, про сервітути, стан залізниць (1896).

11. Оп. 861, спр. 24. Справа про існуючі серед учнів житомирських середніх навчальних закладів гуртків польської соціалістичної молоді та належної їм таємної польської бібліотеки (1911).

12. Там само, спр. 218, Ч. 1. Справа з огляду діловодства Луцько-Житомирського римо-католицького Єпархіального управління, здійсненого членом Ради Міністрів внутрішніх справ С.С. Зайончковським (1911–1913).

13. Там само, спр. 259, ч. 1. Звіти про спостереження начальника Волинського губернського жандармського управління за населенням Волинської губернії (1911–1913).

Ф. 575 (Окружний фабричний інспектор Київського округу)

14. Оп. 1, спр. 2. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний стан, склад, кількість робітників, про умови роботи на підприємствах Київської і Волинської губерній (1886–1887).

15. Там само, спр. 4. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний стан, склад, кількість робітників, про умови роботи на підприємствах Київської і Волинської губерній (1887–1889).

Ф. 1257 (Особлива комісія по веденню слідства про таємне товариство з розповсюдження польських книг)

16. Оп. 1, спр. 1. Справа про таємне товариство з розповсюдження польських книг у м. Житомирі Волинської губернії (1862).

Державний архів Волинської області

Ф. 3 (Луцька міська управа)

17. Оп. 1, спр. 18. Матеріали про відкриття в м. Луцьку чоловічої гімназії (1883–1894).

18. Там само, спр. 865. Переписка з волинським губернатором про стягнення податку з нерухомого майна і списки дворян м. Луцька (1909–1911).

19. Там само, спр. 880. Справа про організацію торгових товариств у м. Луцьку і список офіційних торгових товариств (1909–1918).

20. Там само, спр. 1047. Переписка з Волинським губернським правлінням, постанова Луцької міської думи про взяття міських податків із жителів і кошторис прибутків та видатків м. Луцька на 1913 р. (1911–1913).

21. Там само, спр. 1318. Постанова Луцької міської думи (1911).

Ф. 359 (Володимир-Волинський повітовий суд)

22. Оп. 1, спр. 880. Протоколи суду з кримінальних справ (1865).
Ф. 361 (Луцький повітовий суд)
23. Оп. 1, спр. 1935. Справа про розшук маєтків учасників польського повстання з метою їх конфіскації (1864).
24. Там само, спр. 1986. Накази, циркуляри Волинського губернського правління (1866).
Ф. 363 (Ковельська повітова комісія по землевлаштуванню)
25. Оп. 1, спр. 1929. Накази, циркуляри судових і урядових органів (1863).

Державний архів Житомирської області

- Ф. 1 (Волинська духовна консисторія)
26. Оп. 33, спр. 2650. Справа про закриття католицької школи в с. Крошні Житомирського повіту (1909).
Ф. 67 (Волинське губернське правління)
27. Оп. 1 (дод.), спр. 308. Огляд Волинської губернії за 1884 р. (1884–1885).
28. Там само, спр. 313 Огляд Волинської губернії за 1891 р. (1891–1892).
Ф. 69 (Житомирська повітова землевпорядна комісія)
29. Оп. 1 (дод.), спр. 225. Відомості про хутори, утворені в Горошківській волості Житомирського повіту (1887–1907).
Ф. 70 (Канцелярія волинського губернатора)
30. Оп. 1, спр. 4. Копія царського указу і розпорядження міністра внутрішніх справ про сприяння поселенню іноземних колоністів у Волинській губернії (1817–1818).
31. Там само, спр. 9. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ про перехід осіб з одного віросповідання до іншого (1896–1904).
32. Там само, спр. 89. Опис таємних справ канцелярії волинського губернатора (1860–1865).
33. Там само, спр. 214. Відомість про осіб, які перебували під наглядом поліції в м. Житомирі (1864).
34. Там само, спр. 280. Опис таємних справ канцелярії волинського губернатора (1875–1890).
35. Там само, спр. 341. Справа про видачу свідоцтва на право купівлі земельної власності у Південно-Західному краї (1882).
36. Там само, спр. 442. Справа про видачу свідоцтва на купівлю земельної власності у Південно-Західному краї (1894–1897).
37. Там само, спр. 856. Відомості про іноземних поселенців, які проживали у Володимир-Волинському повіті (1903).
38. Там само, спр. 857. Відомості про іноземних поселенців, які проживали в Дубнівському повіті (1903).
39. Там само, спр. 868. Відомості про іноземних поселенців, які проживали в Старокостянтинівському повіті (1903).
40. Там само, оп. 2, спр. 24. Циркуляри повітовим справникам Волинської губернії і житомирському поліцмейстеру (1907–1908).
41. Там само, спр. 301. Прохання жителів Луцького повіту про видачу їм

- свідомості на право отримання ділянок землі у Південно-Західному краї (1881–1882).
Ф. 107 (Управління державного майна Волинської губернії)
42. Оп. 1, спр. 494. Довідка про секвестр маєтку поміщика Новоград-Волинського повіту Ігнатія Іллінського (1867).
43. Там само, спр. 500. Справа про конфіскацію майна політичного злочинця, дворянина Заславського повіту Карла Богданського (1866).
Ф. 115 (Волинське губернське з селянських справ присутствіє)
44. Оп. 1, спр. 4040. Справа про відмову в проханні жителю хутора Половинного Ф. Сичевському щодо визнання за ним чиншових прав на землю (1890).
Ф. 122 (Житомирське повітове з чиншових справ присутствіє)
45. Оп. 1, спр. 5. Справа щодо прохання жителів с. Синявки Чуднівської волості Житомирського повіту про визнання за ними чиншових прав на землю (1887–1894).
46. Там само, спр. 6. Справа щодо прохання жителів слободи Нової Гути про визнання за ними чиншових прав на землю у маєтку поміщиці А. Понінської-Валевської (1887–1892).
Ф. 126 (Новоград-Волинське повітове з чиншових справ присутствіє)
47. Оп. 1, спр. 33. Справа щодо прохання чиншовиків с. Холодової Греблі Баранівської волості про визнання за ними чиншових прав на землю у маєтку поміщика М. Свешнікова (1887–1910).
48. Там само, спр. 45. Справа щодо прохання жителів с. Булдичева про визнання за ними вічночиншових прав на землю у маєтку поміщика Чапського (1897–1910).
Ф. 146 (Волинські дворянські депутатські збори)
49. Оп. 1, спр. 1785. Справа про дворянське походження роду Горецьких (1802–1903).
50. Там само, спр. 2519. Справа про дворянське походження роду Зарембських (1856).
51. Там само, спр. 3567. Справа про дворянське походження роду князів Любомирських (1905–1906).
52. Там само, спр. 4462. Справа про дворянське походження роду Пачоських (1835–1852).
53. Там само, спр. 4796. Справа про дворянство графа Потоцького (1888–1911).
54. Там само, спр. 5283. Справа про дворянське і князівське достоїнства князів Сангушків (1830–1917).
55. Там само, спр. 5648. Справа про дворянське походження роду Сосновських (1852).
Ф. 178 (Луцько-Житомирська римсько-католицька консисторія)
56. Оп. 50, спр. 26. Справа про урядові розпорядження за 1861 р. (1861).
Ф. 182 (Волинський відділ Селянського Поземельного банку)
57. Оп. 1, спр. 2701. Справа про надання позики І Копелянському товариству (1908).
Ф. 183 (Волинська губернська управа у справах земського господарства)

58. Оп. 1, спр. 86. Звіт молодшого інструктора з хмелярства І. Засухіна про його діяльність у Волинській губернії (1907).

Ф. 202 (Житомирсько-Овруцьке повітове з чиншових справ присутствіє)

59. Оп. 1., спр. 46. Справа про земельний устрій за законом 9 червня 1886 р. жителів слободи Зеленецької Гути в маєтку графа Тишкевича (1911–1914).

60. Там само, спр. 55. Справа про визнання за жителями м. Кодня Житомирського повіту чиншових прав на землю в маєтку А. Ледоховського (1893–1896).

Ф. 206 (Статистичне бюро Волинської губернської земської управи м. Житомира).

61. Оп. 1, спр. 39. Огляд сільського господарства Волинської губернії за 1910–1915 рр. (1910–1915).

Ф. 248 (Новоград-Волинсько-Рівненське з чиншових справ присутствіє)

62. Оп. 1, спр. 5. Справа щодо прохання жителів с. Кам'янки-Суховольської Пищевської волості про визнання за ними віночиншових прав на землю (1887–1913).

63. Там само, спр. 6. Справа щодо прохання жителів с. Белки Рогачівської волості Новоград-Волинського повіту про визнання за ними віночиншових прав на землю (1887–1910).

64. Там само, спр. 7. Справа про визнання жителів слободи Заволоччя Рівненського повіту віночиншовиками у маєтку поміщика Б. Понінського-Валевського (1887–1901).

65. Там само, спр. 11. Справа на прохання жителя м. Романова Романівської волості Новоград-Волинського повіту М. Паковського про визнання його віночиншовиком у маєтку поміщика Г. Стецького (1909–1912).

Ф. 329 (Волинське губернське у справах про товариства і союзи присутствіє)

66. Оп. 1, спр. 1. Список товариств, зареєстрованих у діловиробництві Волинської губернії про товариства присутствія, розглянутих відповідно до Тимчасових правил 4 березня 1906 р. (1906).

67. Там само, спр. 3. Реєстр товариств і союзів Волинської губернії (1906–1911).

68. Там само, спр. 7. Про заснування товариства католицької жіночої прислуги в ім'я св. Зіти в Житомирі (1907–1914).

69. Там само, спр. 46. Про заснування Ковельського римо-католицького благодійного товариства (1911).

70. Там само, спр. 65. Справа про заснування дитячого притулку в маєтку дворянина Ф. Сумовського (1911).

71. Там само, спр. 67. Справа про відкриття в маєтку Радовичах Володимир-Волинського повіту П. Гутовського притулку для дітей (1911).

72. Там само, спр. 86. Про заснування рівненського польського громадського зібрання (1911–1912).

73. Там само, спр. 88. Справа про утворення попечительства учнів Володимир-Волинської приватної Е.І. Биньковської жіночої гімназії (1911–1912).

74. Там само, спр. 98. Листування Волинського жандармського управління

з Житомирським поліцмейстером про заснування і реєстрацію товариства “Житомирський польський жіночий гурток” (1912).

Ф. Р-405 (Виконавчий комітет Житомирської міської Ради об'єднаних громадських організацій)

75. Оп. 1, спр. 2. Листування з Волинським губернським управлінням, земською управою, житомирською міщанською управою та іншими установами щодо реєстрації організацій м. Житомира (1917).

76. Там само, спр. 7. Листування щодо реєстрації організацій м. Житомира. Статути товариств і списки членів товариств (1917).

77. Там само, спр. 8. Листування щодо реєстрації організацій м. Житомира. Статути товариств і списки членів товариств (1917).

Державний архів Рівненської області

Ф. 215 (Рівненське реальне училище)

78. Оп. 2, спр. 228. Справа про виплату князем Любомирським квартирних грошей законовчителям римо-католицького та православного віросповідань (1891).

Ф. 278 (Костопільське обласне управління)

79. Оп. 1, спр. 3. Урядові розпорядження щодо іноземних поселенців (1888–1894).

Ф. 370 (Дубнівський повітовий суд)

80. Оп. 3, спр. 853. Справа про відкриття незаконного варіння пива на Млинівському пивоварному заводі, який належав графу К. Ходкевичу (1865–1868).

Ф. 379 (Рівненський повітовий справник)

81. Оп. 1, спр. 10. Справа про засудження студента Дерптського університету Й. Цвікліча і поміщика Є. Врочинського за співання забороненого польського гімну в м. Березні Рівненського повіту (1865).

82. Там само, спр. 11. Справа про лікаря Г. Богуцького і його дружину Г. Богуцьку як організаторів і учасників демонстрації, яка проходила в 1861 р. в м. Рівному (1865).

83. Там само, спр. 16. Список корчм, розміщених на відстані трьох верст від Рівного і в містечках Рівненського повіту (1868).

Ф. 383 (Пристав 1-го стану Рівненського повіту)

84. Оп. 1, спр. 6. Відомості про кількість колоністів, які проживають у 1-му стані (1853).

85. Там само, спр. 40. Відомість про кількість тонкорунних овець і зібраної з них вовни в маєтках Рівненської волості (1876).

86. Там само, спр. 43. Звіт про кількість тонкорунних овець і зібраної з них вовни в маєтках 1 стану Рівненського повіту (1876).

Опубліковані джерела

87. Военно-статистический сборник. – Вып. IV. Россия. Составлен офицерами Генерального штаба под общей редакцией Н.Н.Обручева. – СПб., 1871. – 922 с.

88. Девятисотлетие православия на Волыни. 992–1892 гг. Статистические сведения о приходах Волынской епархии. – Ч. 2. – Житомир, 1892. – 593 с.

89. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. –

К., 1887. – 365 с.

90. Звід законів України. – К.: Український інформаційно-правовий центр. – 2000. – Вип. 4. – 299 с.

91. Звід законів України. – К.: Український інформаційно-правовий центр. – 2000. – Вип. 7. – 303 с.

92. Материалы подворной переписи Волынской губернии 1910 года. Издание Волынского губернского земства. – Житомир, 1914. – 257 с.

93. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2 ч. За ред. В.Ф. Панібудьласки. – Ч.1. – К., 1997. – 583 с.

94. Обзор Волынской губернии за 1902 год. – Житомир, 1903. – 89 с.

95. Обзор Волынской губернии за 1904 год. – Житомир, 1905. – 73 с.

96. Обзор Волынской губернии за 1909 год. – Житомир, 1910. – 81 с.

97. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир, 1913. – 104 с.

98. Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915. – 86 с.

99. Отчет Волынской губернской земской управы по училищному отделу за 1910 – 11 уч. годы. – Житомир, 1911. – 165 с.

100. Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волынского уезда (с таблицами и 40 диаграммами). – Житомир, 1912. – 185 с. + 71 с. (таблицы).

101. Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1888. – 174 с.

102. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1891. – 77 с.

103. Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1893. – 77 с.

104. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1895. – 125 с.

105. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1896. – 125 с.

106. Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1897. – 102 с.

107. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1898. – 231 с.

108. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1898. – 146 с.

109. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1900. – 88 с.

110. Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1902. – 150 с.

111. Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1904. – 99 с.

112. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1909. – 202 с.

113. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1912. – 635 с.

114. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1913. – 550 с.
115. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – Т. VIII. – Волынская губерния. – СПб., 1904. – 282 с.
116. Письма А.П. Бородин. Вып. II. – М., 1936. – 159 с.
117. Полное собрание русских летописей. – Т.П. Ипатьевская летопись. М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Фототипическое воспроизведение издания 1908г. – XVI с., 938 стб., 87. IV с.
118. Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX – на початку XX віку. Демографічний збірник. – К., 1926. – С.1–16.
119. Свод законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. / Под ред. А.А. Добровольского. 2-е изд. – Кн. 3. – Т. X – XIII. – СПб., 1913. – 2130 с.
120. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – 270 с.
121. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные П.П. Чубинским. – Т.7. – СПб., 1872. – 606 с.

Енциклопедичні та довідкові видання

122. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Волинська область. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. – 748 с.
123. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Житомирська область. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. – 726 с.
124. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Рівненська область. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. – 656 с.
125. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Тернопільська область. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. – 640 с.
126. Мистецтво України: Біогр. довід. За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Укр. енцикл., 1997. – 700 с.
127. Мистецтво України: Енцикл. В 5 т. – Т.1. – К.: Укр. енцикл., 1995. – 400 с.
128. Митці України: Енцикл. довід. за ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – 848 с.
129. Музыкальный энциклопедический словарь. Гл. ред. Г.В. Келдыш. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
130. Словник художників України. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – 272 с.
131. Універсальний словник-енциклопедія. – К.: Ірина, 1999. – VII + 1551с.
132. Nowa encyklopedia powszechna. – Tom 5. – Warszawa, 1997. – 1007s.
133. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed. 1966 R.): malarze, rzeźbiarze, graficy. – Tom V. – Warszawa, 1993. – 684 s.
134. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Wydany pod redakcją B. Chlebowskiego, F. Sulimierskiego. Nacladem W. Walewskiego. – T. XIII. – Warszawa, 1893. – 960 s.

Монографії, дисертації, брошури

135. Антологія польської поезії в 2 томах. – Т. 1. – К., 1979. – 463 с.
136. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии с картой, указателем имён предметным и перечислением источников, послуживших при составлении карты // Труды XI Археологического съезда в Киеве. 1899. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1 – 133.
137. Антонович В.Б. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Извл. из 1-го тома IV части Архива Юго-Западной России, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1867. – 62 с.
138. Антонович П. Коротенька історія Волині (виклад популярний). – Житомир: Вид-во Волинської губернської ради, 1918. – 63 с.
139. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904. – М.: Наука, 1980. – 240 с.
140. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – Автореф. дис. ... докт. истор. наук. – М., 1966. – 31 с.
141. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М.: Наука, 1969. – 394 с.
142. Баранович О.І. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – 156 с.
143. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – 184 с.
144. Баранович О.І. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Студії з історії України. – 1926. – Т. 1. – С. 1–90; 1930. – Т. 3. – С. 61–116.
145. Батюшков П.Н. Атлас народонаселения Западно-русского края по вероисповеданиям. – СПб., 1863. – 148 с.
146. Батюшков П.Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – 288 с.
147. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.
148. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
149. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1834–1863). – К.: Інтел, 1996. – 415 с.
150. Братчиков А. Материалы для исследований Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. 1. – Житомир, 1868. – 129 с.
151. Бэлза И. История польской музыкальной культуры. – Т.2. – М., 1957. – 307 с.
152. Бэлза И. История польской музыкальной культуры. – Т. 3. – М., 1972. – 235 с.
153. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании (с. Стожок, м. м. Шумск, Сурож и г. Житомир). – Почаев, 1913. – 11 с.
154. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1886. – 253 с.

155. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от половины XV до Люблинской унии // Архив Юго-Западной России. – Т. 2. – К., 1890. – 385 с.
156. *Власюк І.М.* Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.). – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.01. – К., 2000. – 179 с.
157. *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – К.: ВУАН, 1930. – Т. 2. – 402 с.
158. *Воблий К.Г.* Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – М.: Изд. правл. Сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с.
159. *Войнаровский Т.* Вплив Польщі на економічний розвій України – Руси. – Львів, 1910. – 54 с.
160. *Громачевський С.Г.* Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. – СПб., 1904. – 176 с.
161. *Грушевський М.С.* Барское староство: исторические очерки (XV–XVIII вв.). – К., 1894. – 402 с.
162. *Грушевський М.С.* Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1912. – 528 с.
163. *Грушевський М.С.* Економічний і соціальний перелом XV–XVII ст. Господарство польського магната на Задніпров'ї. – К., 1917. – 96 с.
164. *Драгоманов М.П.* Историческая Польша и Великорусская демократия. – К.: Типо-литография М.Э. Заездного, 1917. – 145 с.
165. *Жданова І.А.* Художня інтелігенція Наддніпрянської України в останній чверті XIX – на початку XX ст. – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – К., 1995. – 190 с.
166. *Жилук С.І.* Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
167. *Заец А.С.* Развитие сахарной промышленности в Украине. Установление, развитие, реконструкция. – К., 2001. – 326 с.
168. *Записки о Южной Руси в 2 т.: Издал П. Кулиш.* – К.: Днипро, 1994. – 719 с.
169. *Іващенко О.М., Поліщук Ю.М.* Житомирщина шляхами історії. Краєзнавчі розвідки. – Житомир, 1997. – 146 с.
170. *Каретников С.М.* Волынская губерния. Географическо-исторический очерк губернии с приложением карты и плана Житомира. – Почаев, 1912. – 131 с.
171. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 176 с.
172. *Кеппен П.И.* Об этнографической карте Европейской России. – СПб., 1852. – 40 с.
173. *Кеппен П.И.* Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861. – 510 с.
174. *Короленко В.Г.* История моего современника // Собрание сочинений в 10 т. – М.: Госполитиздат, 1954. – Т.V. – 399 с.

175. *Лісевич І.Т.* Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917рр.). – К., 1997. – 240 с.
176. *Лісевич І.Т.* Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XXст.). – К., 1995. – 103 с.
177. *Лісевич І.Т.* У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XXст.). – К., 1993. – 87 с.
178. *Лось Ф.Є.* Революція 1905–1907 років на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 404 с.
179. *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі 1907–1914. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.
180. *Лукомский Г.* Волынская старина. – К., 1913. – 16 с.
181. *Макаручук С.А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов.: Вища школа, 1983. – 256 с.
182. *Марахов Г.И.* Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К.: Изд-во Киевского университета, 1967. – 258 с.
183. *Марахов Г.И.* Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. – К.: Вища школа, 1981. – 160 с.
184. *Мар'яненко І.О.* Сцена, актори, ролі. – К.: Мистецтво, 1964. – 292 с.
185. *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні в XIX ст. – К.: Вища школа, 1972. – 240 с.
186. *Михайлюк О.Г., Кічий І.В. та ін.* Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. – Львів: Вища школа, 1988. – 240 с.
187. *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – Луцьк, 1996. – 258 с.
188. *Наулко В.І.* Етнічний склад населення Української РСР (статистично-картографічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с.
189. *Наулко В.И.* Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения. – М.: Наука, 1964. – 8 с.
190. *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К.: Наукова думка, 1965. – 276 с.
191. *Нестеренко А.А.* Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начала XX вв. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.
192. *Нестеренко О.А.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
193. *Нестеренко О.А.* Розвиток промисловості на Україні. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1. – 196 с.
194. *Оксенюк Р.Н.* Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. – 276 с.

195. *Павлюк В.В.* Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХст. – Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2000. – 184 с.
196. *Палієнко В.І.* Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ – ХХст. (Історичні зошити Інституту історії НАН України). – К., 1998. – 78 с.
197. *Панишко Г.Т.* Велике землеволодіння на Волині: 20–30-і роки ХХ ст. – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.01. – Львів, 1999. – 173 с.
198. *Пероговский В.И.* Материалы для истории Волини. – Житомир, 1879. – 496 с.
199. *Поляков И.* Крупное землевладение на Волини. – К., 1898. – 77 с.
200. *Пузанов И.И., Гольд Г.М.* Выдающийся натуралист – Пачоский. – М., 1965. – 48 с.
201. *Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К.: Поліс, 2000. – 447 с.
202. *Рафальський О.О.* Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія. – Автореф. Дис. ... докт. істор. наук. – 07.00.06. – К., 2001. – 45 с.
203. *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). – М.: Госполитиздат, 1956. – 352 с.
204. *Риттих А.Ф.* Атлас народонаселения Западно-русского края по исповеданиям. – СПб., 1863. – 48 с.
205. *Рубан В.В.* Забытые имена: рассказы об украинских художниках ХІХ – начала ХХ в. – К., 1990. – 287 с.
206. *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения. – К., 1872. – 282 с.
207. *Сейко Н.А.* Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ – першій половині ХХ ст. – Житомир: Житомирський держ. пед. ун-тет, 2002. – 158 с.
208. *Сесак И.В.* Земские учреждения на Правобережной Украине (1904–1917 гг.). – Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – 07.00.02. – Львов, 1987. – 16с.
209. Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – Т. II. – К.: Держвидав України, 1927. – 271 с.
210. *Столянский Н.П.* Девять губерний Западно-русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях. – СПб., 1866. – 200 с.
211. *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во КДУ, 1973. – 190 с.
212. *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т.1. Уезды Житомирский, Новоград-Волынский, Овручский. – Почаев, 1888. – 430, IV с.
213. *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т.2. Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – Почаев, 1889. – 1120, VII с.
214. *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т.3. Уезды Кременецкий и Заславский. – Почаев,

1893. – 687, IX с.

215. *Теодорович Н.И.* Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4. Староконстантиновский уезд. – Почаев, 1899. – 928, VI с.

216. *Теодорович Н.И.* Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 5. Ковельский уезд. – Почаев, 1903. – 559, V, 2 с.

217. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90 роки XIX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с.

218. *Федорук О.* Джерела культурних взаємин. Україна в творчості польських художників другої половини XIX – початку XX ст. – К.: Мистецтво, 1976. – 128 с.

219. *Франко І.Я.* Сучасні польські поети // Зібрання творів в 50-ти томах. – Т. 31. – К.: Наукова думка, 1981. – 595 с.

220. *Цинкаловський О.М.* Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. – Вінніпег, 1986. – Т. 1. – 600 с.; Т. 2. – 1986. – 578 с.

221. *Щербак Н.О.* Національна політика царату у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.02. – К., 1995. – 163 с.

222. *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: ІЗЮН, 1997. – 92 с.

223. *Эркерт Р.Ф.* Взгляд на историю и этнографию западных губерний России (с атласом). – СПб., 1864. – 140 с.

224. *Яроцкий Я.В.* Из прошлого Волини. Сборник небольших исторических очерков. – Житомир, 1903. – 25 с.

225. *Buszczyński S.* Podole, Wołyń, Ukraina. – Lwów, 1862. – 147s.

226. *Dobrowolski T.* Nowoczesne malarstwo polskie. – T.2. – Wrocław – Kraków, 1960. – 68 s.

227. *Łberhardt P.* Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX w. – Warszawa, 1994. – 238 s.

228. *Epstein T.* Małżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815–1880 // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. – Т. IX. – Warszawa, 1991. – S. 23–27.

229. *Falat J.* Pamiętniki. – Warszawa, 1935. – 57 s.

230. *Golka W.* Represje carskie wobec ziemian kresów wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w drugiej połowie XIX na początku XX w. // Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX – XX w. – Kielce, 1994. – 53 s.

231. *Iwanow M.* Pierwszy naród Ukrainy. – Warszawa – Wrocław, 1991. – 336 s.

232. *Kolberg O.* Naród, jego zwyczaje... – Warszawa, 1857–1890. – Т. I–38.

233. *Kolberg O.* Wołyń. – Warszawa, 1907. – 133 s.

234. *Nowicki F.* Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863. Krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym. – Drezno, 1870. – 135 s.
235. *Piśma A.* Jabłonowskiego. – T. IV. – Wołyń, Podole i Ruś Czerwona. – Warszawa, 1911. – 532 s.
236. *Rejss J.* Zarebski Juliusz // Mała encyklopedia muzyki. – Warszawa, 1960. – 845 s.
237. *Stecki T.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T.1 – Lwów, 1864. – 388 s.; T. 2. – Lwów, 1871. – 474 s.
238. *Wielhorski W.* Ziemie Ukrainie Rzeczypospolitej: Zarys Dziejów // Pamiętnik Kijowski. – T.1. – Londyn, 1959. – 102 s.
239. Większa i średnia własność na Wołyniu. – Łuck, 1937. – 28 s.
240. *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – 456 s.

Наукові статті

241. *Баженів Л.В.* Даніель Бовуа і Волинь // Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 86–88.
242. *Баженів Л.В.* Польська преса в Україні між 1905–1917 рр. // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. – Житомир, 1998. – С. 111–113.
243. *Баженів Л.В.* Польське населення Поділля й Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX – XX ст. // Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: Зб. наук. праць. – Хмельницький, 1999. – С. 31–42.
244. *Баранович О.І.* З історії залюднення Південної Волині // Записки інституту філософського відділу ВУАН. – К., 1925. – С. 16–23.
245. *Білобровець О.* Історія польських поселень Володарсько-Волинського району // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2001. – № 7. – С. 61–90.
246. *Блажевич Ю.І.* З історії паперового виробництва у Південно-Східній Волині (XIX – початок XX ст.) // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький. Ізяслав. Шепетівка, 1994. – С.135–138.
247. *Братчиков А.* К исследованию о местном народном календаре и его значении в сельском хозяйстве // Волинские губернские ведомости. – 1883. – № 46.
248. *Братчиков А.* Остатки Волинской старины // Волинские губернские ведомости – 1888. – № 68, 69, 71, 72, 76, 80, 90, 95; 1889. – № 4, 28–30, 67, 70, 71, 73, 93.
249. *Бур'ян М.Ю., Єршов В.О.* Діяльність Ю.І. Крашевського в Житомирській чоловічій гімназії // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки (23–25 травня 1996 р.). – Житомир, 1996. – С. 176–178.
250. *Бэлза И.* Юльиш Зарембский (к 75-летию со дня смерти) // Советская музыка. – 1960. – № 9. – С. 127–132.
251. *Ведіна В.* Юзеф Ігнацій Крашевський // Хата за селом. – К.: Дніпро,

1967. – С. 308–315.

252. *Вервес Г.* Українська література і слов'янство // Вітчизна. – 1958. – № 9. – С. 178–185.

253. *Гаврилюк С.В.* Еволюція українсько-польських стереотипів упродовж XIX – початку XX ст. (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя) // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001 – №11 – С. 8–14.

254. *Гайдай Л.І.* Трансформація селянських господарств Правобережної України у процесі спеціалізації сільськогосподарського виробництва на початку XX ст. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 10. – С. 8–13.

255. *Гордуновський О.М.* Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України: перша половина XIX ст. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 61–71.

256. *Дяк А.Б.* Юзеф Ігнацій Крашевський // Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 542–544.

257. *Драгоманов М.П.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – С. 9–25.

258. *Єршов В.О.* “Гнів Ваш втішає мене... чекаю його і радію йому” // Авжеж! – Ч. 31. – Житомир, 1996. – С. 11–16.

259. *Єршов В.О.* Густав Олізар під пильним оком російського самодержавства. Письменник і влада // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 29–39.

260. *Єршов В.О.* Густав Олізар – поет, перекладач, мемуарист // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. праць. – Ч. 1. – Житомир, 1999. – С. 150–160.

261. *Єршов В.О.* Представники польської літератури // Поліський дивосвіт: У 2-х ч. – Ч. 1. – Житомир, 2000. – С. 299–311.

262. *Жук О.* Місця поселень національних меншин у середньовічному Луцьку // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 1999. – № 5. – С. 63–65.

263. *Козій О.І.* Репресії російського уряду проти польської шляхти Правобережної України після повстання 1863 року // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. – Житомир, 1998. – С. 127–129.

264. *Кондратюк Р.Ю.* Створення системи російського землеволодіння на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 57–59.

265. *Кондратюк Р.Ю.* Готфрид Оссовський // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. – Т. 21. – Житомир, 2000. – С. 330.

266. *Кондратюк Р.Ю.* Некрополь старого Житомира. – К., 2001. – 136 с.

267. *Кондрацький А.А.* Поляки на Україні в X – XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 83–96.

268. *Корнаковский Х.* Материалы по истории Волини // Волинские губернские ведомости. – 1862–1864.

269. *Костриця М.Ю., Костриця Н.С.* Класик англійської літератури Джо-зеф Конрад – наш земляк // Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. – Т.19. – Житомир, 1999. – С. 130–131.

270. *Костриця М.Ю.* Товариство дослідників Волині: Історичний досвід і сучасні завдання // Український географічний журнал. – 1995. – №4. – С. 50–53.

271. *Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П.* Учень Куїнджі // У просторі і часі: видатні постаті Житомирщини. – Житомир: Журфонд, 1995. – С.188–191.

272. *Крочак Е.В.* Переслідування та утиски польської освіти на Поділлі в 60-ті рр. ХІХст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С.207–209.

273. *Кругляк Б.* Внутрішня торгівля на Волині у дожовтневий період // Велика Волинь: науково-популярний збірник волинезнавства. – Т. 15. – Житомир, 1994. – С.42–53.

274. *Кудь В.* Сервітути на Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С.129–131.

275. *Кудь В.* Чиншова реформа на Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998р. – Луцьк, 1998. – С. 262.

276. *Лісевич І.Т.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С. 42–61.

277. *Мацузато К.* Польский фактор в Правобережной Украине с ХІХ по начало ХХ века // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – С. 91–105.

278. *Муляр А.М.* Міграційні процеси на Правобережній Україні в кін. ХVІІ – на поч. ХVІІІ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С. 94–101.

279. *Надольська В.В.* Поляки на Волині у другій пол. ХІХ ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1994. – С.548–550.

280. *Наулко В.І.* Хто і відколи живе в Україні // Відродження. – 1993. – № 9. – С. 7–11.

281. *Олешко П.* Аграрна політика царського уряду на Волині у ІІ пол. ХІХ на початку ХХ століття. // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. Випуск 6. – Чернівці, 1999. – С. 241–247.

282. *Олешко П.* Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після польського повстання 1863 р. // Науковий вісник ВДУ. – 1999. – № 5. – С. 73–76.

283. *Олешко П., Панишко Г.* Польське та українське велике землеволодіння на Волині в ІІ-й пол. ХІХ-поч. ХХ ст. // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – Том 2. – С. 177–181.

284. *Павлюк В.В.* Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин

у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 102–108.

285. *Павлюк В.В.* Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 220–236.

286. *Пажимський О.М.* Відомі поляки на терені Старокостянтинівщини (XVIII – початок XX ст.) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 456–467.

287. *Палієнко В.І.* З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) // Відродження. – 1994. – № 12. – С. 67–70.

288. *Перлиштейн А.* Волыньское Полесье // Волыньские губернские ведомости. – 1855. – № 15.

289. *Перлиштейн А.* Фабрики и заводы на Волыни // Волыньские губернские ведомости. – 1855. – № 18.

290. *Пероговский В.И.* Исторические воспоминания о Волыни // Волыньские губернские ведомости. – 1867. – № 12.

291. *Поліщук Ю.М.* Освітній рівень населення Волинської губернії за переписом 1897 року // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996. – С. 113–114.

292. *Поліщук Ю.М.* Розвиток торгівлі у Волинській губернії (кінець XIX – початок XX ст.). // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 136–137.

293. *Рафальський О.О.* Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці XIX – на початку XX ст. і його відображення в історичній літературі // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне: Наук. зб. – Київ – Житомир, 1998. – С. 56–60.

294. *Рафес Ю.И.* Польские учёные – воспитанники и сотрудники Киевского университета // Советское здравоохранение. – 1961. – № 4. – С. 49–53.

295. *Романчук О.С.* Розвиток музейної мережі Рівненщини та нові напрямки дослідження творів мистецтва // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. – Т. 21. – Житомир, 2000. – С. 276–279.

296. *Рубан В.В.* Іноземні художники-портретисти на Україні в першій половині XIX ст. // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 132–145.

297. *Сейко Н.А.* Становище польського шкільництва на Волині (кінець XIX – початок XX ст.) // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 188–190.

298. *Сейко Н.А.* Ю.І. Крашевський у Житомирі (листи до родини) // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С. 161–163.

299. *С-ко А.В.* Леонард Совинский (опыт посмертной характеристики) //

Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – К., 1888. – С. 287–302.

300. *Солженицын А.* Темплотоновская лекция // Новый мир. – №2. – 1992. – С. 179–183.

301. *Стронський Г.Й., Ніжинська Л.А.* Римо-католицький костюл на Житомирщині на початку XX ст. // Малинщина у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 25–27 вересня 1996р. – Малин, 1996. – С. 95–96.

302. *Стронський Г., Стронський М.* Час найбільших втрат і поразок. Поляки в Україні у XX столітті // Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції 15–16 квітня 1999 р. – Тернопіль, 1999. – С. 14–17.

303. *Ступак Ф.Я.* Добродійні громади за національною і віросповідною ознакою XIX – початку XX ст. // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. зб. – Т. 18. – Житомир, 1998. – С. 52–55.

304. *Травкіна Н.М.* Штрихи до життєпису Юльйуса Зарембського // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 118–120.

305. *Фотинський О.А.* Очерк истории учреждения Общества исследователей Волини // Труды общества исследователей Волини. – Т.1. – Житомир, 1902. – С.1–18.

306. *Чернік О.С.* Поляки на Житомирщині: роздуми, обсервації, надії на прийдешність // Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. – Т.19. – Житомир, 1999. – С. 113–115.

307. *Шамаєва К.І.* Музиканти-поляки з Волині // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. – Т. 21. – Житомир, 2000. – С. 334–337.

308. *Шандра В.* Київський генерал-губернатор О.П. Безак та інтеграція Правобережної України у складі Російської імперії // Київська старовина. – 1997. – №6. – С. 98–105.

309. *Шепелюк М.Ю.* Видатний англійський письменник Джозеф Конрад і Волинь / Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С. 165–167.

310. *Щербак Н.О.* До політики царату щодо “польського елементу” у Правобережній Україні в другій половині XIX ст. // Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999р.). – Хмельницький, 1999. – С. 181–186.

311. *Якимчук О.* Діяльність Станіслава Любомирського щодо захисту майнових інтересів своєї родини в Рівненському повітовому суді в II пол. XIX – на поч. XXст. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип. 2. – С. 89–95.

312. *Ярмошик І.І.* Етапи становлення історичного краєзнавства Волині в другій половині XIXст. // Українська сучасна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 70–73.

313. *Ярмошик І.І.* “Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края” – як краєзнавче джерело // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції з нагоди 200-річчя Волинської губернії, 200-

річчя Волинської єпархії та 200-річчя найменування міста Звягеля Новоград-Волинським. – Новоград-Волинський, 1995. – С.217–219.

314. *Ярмошик І.І.* Вплив Київської історичної школи В. Антоновича на розвиток волинського краєзнавства в другій половині XIX століття // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Доповіді та матеріали. – К., 1996. – С. 171–190.

315. *Nadolska W.* Osadnictwo polskie w guberni Wolyńskiej, (2 połowa XIX – początek XX wieku) // *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu.* Historia, Kultura, Sztuka. Konferencja naukowa. – Zamość, 2000. – S.141–150.

316. *Zasztowt L.* Zsyłka i przemieszczenia ludności Polskiej z zachodnich w głąb cesarstwa rosyjskiego po powstaniu styczniowym // *Kwartalnik Przegląd Wschodni.* – Tom V. – Zeszyt 2 (18). – Warszawa, 1998. – S. 237–262.

Періодичні видання

317. Волинь. – 1896–1912.

318. Волинские губернские ведомости. – 1873.

319. Волинские епархиальные ведомости. – 1880–1899.

320. Жизнь Волини. – 1910–1914.

321. Життя і слово. – 1993.

322. Киевлянин. – 1865–1889.

323. Киевская старина. – 1888–1889.

324. Киевские губернские ведомости. – 1860.

325. Місто. – 1997.

326. Радянська Житомирщина. – 1967; 1994.

327. Урядовий кур'єр. – 2002.

РЕЗЮМЕ

Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. (Наукове видання). – Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – 168 с.; іл.

В книзі на основі широкого кола джерел досліджено соціально-економічне становище та культурний розвиток польської національної меншини Волині. Встановлено чисельність та розселення польського етносу в краї у зазначений період, проаналізовано його безправне становище в складі Російської імперії. В роботі охарактеризовано ступінь розвитку основних галузей господарства поляків – землеробства, цукроваріння, винокуріння, а також борошномельного, кустарного виробництва та торгівлі. Автором вивчено стан писемності та освіти поляків України, рівень їх національної свідомості, громадське і культурне життя.

RESUME

Buravsky O.A. The Poles of Volyn in the second part of the 19th – the beginning of the 20th centuries.

The book deals with the problems of the social-economic state and cultural development of the Polish minority of Volyn on the basis of numerous sources. The author establishes the size of the Polish ethnos and its settlement in the region at the period specified, analyses the civil status of Poles deprived of legal rights in the Russian Empire. The dissertation contains the description of the main branches of their economy – crop-growing, sugar refining, distillation as well as flour-grinding, handicraft and trade. The author considers the state of literacy and education of Poles in Ukraine, the standard of their national consciousness, social and cultural life.

ПОЛЬСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО У ЖИТОМИРІ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
(МОНОГРАФІЯ)

БУРАВСЬКИЙ Олександр Антонович
**ПОЛЯКИ ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор

Баженов Л.В.

(Кам'янець-Подільський державний університет);

доктор історичних наук, професор

Курило В.М.

(Київський національний лінгвістичний університет);

доктор історичних наук, професор

Терещенко Ю.І.

(Київський національний лінгвістичний університет).

Проект обкладинки

Кузьменко Д.В.

Макетування

Безверха Т.М.

Відповідальний за випуск

кандидат педагогічних наук

Сипченко І.В.

Наукове видання

Буравський Олександр Антонович

**ПОЛЯКИ ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Монографія

Надруковано з авторського оригінал-макета.

Підписано до друку 22.04.2004. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 10. Обл. вид. арк. 13. Друк офсетний.
Гарнітура Time New Roman. Зам. 93. Наклад 300.

Поліграфічний центр ЖДУ.
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua

ТОВ “Інфотекс”
м. Житомир, вул. Московська, 55а
електронна пошта(E-mail): infotex@polesye.net